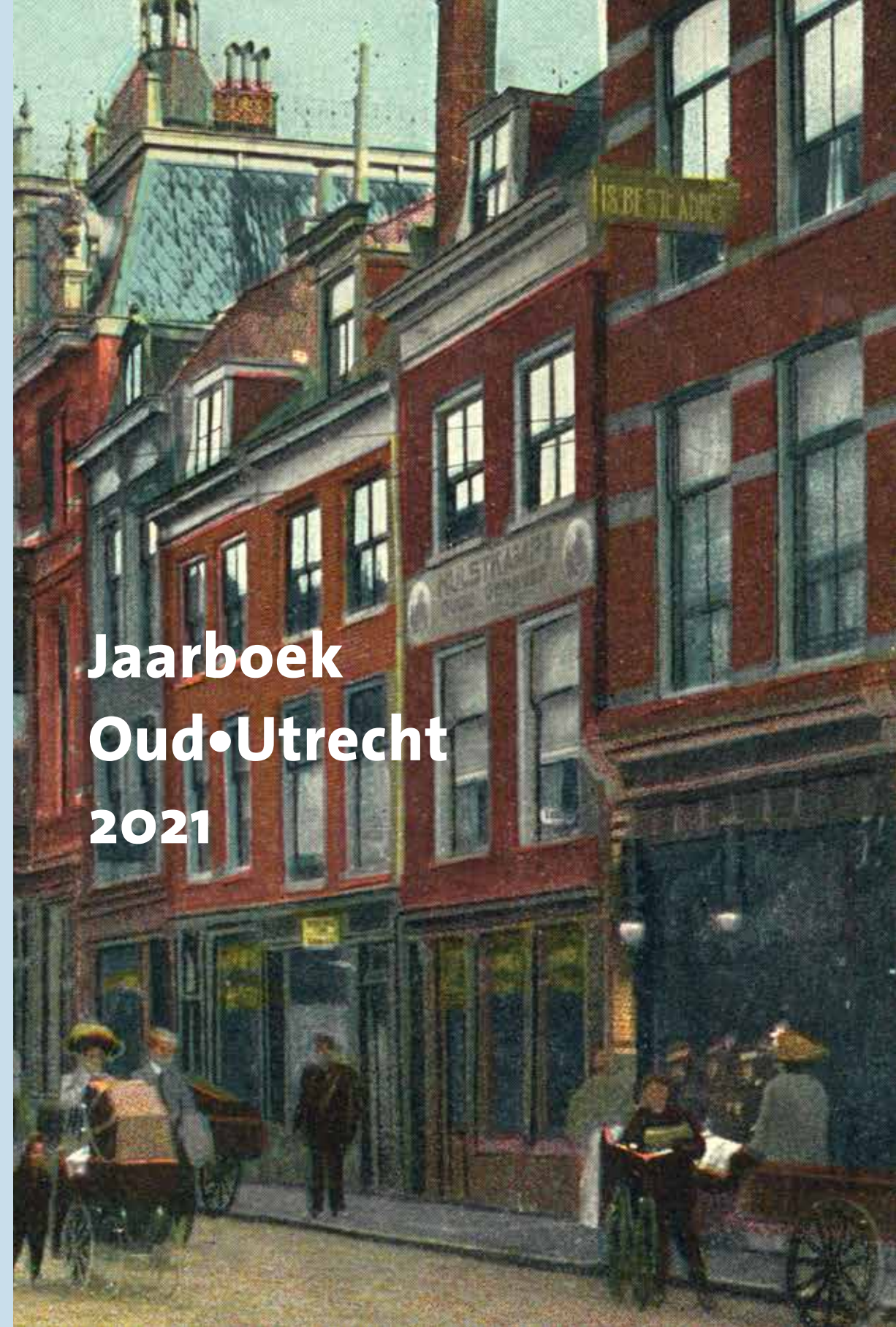

Oud•Utrecht

Jaarboek 2021

Jaarboek Oud•Utrecht 2021

Jaarboek Oud•Utrecht 2021

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht.

Redactie

Willemijn Zwikstra (eindredacteur), Wilbert Smulders (hoofdredacteur), Mariëlla Beukers, René de Kam, Roman Koot, Ronald Rommes, Fred Vogelzang, Tolien Wilmer

Ontwerp en opmaak

Jeroen Tirion [BNO] ontwerp & advies, Utrecht

Druk

Drukkerij Roelofs, Enschedé

© Auteurs en Vereniging Oud-Utrecht

Omslag: Gezicht op de Steenweg te Utrecht met op de achtergrond de Domtoren.
Ingekleurde prentbriefkaart naar foto. Fotocollectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 2539.

De redactie heeft ernaar gestreefd de rechten van de afbeeldingen volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, worden verzocht zich tot de redactie te wenden.

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de
Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -...- Utrecht
Vereniging Oud-Utrecht

Versijnt jaarlijks

Jaarboek Oud-Utrecht 2021 / [red. Willemijn Zwikstra, Wilbert Smulders et al.]

ISBN/EAN: 978-90-71108-42-6

NUR 680, Geschiedenis algemeen

SISO utre 938

UDC 949.2830 (058)

Trefw: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken

Inhoud

‘Op en top de boerenpummel die hij zijn moest!’ De Utrechtse jaren van de humorist Jan van Laar	6	<i>Lutgard Mutsaers</i>
Een balzaal zonder danseressen De verdwenen muurschilderingen van Paushuizen	34	<i>Froukje van der Meulen</i>
Adellijk geloof Religie en identiteit van de adel in het Utrechtse omstreeks het midden van de negentiende eeuw	54	<i>Fred Vogelzang</i>
Stoutenburg Groei van een boerengemeenschap tot omstreeks 1830: de ontwikkeling tot 45 boerderijen	78	<i>Ton Reichgelt</i>
Utrecht in de Romeinse tijd: een nieuwe kaart	106	<i>Erik Graafstal</i>
Het Utrechtse tolrecht Deel 1: Ontstaan en functioneren van de bisschoppelijke tolleren in Utrecht en elders in het Nedersticht	134	<i>Bart Ibelings en Kaj van Vliet</i>
Bestond kasteel Oud-Broekhuizen wel?	168	<i>Taco Hermans</i>
Het Weeshuis en de wezen van Oudewater	180	<i>Nettie Stoppelenburg</i>
Hoe de Sint-Catharina garnizoenskerk werd	204	<i>Thomas von der Dunk</i>

De **Vereniging Oud-Utrecht** is opgericht in 1923 en telt momenteel meer dan 2.000 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.

De leden ontvangen zesmaal per jaar het *Tijdschrift Oud-Utrecht*, in december het *Jaarboek Oud-Utrecht* en zesmaal per jaar een digitale nieuwsbrief. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen (zoals het *Historisch Café* en de *Van der Monde-lezing*), excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt:

- voor leden € 37,50
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 20,-
- voor huisgenootleden € 17,50
- voor bedrijven € 50,-

Meer informatie via www.oud-utrecht.nl of de secretaris van de Vereniging Oud-Utrecht (postbus 91, 3500 AB Utrecht/secretariaat@oud-utrecht.nl).

Het **Jaarboek Oud-Utrecht** bevat wetenschappelijk artikelen over de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht. Het verschijnt eind november en wordt onder de leden gratis verspreid, en tevens via de website en enkele boekhandels aan belangstellenden verkocht.

Hoewel er over de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht al veel geschreven is, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht nodigt onderzoekers uit om studie te verrichten naar deze lacunes en daarover te publiceren in het *Jaarboek Oud-Utrecht*.

Een artikel in het Jaarboek omvat 3.500 tot 12.000 woorden. Voorstellen kunnen worden ingediend bij redactiesecretaris Mariëlla Beukers, redactie.jaarboek@oud-utrecht.nl.

De auteursrichtlijnen zijn beschikbaar op de website van de Vereniging, <oud-utrecht.nl/wat-doen-wij/publicaties/jaarboek-oud-utrecht/50-auteursrichtlijnen>, of kunnen op verzoek als pdf-bestand worden toegestuurd.

Jan van Laar alias Jean van Laar Jr. in zijn rol als Hannes de Voddenraper. Eigen uitgave tussen 1903 en 1908. Privécollectie. Fotograaf onbekend.

‘Op en top de boerenpummel die hij zijn moest!’

De Utrechtse jaren van de humorist Jan van Laar

Lutgard Mutsaers

Jan van Laar (1872-1949) is een van de vele vergeten artiesten die ooit stad en land afreisden met komische voordrachten en liedjes. Om het vak te leren vervulde hij zijn geboortestad Utrecht voor artiestenmekka Amsterdam. Daar zou hij verreweg het grootste deel van zijn werkzame leven wonen. Zijn *claim to fame* als liedjesschrijver is de evergreen ‘Daar bij die molen’. In 1935 had Willy Derby er een hit mee die blijvende effecten had. Het hele verhaal staat in de recent verschenen biografie *Daar bij die molen*.¹ Deze bijdrage spitst zich toe op de jaren 1898-1908, waarin Jan van Laar alias Jean van Laar Jr. zich profileerde als stadskomeek van Utrecht.

Wim Sonneveld, Robert Long, Jeroen van Merwijk, Tineke Schouten, Herman van Veen en Claudia de Breij horen bij de landelijk bekende, met Utrecht verbonden namen in het brede spectrum van de kleinkunst. Rond 1900 was Jan van Laar alias Jean van Laar Jr. hier de grote naam. Hij was een karakterhumorist, iemand die typetjes deed. Zijn teksten schreef hij zelf. Voor zijn liedjes gebruikte hij bekende melodieën waar hij op gehoor een beetje aan sleutelde om er toch iets eigens van te maken.

Humoristen en liedjeszangers waren onderdeel van variétéprogramma's met losse nummers in allerlei soorten en maten, van duivendressuur tot messenwerpen en van struikelclowns tot ariazangers. De beste performers stonden in concert- en theaterzalen en de betere horecagelegenheden met een podium. Alle anderen waren aangewezen op seizoenswerk in circustenten en muziekcafés in de randprogrammering van kermissen, jaarmarkten en volksfeesten, zoals met carnaval of festiviteiten rondom het koningshuis. Voor salonhumoristen (nette grappassen, in tegenstelling tot ordinaire lolbroeken) was het hele jaar door werk te vinden in het verenigingswezen en het circuit

van bruiloften en partijen. Er was een bloeiende markt voor gedrukte teksten van voordrachten en liedjes. Later verschoof het commerciële zwaartepunt naar bladmuziek van nieuw-gecomponeerde populaire liedjes en nog weer later naar grammofoonplaten, met radio en geluidsfilm als de massamedia van populaire muziek.

Jan van Laar heeft al die ontwikkelingen van dichtbij meegemaakt en er inhoudelijk aan bijgedragen. Het podium was zijn biotoop. Hij was geen platenartiest en hij staat ook niet op film. Door de schaarste aan bronnen lijkt hij obscuurder dan hij in feite was. Zoals elke artiest had ook hij zijn 'beste tijd'. Hij had er zelfs twee, een in zijn eerste leven als beroepskomiek tijdens zijn eerste huwelijk, en een in zijn tweede leven als liedjesschrijver achter de schermen tijdens zijn tweede huwelijk. In de eerste periode was hij een populaire artiest

De originele bladmuziek van het nummer van Jan van Laar dat de geschiedenis is ingegaan als 'Daar bij die molen'. Uitgave Poeltuyn 1935. Privécollectie.

in de marge van de artistieke ontwikkelingen in de prille kleinkunst. In de tweede periode verdiende hij vrijwel onopgemerkt zijn plaats in de nationale cultuurgeschiedenis. Dat gegeven maakt hem met terugwerkende kracht interessant voor een onderzoek naar zijn antecedenten.

Het begon allemaal in 1935 met het onverwachte succes van het oubollige bruiloftswalsje 'Het plekje bij de molen' dat als 'Daar bij die molen' de geschiedenis in zou gaan.

Effect in molenwereld

'Daar bij die molen' ging niet over de molen zelf of over het lot van de molen onder de slopershamer, maar over liefde en huwelijkstrouw. In het meezingrefrein kwam het woord molen zo nadrukkelijk voor, dat het nummer bijna vanzelf een strijdlid werd voor een goede zaak in de maak. Volkskundigen, kunsthistorici en molenliefhebbers waren al jaren bezig voor georganiseerd behoud van de voor Nederland zo karakteristieke historische windmolens.² De brede populariteit van 'Daar bij die molen' - als er een hitparade was geweest had het nummer minstens drie maanden aan een stuk op nummer één gestaan - gaf de doorslag voor draagvlak onder de bevolking. Dankzij de klinkende katalysator kantelde het molengevoel bij het grote publiek van onverschilligheid naar betrokkenheid, verontwaardiging zelfs als er toch weer een molen gesneuveld was.

Molenbehoud werd de norm, op voorwaarde dat de met subsidie gerestaurerde molens in bedrijf bleven. De overheid deed een duit in het zakje met regelgeving. Provincies en gemeenten maakten van de ondersteuning en stimulering van molenbehoud een erezaak. Het koningshuis betuigde zijn sympathie. De molen werd veilig gesteld als symbool van nationale identiteit en daarmee steeg de waarde als toeristische trekpleister. In 1997 gaf UNESCO het stempel van goedkeuring in de categorie beschermd Werelderfgoed. Sindsdien is de molen 'heilig'. Nog altijd werkt de eerste regel van 'Daar bij die molen' als een hoorbaar vlaggetje op het nostalgisch gecultiveerde beeld van eindeloos laagland met molens.

Effect in artiestenwereld

In 1911 was Jan van Laar bestuurslid geworden van de eerste landelijke vereniging van Hollandse variétéartiesten, de facto een club van Amsterdamse belanghebbenden. Ze streefden naar betere arbeidsomstandigheden, een financieel vangnet bij ziekte en werkloosheid en voorrang in geval van vergelijkbaar buitenlands aanbod. In theorie was dit een mooi initiatief, maar in de praktijk bleven artiesten afhankelijk van de markt en was de onderlinge solidariteit ver te zoeken.

Briefpapier van de WTL. Privécollectie.

In de aanloop naar de invoering van de Auteurswet van 1912 kregen Nederlandse liedjesschrijvers hoop op een toekomst als erkende, rechthebbende muzikauteurs. Die hoop werd de bodem ingeslagen toen de kersverse muzikauteursrechtenvereniging Buma besloot liedjesschrijvers te weigeren als lid. Buma verwierf na verloop van tijd ook het monopolie op haar terrein. Die situatie was nog onveranderd in 1935. De populaire-musiekwereld daarentegen was intussen onherkenbaar veranderd dankzij de grammofoonplatenindustrie, radio en geluidsfilm. Nederlandse ondernemers hadden net de eerste platenperserij van eigen bodem gerealiseerd. De vermelding 'Nederlandsch fabrikaat' op geluidsdragers was nieuw voor de branche, maar in andere bedrijfstakken was hij al jaren een begrip. In 1936 richtte Buma de dochterstichting Stemra (Stichting tot Exploitatie van Mechanische Reproductierechten der Auteurs) op: voor elke in de detailhandel verkochte plaat zou de auteur van het vastgelegde werk voortaan een bepaald percentage krijgen van het bedrag dat Stemra namens de auteur, mits aangesloten bij moederbedrijf Buma, incasseerde bij de platenmaatschappij in kwestie.

Voor Van Laar was dit het ultieme signaal voor de structurele verbetering van de rechtspositie van liedjesschrijvers. Ook hijzelf had het nakijken gehad omdat hij de publicatie- en exploitatierechten van zijn succesnummer bij voorbaat had verkocht aan de (bladmuziek)uitgever van Willy Derby. Muziekuitgevers konden lid worden van Buma. Uitvoerend artiesten konden de vruchten plukken van hun bekendheid. De creatieven achter de schermen

konden overal naar fluiten. Die situatie was achterhaald. Individueel was er geen vuist te maken. Getalsmatig sterke representatie binnen Buma was vereist om mee te eten uit de muziekrechtenruif.

Op initiatief van Van Laar was in 1937 de vereniging WTL (Woord- en Toondichters der Lichte Muziek) een feit. Na goedkeuring bij Koninklijk Besluit loodste hij de WTL binnen bij Buma. In 1939 werd hij het eerste Buma-bestuurslid namens de aangesloten liedjesschrijvers van Nederland. Na de oorlog werd de WTL een invloedrijke speler in het medialandschap. Door meerdere generaties, naamsveranderingen van de vereniging zelf en muzikale paradigmawisselingen heen is de ooit zo verguisde beroepsgroep alsmäär gestegen in aanzien. Songwriters en trackproducers horen tegenwoordig bij de grootverdieners in de creatieve industrie. Jan van Laar heeft aan de wieg gestaan van die ontwikkeling.

Utrechtse wortels

Letterlijk tot zijn laatste snik is Jan van Laar in touw gebleven. Op 24 mei 1949 kreeg hij op de terugweg van een bestuursvergadering bij Buma een hartaanval. De volgende dag kwam het bericht van zijn overlijden op de radio. De nieuwslezer had het over 'een der pioniers van de Nederlandse kleinkunst'.

De Roode Brug over de Vecht tussen Utrecht en Maarssen rond 1900. Op de linkeroever naast de brug het brugwachtershuis waar in 1842 de vader van Jan van Laar geboren werd. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 2556. Foto E.A. van Blitz & Zoon.

Pas bij het noemen van 'Daar bij die molen' viel bij de luisteraars het kwartje. De kranten namen het ANP-bericht over. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* herkende hem al niet meer als een artiest met Utrechtse wortels.

Jan van Laar werd op 22 maart 1872 in Utrecht geboren. Hij was de oudste van de zes kinderen in het Nederlands-Hervormde gezin van de timmerman en molenmaker Jan van Laar en diens echtgenote Hendrijntje Veenendaal. Ze woonden aan de Lagenoord, de lintweg aan de westoever van de Vecht buiten de Weerdpoort in de landelijke buurt die in de Franse tijd Wijk M heette. De familienaam Van Laar is afgeleid van het buurtschap Laar rondom het gelijknamige kasteel in de buurt van Rhenen. Daar kwam de stamvader van de Utrechtse tak vandaan, Jurriaan van Laar (1774-1862). Als jonge werkman was hij naar de Domstad verhuisd en daar was hij getrouwd met het dienstmeisje Gerritje de Graaf. Hun zoon Jan (1801-1880) is de grootvader van de humorist. Jan van Jurriaan begon als kleermaker. In 1823 trouwde hij met Sara van Mastenbroek die de dochter was van een kleermaakster. Na het overlijden van zijn schoonmoeder schoolde hij zich om tot brugwachter. Hij kreeg een aanstelling in gemeentedienst aan de Roode Brug over de drukbevaren Vecht tussen Utrecht en Maarssen. Het gezin verhuisde naar de brugwachterswoning. Daar werd de jongste van hun negen kinderen geboren. Deze Jan van Laar (1842-1908) is de vader van de humorist. Zijn moeder stierf toen hij twee was. De omgeving van de Roode Brug was zijn speelterrein. De plek speelde altijd al een opvallende rol in de stadsfolklore. Later rukten de industrie en de huizen op, maar voor de honkvaste buurtbewoners behield de Roode Brug zijn betekenis als oriëntatiepunt en bron van verhalen.³

Als oudste zoon was Jan van Laar voorbestemd om in zijn vaders voetsporen te treden als timmerman en molenmaker. Zijn timmermansdiploma haalde hij aan de plaatselijke Ambachtsschool, een initiatief van de Utrechtse afdeling van de Vereniging voor Fabrieks- en Handelsnijverheid. De school kreeg pas later een eigen gebouw. In Jans tijd werden de lessen nog gegeven in lokalen in de Donkerstraat. Daar stond De Nijverheid, het hoofdgebouw van de Vereniging. Het beschikte over een feestzaal met een podium. Voor zijn vervolgopleiding tot molenmaker en bouwopzichter was Jan van Laar rond 1890 in Rotterdam te vinden. De stad stond bekend als broedplaats van humoristen, maar als uitgaansstad moest Rotterdam Amsterdam voor laten gaan. Er moet in Rotterdam iets gebeurd zijn, want Jan brak zijn studie af om artiest te worden. Vier dagen vóór zijn twintigste verjaardag (net op tijd) meldde hij zich in Utrecht voor militaire dienst. Als beroep gaf hij timmerman op. Het systeem werkte nog met loting. Hij werd uitgeloot. Zijn leven als humorist kon nu echt beginnen.

Uiterst links een stukje van het geboortehuis van Jan van Laar aan de Lagenoord zoals het er in 1930 nog onveranderd bijstond. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 61343. Foto A. van de Pol.

Leerjaren

Al vóór zijn militaire keuring had Jan zijn professionele podiumdebuut gemaakt. Het moet begin februari 1892 geweest zijn, tijdens het oprichtingsfeest van de vereniging Centrale Werkplaats, de gezelligheidsclub van Utrechtse spoorwegwerkers. Naar dat moment zou hij later terugrekenen om zijn jubileumdata vast te stellen. Om het vak te leren moest hij wel uit Utrecht weg. Amsterdam lag voor de hand. Na de afschaffing van de kermis in 1876 was daar een circuit ontstaan van tingeltangels (zaaltjes met podium en tapvergunning) waar beginnende artiesten konden experimenteren voor publiek.

Jan van Laar had talent en geluk. Variété Flora aan de Amstelstraat werd zijn leerschool en springplank. Het theater was in november 1892 geopend en had een vliegende start. In diezelfde tijd ging de traditie van coupletlieden (doorlopende verhalen zonder onderbreking door refreinen) over in internationaal entertainment en aanstekelijke refreinliedjes. Die trend was ingezet door de Tararaboemdiejee-rage die was overgewaaid uit Londen. Aan de

serieuze, maatschappijkritische kant van het spectrum gaf Eduard Jacobs de toon aan. Hij had zijn vak geleerd in Parijs en zou de geschiedenis ingaan als de grondlegger van het Nederlandse cabaret.

In 1895 viel Jan van Laar op tijdens de Wereldtentoonstelling voor het Hotel en Reiswezen op het Museumplein. Zijn succesnummer ging over de uitvinding van het gasgloeilicht, de voorloper van de gloeilamp. Rond dezelfde tijd zag een verslaggever van het *Utrechtsch Nieuwsblad* hem in Maarssen optreden op het jaarfeest van de muziekvereniging Oefening Baart Kunst en noemde hem 'de bekende Hollandsche Karakterkomiek'.⁴ Hij was bezig zijn eigen thema's te ontwikkelen, zoals de impact van uitvindingen op het dagelijks leven van gewone mensen, het boertje-van-buiten dat zijn ogen uitkijkt in de grote stad en de vrijgevochten vrouw die zich slim staande houdt in de mannenwereld.

Het duurde niet lang of hij werd ontdekt door de gerenommeerde impresario Frits van Haarlem. Via hem kwam de jonge humorist snel hogerop. Hij legde nieuwe contacten en begon te schrijven voor collega's die dat zelf niet konden. En hij werd verliefd.

Duo Van Laar

Tijdens de zomerkermis van 1896 stelde Jan zijn podiumpartner Betsy en hun act, het Duo Van Laar, aan zijn Utrechtse publiek voor. Betsy van Schalkwijk was in 1874 geboren in Rotterdam. Ze kwam uit een katholiek artiestengezin dat van stad naar stad trok al naargelang de ouders werk konden vinden als

Ongedateerde promotiefoto van Jan en Betsy als Duo Van Laar. Privécollectie.

cafépianist en barvrouw. In 1892 waren ze voor de tweede keer in Utrecht neergestreken. Betsy en haar twee jaar jongere broer Michel zetten hier onder toeziend oog van hun ouders hun eerste schreden op het artiestenpad, zij als soubrette (zangeres van lichte liedjes), hij als muzikant. Hij zou later in Amsterdam onder zijn artiestennaam Michel de Cock naam maken als liedjes-schrijver voor de revue.

Kort na de Utrechtse kermis van 1896 was Betsy zwanger. Op 1 oktober trouwden Jan en Betsy in Utrecht voor de burgerlijke stand. Als religieus gemengd stel was een kerkelijk huwelijk er niet bij. Jan nam zijn bruid mee naar Amsterdam. Daar werd hun zoon geboren. Ze noemden hem Jean.

1898 was een nationaal feestjaar. Prinses Wilhelmina werd achttien en besteeg de troon. Overal werd gefeest, gedanst, gezongen, gelachen en geconsumeerd. Het land was in een verjongingsroes. Het ene theater was nog niet geopend of er stond alweer een nieuw horecagebouw in de steigers. Het Rembrandtplein was het nieuwe hart van het Amsterdamse uitgaansleven. De variétéwereld had een nieuwe attractie: film. Ook Jan wilde iets nieuws. Hij wilde voor zichzelf beginnen als manager van het Duo Van Laar en van een eigen troupe om de kermissen en jaarmarkten mee af te reizen. Voor Utrecht leek Jan van Laar verloren.

De Nijverheid

In 1898 betrok de Utrechtse Ambachtsschool een eigen, zelfgebouwd pand aan het Schoolplein. Gebouw De Nijverheid in de Donkerstraat werd verbouwd tot zalenverhuur-complex met op de bovenverdieping een tweede theaterzaal. Van Laar, die daar zelf had rondgelopen als timmerleerling, was er als de kippen bij om zich aan te bieden als organisator en regelmatige bespeler. Eens in de twee weken kon hij op zondagavond in de bovenzaal terecht met het Duo Van Laar en gasten. Ze bleven in Amsterdam wonen.

Het Duo Van Laar bracht meteen leven in de brouwerij. In een en dezelfde voorstelling namen Jan en Betsy verschillende rollen voor hun rekening, maar het affiche zag er meestal uit alsof het om een groot gezelschap ging. Samen waren ze bijvoorbeeld 'de heer en mevrouw Van Laar, Hollandsche Operette

Nieuw gebouw lokaal Nijverheid, Donkerstraat.

Zondag 30 Oct.

Extra GROOTE VOORSTELLING

op de bovenzaal Nijverheid, door het

VARIÉTÉE en OPERETTE-GEZELSCHAP.

Directie JEAN VAN LAAR.

Tableau de la Troupe.

Mej. ANGNES. Holl. Soubrette
De Heer JEAN Holl. Karakter-Komiek.
M.j. BETSY Chanteuse Comique.

Extra optreden van den Heer en Mevrouw
VAN LAAR, Zang- en Karakter-Duettisten
van het Variété „Flora,” Amsterdam. Geheel
nieuw Repertoire.

Musiek onder leiding van den Heer Michel.
Na afloop der voorstelling GROOT BAL.
Entrée 20 cent. Leden van de Nijver-
heid 15 cent de persoon.

Aanvang half 8 ure. DE DIRECTIE.

De oudste bron van het engagement van het Duo Van Laar bij

De Nijverheid. De 'heer Michel' is Betsy's broer Michel van

Schalkwijk alias Michel de Cock. *Utrechtsch Nieuwsblad* 28

oktober 1898. Collectie Het Utrechts Archief.

Duettisten'. Solo was hij 'de Heer Jean, coupletzanger' en zij 'Mej. Betsy, Chanteuse Comique'. Dan speelden ze ook nog alle rollen in de klucht van de dag en zongen ze samen het slotlied.⁵ Als ze met een troupe optraden, gebruikte Van Laar zwerige namen als Grand Spectacle Concert Varié of eenvoudigweg Artistenrevue.

Het Duo had niet alleen komische noten op zijn zang. In 1899 trokken Jan en Betsy aandacht met een kritisch lied over de Boerenoorlog, kritisch op de Britten die alle middelen inzetten om de nazaten van de Nederlandse kolonisten uit Zuid-Afrika te verjagen. Na afloop van het nummer gingen ze met de pet rond voor de overlevingspakketten die allerlei hulporganisaties voor de stamverwanten samenstelden en opstuurden. Dit soort fel-partijdige liedjes, protestsongs in feite, geënt op de actualiteit, deden het van oudsher goed als kermisliederen. Rond de eeuwwisseling nam het kermislied af in betekenis voor de muziekcultuur, mede omdat de kermis zelf onder vuur lag als onbeschaafd en onhygiënisch vermaak. Het moderne populaire lied, vaak een uit het Duits, Frans of Engels vertaalde tekst op een melodie die elders al succesvol was, won het met vlag en wimpel, om te beginnen in het Amsterdamse variété, de leerschool van Van Laar. Utrecht was aanmerkelijk conservatiever en daar had hij rekening mee te houden.

'Op en top de boerenpummel die hij zijn moest!' Zo complimenteerde het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 19 december 1900 Van Laar voor zijn rol in *Geert en Teun uit Zeeland*. Twee maanden later speelden Jan en Betsy op het jaarfeest van de Centrale Werkplaats met veel succes de klucht *Bijna een zelfmoord uit liefde*. Naar aanleiding van het drieënvijftigste lustrum van de Rijksuniversiteit in juni 1901 schreef Van Laar voor De Nijverheid *Een gezellig reisje naar de*

studentenfeesten te Utrecht. Het thema was de intocht in Reims van Karel VII in 1429, met dank aan de visionaire heldin Jeanne d'Arc, gespeeld door een man. De studenten hadden de grote zaal van het concert- en uitgaanscomplex Tivoli aan de Kruisstraat omgetoverd tot koninklijke ontvangstruimte. De burgerij kreeg een volksfeest aangeboden. Van Laar liet zijn voordracht drukken en plaatste advertenties in de krant. 'In alle muziekwinkels te koop!' Of anders bestellen op zijn Amsterdamse postadres, met vooruitbetaling.

Begin februari 1902 zat Van Laar tien jaar in het vak. Hij vierde het samen met zijn vrienden van de precies even oude vereniging Centrale

Utrechtsch Nieuwsblad 4 oktober 1901. Collectie Het Utrechts Archief.

Het programma van het tienjarig artiestenjubiläum van Jan van Laar in 1902. Privécollectie.

Werkplaats in de grote zaal van Tivoli. Het hoogtepunt van de bonte avond was het optreden van het Duo Van Laar. Als speciale verrassing was er aan het slot een voorstelling van de Utrechtse Aetherae Bioscope en Kinematographe.

Terug op het nest

Op 29 augustus 1902 brandde Variété Flora tot de grond toe af. Jan en Betsy waren hun vaste stek in Amsterdam kwijt. Hun enige alternatief was De Nijverheid in Utrecht. Dankzij de centrale ligging en de fijne vertakking van het spoorwegnet was de stad steeds belangrijker geworden als vergader- en ontmoetingsplaats van landelijke organisaties van ambachtslieden. In die ontwikkeling speelde De Nijverheid een belangrijke rol. Ook voor ondernemers en werkgevers werd Utrecht aantrekkelijker. Er was meer horeca in

Blik in de Donkerstraat vanaf de Zadelstraat anno 1903, na de brand in Huis Zoudenbalch. Het hoge gebouw achter in de straat naast het pand met het balkon is De Nijverheid. Het Utrechts Archief, cat.nr. 56140.

het stationsgebied en het centrum gekomen. Dat betekende weer meer mogelijkheden voor kleinschalig vermaak, ook buiten kermistijd. Dit was het moment om terug te gaan naar Utrecht. Van Laar was van plan alles te blijven doen wat hij gewend was, en meer. Om zijn risico als ondernemer te spreiden wilde hij een eigen winkel beginnen waar hij de gedrukte exemplaren van zijn voordracht- en liedteksten kon verkopen, naast allerhande papierwaren, schrijf- en tekenspullen en feestartikelen. Tussen de bedrijven door bleef hij schrijven in opdracht. Vooral de bruiloftsmarkt was lucratief. Het bruiloftslied zou een rode draad in zijn output worden, met 'Daar bij die molen' als hoogtepunt.

Stadskomiek

Op 31 december 1902 opende Van Laar zijn winkel in de 1^e Buurkerksteeg op nummer 1, op de hoek van de Steenweg en een halve minuut lopen van De Nijverheid. Een maand later liet hij zijn gezin inschrijven bij de Burgerlijke Stand. Naast het repertoire dat hij met het Duo overal

kon brengen ging hij aan de slag met typisch Utrechtse onderwerpen, om te beginnen *Utrecht in 1902*, volgens het *Utrechtsch Nieuwsblad* een 'revue in de trant van *Rotterdam in repen roer*'.⁶ De krant beval bij voorbaat een 'wandeling naar de Nijverheid' van harte aan. Al behoeft Van Laar geen introductie meer, toch pakte de krant uit met 'goede wijn behoeft geen krans', 'een stampvolle zaal', 'daverend gelach' en 'flink applaus'. Toen hij met de pet rondging voor een Utrechts gezin dat alles kwijt was geraakt door brand, kon hij helemaal niet meer stuk.

In februari 1903 speelde het Duo de klucht *Annegie de kaartlegster of een Oudejaarsavond op 't Springweg te Utrecht*. In diezelfde maand zette Van Laar een spectaculaire show neer in de grote zaal van Tivoli, met acrobaten, trapezewerkers, krachtpatsers, een levend olifantje, en natuurlijk het Duo zelf. Voor de carnavalsfeesten schreef hij een reclamelied op Hofman's Oranjabitter. Een als drankfles verklede gast deelde de tekstblaadjes uit met het adres van de winkel erop en won ook nog eens de eerste prijs voor het beste kostuum. Naar aanleiding van de grote spoorwegstaking van dat voorjaar schreef hij *Op reis met het Kilometerboekje*.

Op 31 augustus 1903 vierde koningin Wilhelmina haar eerste regeringslustrium. Die dag bezorgde Van Laar de onderofficieren van het militaire kamp in Zeist een geslaagde feestavond. De leiding zou hem nog vaak terugvragen. Datzelfde overkwam hem vrijwel overal waar hij voor het vermaak kwam zorgen. Hij sloeg ook wel eens de plank mis. Op de negende verjaardag van de Algemeene Nederlandsche Timmerliedenbond zong hij een toepasselijk lied op de golf van stakingen die de branche op dat moment teisterde. Zijn tekst ging erin als koek, maar *De Timmerman*, het orgaan van de vereniging, vond de melodie duidelijk minder geslaagd.

Duizendpoot

De zaken gingen zo goed dat hij al binnen een jaar naar een betere locatie en een grotere ruimte kon verhuizen. Zijn nieuwe adres was Steenweg 50, een winkel-woonhuis op nog minder dan een halve minuut lopen van De Nijverheid.⁷ Pal naast hem zat een drankenhandel, even verderop een kledingzaak, aan de overkant een apotheek. Over aanloop was in de Steenweg toch al niet te klagen: het was een van de drukste winkelstraten van de stad. In de Sinterklaastijd breidde hij zijn assortiment uit met Pietenpruiken en Sintbaarden, te koop en te huur, en tegen Kerstmis kwamen de klanten voor ballen en engelenhaar. In het telefoonboekje van Utrecht adverteerde hij met de winkel, het Duo en zijn solo-optredens voor herensociëteiten en bedrijfsverenigingen.

Van Laar ging ook samenwerkingen aan, bijvoorbeeld met zijn katholieke stad- en vakgenoot Rijnders die de expliciete goedkeuring van de clerus genoot. Katholieke clubs hadden regelmatig wat te vieren, was het niet hun verjaardag dan wel de naamdag van hun patroonheilige. Ook met de Jutphase humorist Johan Grapendaal trad hij weleens samen op. Grapendaal was brugwachter van beroep, net als Jans grootvader Van Laar.⁸ In de kaartenbak zat ook het man-vrouw-duo Zwartverver, een van de betere in het genre.

Op bestelling schreef Van Laar behalve voor collega's ook talloze speeches, sketches en gelegenheidscoupletten voor bruiloften en partijen van alle gezindten. Vijftig cent per honderd vel voor een gedrukte originele tekst op een bestaande melodie. Alsof hij het nog niet druk genoeg had, bracht hij in eigen beheer een serie Voordrachtenboekjes uit en verzorgde hij van *De Bruiloftsgast: Gids voor Rederijders, Dilettant Komieken, Ceremoniemeesters Etc.* de redactie, administratie en het grootste deel van de inhoud.

Binnen een jaar na zijn vestiging in Utrecht verhuisde Van Laar zijn winkel naar een betere locatie. *Utrechtsch Nieuwsblad* 3 november 1903. Collectie Het Utrechts Archief.

Briefpapier uit de tijd van de winkel op Steenweg 50. Privécollectie.

Reden tot blijven

Variété Flora was intussen weer opgebouwd. Op 18 december 1903 ging het weer open voor publiek. Het beschikte nu over een toneel- en bioscoopzaal met veertienhonderd zitplaatsen en was technisch helemaal up-to-date. Teruggaan naar Amsterdam moet verleidelijk zijn geweest, maar Van Laar had het naar zijn zin in Utrecht. Hij was een lokale vip, De Nijverheid zat vol, de winkel liep goed en Jean ging naar school. Betsy's moeder, inmiddels weduwe, was samen met haar jongste, nog leerplichtige, zoon bij hen ingetrokken. De kinderen in huis brachten Van Laar op het idee toneelstukjes en liedjes te schrijven voor schoolklassen en kinderpartijtjes. Ze bleven. En Jan ging door met Utrechtse onderwerpen zoals *Utrecht Vooruit!* (1904) over een eenvoudige wasvrouw die het schopt tot mevrouw en waarin ook het onderwerp voetbal langskwam. *Waar moet dat heen in onze eeuw?*

was een parodie op de tijdloze klacht over het afglijden van de normen en waarden. Van Laar situeerde het stuk met opzet niet in Utrecht maar op een Amsterdams politiebureau, het afvoerputje van alles wat erg was.

Op 22 maart 1905 werd Van Laar drieëndertig. Hij vierde het met een grote Volksvoordrachtenavond in het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen (K&W) aan de Mariaplaats. Qua prestige was deze plek nog een tree hoger dan de grote zaal van Tivoli, ook al ging het niet om artistieke programmering van K&W zelf, maar om commerciële verhuur. Ook muziekcafés konden op Van Laar blijven rekenen. Tijdens de Utrechtse kermis van 1905 stond hij samen met Betsy en een eigen troupe van tien personen in Café Vinicole aan de Voorstraat. Betsy's moeder en jongste broer hadden Utrecht onlangs verruild voor Amsterdam. De vrijgekomen kamers op de Steenweg gingen in de verhuur. Naast artiest, impresario en uitgever was Van Laar nu ook pensionhouder.

Utrechtse toestanden

De eerste klapper van 1906 was *Haarlemsche Frans of Utrecht in rep en roer*. De Frans in kwestie was Frans Rosier, een ontoerekeningsvatbaar verklaarde zware jongen die in februari van dat jaar voor de zoveelste keer ontsnapt was uit het Rijkskranksinnigengesticht in Medemblik. Niemand wist waar hij uithing. Hij kon overal opduiken en toeslaan. Het land leefde in angst. Geleerden bogen zich over de psychologie van de psychopaat. Uiteindelijk werd Frans in Utrecht gearresteerd. De politiefoto bracht de gemoederen weer tot bedaren. Op hetzelfde thema maakten de Nederlandse filmpioniers Albert en Willy Mullens een komische rolprent in het genre achtervolging: *De fantasie-jacht op Frans Rosier*.

Het thema van het vierenvijftigste lustrum van de Rijksuniversiteit in juni 1906 was *De triomftocht van Germanicus in Rome in 17 na Christus*. Voor de gelegenheid schreef Van Laar de voordracht *Een boerenspannetje naar de Lustrumfeesten te Utrecht*. Het moet een parodie geweest zijn op de levensechte wagenrennen die de studenten op touw hadden gezet

Jan van Laar schreef een klucht over de geveerde Frans Rosier die in Utrecht werd gearresteerd. *Utrechts Nieuwsblad* 8 maart 1906. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 601681.

De Steenweg tijdens de studentenfeesten van juni 1906. Uiterst rechts zijn nog net de letters JEA(N) te zien boven de etalage van Van Laar. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 602620.

De renbaan van het antieke Rome nagebouwd aan de Leidseweg in verband met het lustrumfeest van de Utrechtse corpsstudenten in juni 1906. Jan van Laar schreef er een parodie op met de titel *Een boerenspannetje naar de Lustrumfeesten te Utrecht*. Uitgave B. Brugsma Azn. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 220587. Foto G. Jochmann.

op een speciaal voor de gelegenheid gebouwd circuit compleet met tribunes. Een eeuw na dato schreef Frank Flippo in het Utrechtse *Nobelmagazine*: 'Utrechtse firma's leverden wapens, pruiken, harnassen en schoenen. [...] De wagenrennen werden in vier rondes gereden. Langs de Leidseweg denderden karossen met speciaal voor de gelegenheid getrainde en ingevoerde Litouwse renpaarden. Het Circus Maximus was opgetrokken op ware schaal, inclusief vijfduizend zitplaatsen. Latijnse triomfkreten schalden over de met triomfbogen en antieke voorzetgevels versierde pleinen. De winnaar kreeg van Germanicus een zilveren overwinningbeker en een lauwerkrans. Tot de verfilming van *Ben Hur* moet dit de meest spectaculaire Romeinse herleving ooit geweest zijn.⁹

Na het kermisseizoen van 1906 stopte Van Laar met zijn assortiment feestartikelen. Zijn uitgaven van ingekleurde fotoansichtkaarten met stadsgezichten liepen zo goed dat hij daar verder in ging. Ansichtkaarten waren een rage. Om zich te onderscheiden liet hij fotokaarten maken met een ingebouwd draai-schijfje met daarop een stuk of vier miniatuurtjes van stadsgezichten die hij ook als volwaardige exemplaren verkocht. Hij ging ook door met zijn Utrechtse onderwerpen, zoals *Een ritje met de auto van Utrecht naar Maarssen* en *Op het stadhuis*, beide uit 1907.

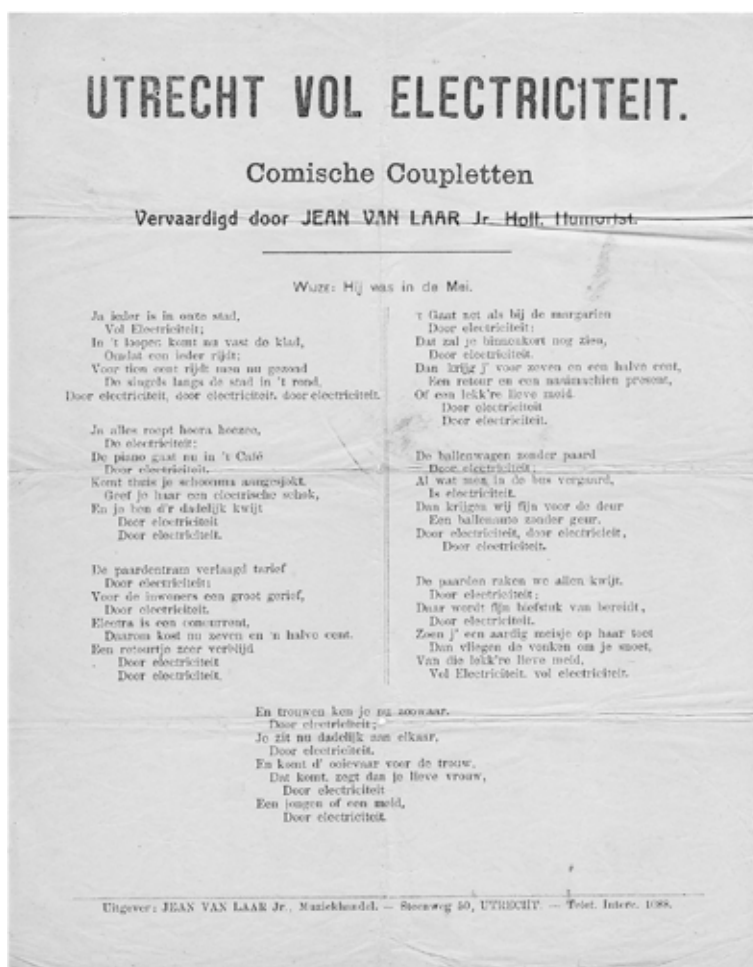
Onder stroom

'Utrecht vol electriciteit' is uit deze periode de enige tekst die integraal bewaard is gebleven. Qua vorm koos Van Laar niet voor het populaire refreinlied dat uitnodigde tot meezingen, maar voor het traditionele coupletlied. In *Utrecht bij gaslicht* (1976) heeft dr. A. van Hulzen de consternatie beschreven rondom de overgang van de paardentram naar de elektrische tram.¹⁰ Tussen 1905 en 1907 werd het hoofdnet gerealiseerd. In juni 1906, toen Utrecht in de ban was van de Germanicusfeesten, werd het eerste traject over de Catharijnesingel in gebruik genomen. Drie jaren waren verlopen sinds de Gemeenteraad was begonnen met het vaststellen van de reglementen voor de energietransitie.¹¹

De melodie was dezelfde als die van 'Hij was in de mei'. Die titel moet op gehoor zijn genoteerd, want het ging om 'Hei, 't was in de mei'. Op zijn

Ansichtkaart, uitgegeven door Van Laar in zijn Utrechtse tijd. Fotocollectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 603423.

Tekstbladzijde uit de Utrechtse jaren van Jan van Laar. Privécollectie.

beurt was dat een alternatieve titel voor het stokoude Zuid-Nederlandse lenteliedje 'Daar ging een patertje langs de kant', kortweg 'Het patertje'. Daar hoorde een energieke rondedans bij van jonge vrijgezelle mannen (de 'patertjes') en vrouwen (de 'nonnetjes'). Telkens moest weer iemand anders in het midden van de kring staan en zijn of haar partner kiezen en kussen. Het wijsje moet al bekend geweest zijn bij het Utrechtse publiek, anders was Van Laar zijn doel voorbij geschoten. Het kan ook zijn dat hij het had gevonden in de recent verschenen bundel *Het oude Nederlandsche lied Deel 2*. Volgens de daarin aangehaalde volkslieddeskundigen hoorde het dansliedje bij het pre-christelijke meiboomritueel om het aanbreken van het vruchtbare jaargetijde te vieren.¹²

Graafwerkzaamheden voor elektriciteitskabels, hier aan de oostkant van de Neude omstreeks 1905, een bron van inspiratie voor Van Laar. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 64578. Foto Joh. A. Moesman.

Onverhoopt vertrek

In 1908 kwam onverhoopt een eind aan de Utrechtse jaren van Jan van Laar. De Nijverheid hield op met de openbare theatervoorstellingen om zich helemaal te richten op de functie als vergader- en cursuscentrum. Van Laar moet het al eerder geweten hebben, want hij was al begonnen zijn werkterrein uit te breiden naar het theateercircuit in de kleinere provinciesteden, een groeiend afzetgebied voor kwalitatief hoogstaand amusement. Wat dat laatste betreft hoefden Jan en Betsy zich geen zorgen te maken. Ze hielden altijd al de standaard hoog en de taal schoon. Daarom waren ze ook welkom in het circuit van de volksconcerten, een van hogerhand gestuurde en ondersteunde inspanning om het volk te verheffen met combinatieprogramma's van klassieke muziek en lichte kost. In februari 1907, toen hij vijftien jaar in het vak zat, had Van Laar geen jubileumvoorstelling gegeven zoals hij in 1902 had gedaan, toen hij nog in

Het Duo van Laar in de oorspronkelijk Franse vaudevillessketch *De vrouwelijke koetsier*, 1907. Privécollectie.

Amsterdam woonde. In plaats daarvan had hij zijn winkel compleet met inventaris ter overname in de krant gezet. Het liep niet bepaald storm. Ook op de langere termijn lukte het niet een opvolger te vinden. Die zomer hield hij totaaluitverkoop. De restanten deed hij over aan een collega. Na het kermisseizoen verhuisde hij met zijn gezin naar de Lange Lauwerstraat. Van daaruit bereidde hij de terugkeer naar Amsterdam voor. In het voorjaar van 1908 was het zover. Hij huurde een kantoorruimte om zijn zakelijke activiteiten voort te zetten en haalde zijn contacten bij Variété Flora aan.

Het jaar eindigde rampzalig. Eerst overleed Jans vader aan een hartaanval. Hij was zesenzestig. Een maand later stierf Jean van elf. Tijd om te rouwen was er niet. Een bevriende impresario zorgde voor de gouden kans om op treden in een toprevue die werd gedragen door de ster Louis Davids. Met groot succes ging de show in 1909 het hele land door. In die periode legde Jan een bom onder zijn huwelijk. Hij ontmoette de zestien jaar jongere Amsterdamse variétéar-

tieste Dina Boelen en begon een relatie met haar. Ook betrok hij haar bij de optredens van het Duo Van Laar. In 1912 baarde zij zijn buitenechtelijke zoon die ze Jan noemde. Het zou nog elf jaar duren voordat de bom barstte.

Dubbelleven

Voor Van Laar betekende zijn buitenechtelijke relatie met Dina Boelen het begin van zijn tweede leven als creatieve en organisatorische kracht in de Amsterdamse artiestenwereld. In februari 1912 zat hij twintig jaar in het vak. Het moment viel vrijwel op de dag af samen met de geboorte van zijn kind bij Dina. Bizar genoeg was dit een officiële familieaangelegenheid. Om geroddel te voorkomen was de zwangere Dina namelijk getrouwd met Betsy's broer Gerard die variétépianist was. Het huwelijk hield niet lang stand. Aan de hele charade hield zoon Jan de achternaam Van Schalkwijk over en het lidmaatschap van de katholieke kerk.

Een half jaar na dato haalde Van Laar zijn jubileum samen met Betsy in Utrecht in. Hij deed dat niet in een prestigieus concertgebouw als Tivoli of K&W, maar in Sociëteit Buitenlust aan de Maliebaan. De voorstelling was niet

Het gebouw achter de lantaarnpaal en links daarnaast is Sociëteit Buitenlust annex café-restaurant, Maliebaan 81, daterend 1900-1905. Jan van Laar zou hier in 1912 zijn twintigjarig artiestenjubileum vieren. Ingekleurde foto op een prentbriefkaart. Fotocollectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 4442.

uitverkocht en het programma was bescheiden. Het Duo draaide een klucht af met een liedje en een dansje. De illusionist Professor Melachini (de internationaal bekende Nederlandse artiest Wilhelm Geilen) hield de jubileumtoespraak, waarna Jan en Betsy naar goede theatergewoonte werden bedolven onder bloemstukken en lauwerkransen.

'Het was gisteravond in Tivoli niet vol, lang niet', aldus het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 26 januari 1914, 'en dit zal wel voor het grootste deel aan het ijsvermaak gelegen hebben dat duizenden gisteren een genoeglijken dag heeft bezorgd.' Jan en Betsy maakten deel uit van een avondvullende variétévoorstelling met onder anderen Jans Amsterdamse vakvriend Louis Contran. De krant was zeer te spreken over de avond en lichtte er voor de lezers het Utrechtse element uit: 'Het Duo handhaafde zijn oude roem'.

Van Laars zilveren jubileum viel in 1917, midden in de Eerste Wereldoorlog. Uit solidariteit waren in neutraal Nederland de kermissen opgeschort en viel ook de randprogrammering weg. Behalve in de theaters en de horecagelegenheden met podium waren er wel goede zaken te doen in het circuit van de mobilisatiekampen, met al die mannen die niet weg konden en zich rot verveelden. Van Laar schudde de ene mobilisatieklucht na de andere uit zijn mouw en surfte mee op de golf van vurig patriottisme die het land overspoelde.

Tweede leven

In 1922 had Van Laar het te druk voor een eigen jubileumprogramma. Hij was als tekstschrijver, medeproducent en medespeler actief in de Amsterdamse revuewereld, voor het eerst zonder Betsy, maar nog altijd met Dina. Jan en Betsy scheidden in 1923. Een jaar later trouwde Jan met Dina. Ook in 1927 kwam het niet van jubileren. In dat jaar kwam het Trio Van Laar ten tonele, met zoon Jan als muzikaal begeleider. Ze brachten hetzelfde soort kluchtrepertoire als het originele Duo Van Laar. Voor de getalenteerde tienermuzikant midden in de opwindende tijd van de dansjazz en de charlestonrage was dit een waar corvee.

Op 9 februari 1929 was het Trio Van Laar de attractie van een feest van Hygiëa, de muziekvereniging van de personeelsleden van de Gemeentelijke Reinigings- en Ontsmettingsdienst in Hotel de l'Europe aan het Vreeburg.¹³ Ze woonden op dat moment in Hilversum, waar Van Laar probeerde bij de radio aan de bak te komen. De verslaggever van het *Utrechtsch Nieuwsblad* herkende hem niet als de voormalige stadskomeek van De Nijverheid. Enkele maanden na het optreden bij Hygiëa verhuisde het Trio terug naar Amsterdam.

Afscheid

Terug in Amsterdam bouwde Van Laar zijn publiekscarrière steeds verder af om meer achter de schermen te gaan doen. Bij de Nederlandse Artiesten Organisatie (NAO) was hij in 1931 medeorganisator van de eerste Clowntjesdag, een groot opgezette straatcollecte voor variétéartiesten die werkloos waren geworden als gevolg van de economische crisis in het algemeen en in het bijzonder de doorbraak van de geluidsfilm waardoor er een eind kwam aan het fenomeen bioscooporkest.

Ter gelegenheid van Van Laars veertigjarig artiestenjubileum in 1932 stelde de NAO een gewichtig erecomité samen, onder anderen met Henri ter Hall, bijgenaamd de Revuekoning en voormalig Tweede-Kamerlid namens een zelf opgerichte partij die opkwam voor werkers in de amusementssector. Hoewel de jubilaris al bijna een kwarteeuw weg was uit Utrecht, moest het daar gebeuren. In het *Utrechtsch Nieuwsblad* maakte de jubileumcommissie de lezers attent op de voorstelling ter ere van 'uw vroegere stadgenoot'. De grote dag was zondag 7 februari, de plaats het NV-Huis, het multifunctionele zalenverhuurcomplex aan Oudegracht 245 (de latere poptempel Tivoli).

Van de grote namen in het programma springt één er met terugwerkende kracht uit: Ben Ali Libi (Michel Velleman), de goochelaar die in 1943 vermoord zou worden in Sobibór en voor altijd voort zou leven in het iconische gedicht

Jan van Laar was in 1892 in Utrecht begonnen en nam in 1932 ook weer in Utrecht afscheid van de planken. Privécollectie.

van Willem Wilmink. Ook de ceremoniemeester van de avond, de illusionist en NAO-secretaris Meijer Blitz alias Maloitz, en Maurits Zuikerberg, uitgever van het artiestentijdschrift *De Komeet* en lid van het erecomité, zouden de nazihel niet overleven.

Het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 9 februari 1932 deed verslag van het afscheid. De krant had het nu zelf over 'onze oud-stadgenoot'. Het voorprogramma bestond uit liedjes, accordeonpotpourri's en een nummer met gedresseerde honden. Speciaal voor de gelegenheid deed de zangeres van het voorprogramma samen met iemand in het publiek een 'Oome Jan scène', naar de

bijnaam van Van Laar. Daarna bracht het Trio de klucht *De Oceaanvliegers*. De jubilaris speelde de heer Sukkel die thuis met de piepers zit te wachten terwijl zijn vrouw een solovlucht maakt over de Atlantische Oceaan. Sukkel kent zijn plaats: 'In den bond van den echt is de vrouw het heele bestuur: president, secretaris en penningmeester. [...] De man is een gewoon lid die zijn contributie betaalt en niks heeft te zeggen.'

Hartverwarmend hoogtepunt voor het thuispubliek was een rondje liedjes uit Jans Utrechtse jaren. 'De zaal bleek door haar meezingen nog goed op de hoogte van die liedjes te zijn,' noteerde de krant. In zijn dankwoord zei Van Laar dat hij nog lang door hoopte te gaan met het vermaken van zijn publiek en het werk voor zijn vakgenoten. Bij de laatste klucht was de verslaggever al naar huis.

Het *Utrechtsch Nieuwsblad* schreef op 21 november 1932 voor het laatst over een voorstelling van Van Laar, ditmaal op het feest ter ere van de tiende verjaardag van Hygiëa. Het verenigingswezen zou zijn speelterrein en een bron van inkomsten blijven tot het echt niet meer ging.

Apotheose

Fast forward naar de herfst van 1935. Het hele land zong 'Daar bij die molen', te pas en te onpas, tot genoeg of ongenoeg - zoals dat gaat met nummers die niet weg te branden zijn. Op zaterdagavond 9 november 1935 kwam Willy Derby himself naar Utrecht. Hij deed dat op uitnodiging van de B.O.G.A.H.A., de Bond van Oud-leerlingen van de Gemeentelijke Dag- en Avondcursus voor Handel en Administratie.¹⁴ De locatie was de grote zaal van Tivoli. Meer dan duizend mensen, onder wie veel dansliefhebbers, hadden één gulden betaald voor een swingende show met als topattractie het van de radio bekende swingorkest The Ramblers. Het hawaiiiankwartet Charivari was goed voor het zwoel-exotische contrast. Daarna tot diep in de nacht dansen met Harry Stafford and his Melody Makers onder leiding van de tweeëntigjarige Utrechtse jazzpianist Harry Staffhorst.¹⁵

Willy Derby trad op met zijn vaste pianist Bob Snoek. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* was de maandag daarop niet erg te spreken over Derby's 'nieuwe, doch meerendeels oude liedjes' en de manier waarop hij Snoek tot doelwit maakte van zijn grappig bedoelde opmerkingen. Over de molenhit geen woord. Wel een aparte vermelding voor de Utrechtse dansleraar en dansschoolhouder Piet Wildschut. Die leidde het bal dat tot diep in de nacht doorging. Hij was ook degene die eerder dat jaar de zeventienjarige debutant Wim Sonneveld had laten optreden op een feestavond van zijn dansschool.¹⁶ Ook de aanstormende generatie humoristen moest anno 1935 nog gewoon als variéteënummer beginnen.

Willy Derby kwam al snel met een eigen programma terug naar Utrecht. Op 25 en 26 december 1935 stond hij met zijn Groote Willy Derby Revue Show - zijn vaste pianist, een artistiek danspaar, een acrobatiegroep en een goochelaar annex sneltekenaar - op dezelfde planken als Jan van Laar in 1932 bij zijn afscheid van het podium.¹⁷

Betekenis voor Utrecht

Tussen 1898 en 1908 was de in Utrecht geboren en getogen humorist Jan van Laar een opvallende figuur in de ontluikende amusementscultuur van de stad. Zijn vaste engagement bij De Nijverheid was een stimulans voor de uitgaanscultuur van gewone Utrechters. Die waren niet veel gewend, zeker in vergelijking met Amsterdam waar Van Laar zijn vak had geleerd en zijn doorbraak beleefd. Het Duo Van Laar was Utrechts eerste eigen populaire artiestenpaar.

De originele [eerste] uitvoering door Willy Derby van het nummer dat bekend is geworden als 'Daar bij die molen'. Het zou talloze malen gecoverd worden, onder andere in 1949 met een Engelse tekst ('The Windmill's Turning') door het wereldberoemde Amerikaanse close-harmonytrio The Andrews Sisters. Collectie R. Blijleven.

Ingekleurde foto-ansichtkaart van de Steenweg tussen 1905 en 1911. De man in het zwart op de stoep midden-rechts staat voor nummer 50 waar van 1903 tot in 1907 de winkel van Jan van Laar was gevestigd. Fotocollectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 2539.

Tussen 1903 en 1908 was Utrecht ook in het dagelijks leven hun thuisbasis. Van Laar had een hogere opleiding dan de doorsnee variétéartiest, plus zakelijk en organisatorisch talent. Dat hielp hem in zijn activiteiten als impresario en uitgever. Hij leidde een eigen troupe en organiseerde naast de reguliere voorstellingen in De Nijverheid ook bijzondere spektakel-shows in Tivoli en K&W. De verkoop van zijn in eigen beheer gedrukte teksten hield hij in eigen hand. Hij verkocht die in zijn eigen winkel of verstuurde ze na vooruitbetaling. Op bestelling schreef hij bruilofts- en jubileumliederen. De speelse Ansichtkaarten met stadsgezichten die hij uitgaf vlogen de winkel uit. Uit de bronnen rijst het beeld op van een podiumpersoonlijkheid en een bruisende ondernemer. Na zijn vertrek in 1908 bleef Utrecht hem dierbaar als de plek waar hij een naam en een eigen publiek had opgebouwd. Hij kwam dan ook graag terug als hij zelf iets te vieren had. Met het uitsterven van zijn publiek uit de tijd van De Nijverheid verdween echter ook het besef van zijn betekenis als lokale pionier van de kleinkunst. Zijn Utrechtse wortels werden in de

plaatselijke pers voor het laatst gememoreerd bij zijn afscheid van het podium. Toen moest hij zijn belangrijkste nummer nog schrijven en zijn grootste stap als voorvechter van zijn beroepsgroep nog zetten. Zijn overlijden was nationaal nieuws.

Met incalculering van de betekenis van Jan van Laar voor de Nederlandse muziekcultuur- en erfgoedgeschiedenis zou een eigen straat of plein in zijn geboortestad niet overdreven zijn.

Lutgard Mutsaers woont sinds 1970 in Utrecht. Zij studeerde muziek- en theaterwetenschap en promoveerde in de cultuurgeschiedenis. Haar specialisme is populaire muziek in context van tijd en plaats. In 1987 debuteerde zij met *Pop Utrecht*. Haar tiende boek, *Daar bij die molen*, gaat over het leven en werk van Jan van Laar.

LITERATUURLIJST

- Bokhove 2013** ➤ N. Bokhove, 'De anonieme humorist op de Utrechtse Dada-avond', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 86 (2013) 4, 126-132.
- Bovy 2017** ➤ M. Bovy, 'Harry Staffhorst, de veelzijdige musicus achter de muziekzaken', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 90 (2017) 4, 124-129.
- Flippo 2005** ➤ F. Flippo, 'De stad als feesttoneel. De zwanenzang van de Utrechtse corpluistra', *Nobelmagazine* 2 (2005) 2, 36-39, <zilvervis.files.wordpress.com/2010/09/img_newcorpora.pdf> (11 mei 2021).
- Van Hulzen 1976** ➤ A. van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht*, Den Haag 1976.
- Mutsaers 2007** ➤ L. Mutsaers, 'Op de maat en in de pas. De populaire danscultuur in de stad Utrecht 1918-1940', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2007, 115-169.
- Mutsaers 2021** ➤ L. Mutsaers, *Daar bij die molen - een vergeten artiest en een perfecte soundbite*, Soest 2021².

NOTEN

- Mutsaers 2021.
- In 1923 werd in Amsterdam de Vereeniging De Hollandsche Molen opgericht. Deze bestaat nog steeds en organiseert bijvoorbeeld jaarlijks in mei het Molenweekend. De eerste gedrukte oproep tot molenbehoud, met een actuele aanleiding en een sterke argumentatie, dateert van 1913.
- Het Nederlands Volksbuurtmuseum maakte in de zomer van 2021 een tentoonstelling over de afgelopen zeventig jaar van deze legendarische Utrechtse buurt die na de Tweede Wereldoorlog zijn eigen karakter wist te behouden: *Tussen brug en benenkluij: verhalen uit de Rode Brugbuurt*.
- Utrechtsch Nieuwsblad* 9 oktober 1895.
- De bron van dit voorbeeld is het affiche van de show van 28 januari 1901 in schouwburg De Harmonie in Leeuwarden.
- Utrechtsch Nieuwsblad* 13 januari 1903.
- Het Utrechts Archief beschikt over documenten over de verbouwing van Steenweg 50 tot winkelpand in 1893 en een aanpassing in 1902.
- Zie Bokhove 2013 over Johan Grapendaal (1866-1944), de brugwachter van Jutphaas.
- Flippo 2005.
- Van Hulzen 1976.
- 'Voordracht tot vaststelling eener verordening, regelende de voorwaarden van verstrekking van electriciteit binnen de gemeente', *Utrechtsch Nieuwsblad* 7 juli 1903.
- De melodie is te vinden in *Het oude Nederlandsche lied, Deel* 2, gebundeld en becommentarieerd door Florimond van Duyse (1843-1910) en in 1905 uitgeven door Martinus Nijhoff (Den Haag) en De Nederlandsche Boekhandel (Antwerpen). Gedigitaliseerd op <dbnl.org>.
- Utrechtsch Nieuwsblad* 11 februari 1929.
- Betekenis van de afkorting B.O.G.A.H.A. gevonden in I. G. Keesing, *V.A.R.I.A. Verklarend Alfabetisch Register van Initialen en Afkortingen*, Deventer 1937².
- Zie voor de carrière van Harry Staffhorst Bovy 2017. In 1937 begon op Drieharingstraat 5 de geschiedenis van Muziek Staffhorst als muziekinstrumentenhandel (desgewenst op afbetaling, waardoor meer mensen zelf een instrument konden gaan bespelen) en opnamestudio.
- Zie voor de Utrechtse uitgaans-, dansmuziek- en dansscholencultuur van het interbellum Mutsaers 2007.
- Het affiche in het *Utrechtsch Nieuwsblad* van 24 december 1935 vermeldt vier sentimentele meezingliedjes uit zijn recent opgenomen repertoire geschreven door Ferry van Delden. De recensie stond in de krant van 27 december, met daarin bericht van het warme onthaal van Derby en het daverende applaus na afloop.

Een balzaal zonder danseressen

De verdwenen muurschilderingen van Paushuize

Froukje van der Meulen

Op de binnenplaats van het Utrechtse monument Paushuize, dat in 1517 is gebouwd in opdracht van de latere paus Adrianus VI (1459-1523), bevindt zich een negentiende-eeuwse aanbouw. Deze zogenaamde Balzaal is gedecoreerd in een voor Nederland opmerkelijke interieurstijl, geïnspireerd op archeologische opgravingen in de voormalige Romeinse steden Herculaneum, Pompeii en Stabiae. De kleurige muurschilderingen uit het einde van de negentiende eeuw werden vlak voor de Tweede Wereldoorlog bedekt door nieuwe verflagen en voorzetwanden. Tijdens de meest recente restauratie, tussen 2009 en 2011, zijn de muurschilderingen teruggebracht.¹ Na de restauratie en reconstructie is de Pompeïaanse zaal van het Paushuize grotendeels in ere hersteld.² Opvallend genoeg ontbreken in de huidige toestand juist de grootste en meest in het oog springende schilderijen van het oorspronkelijke ontwerp. Waar nu drie lege muurvlakken te zien zijn, waren ooit drie vrouwelijke figuren zichtbaar. Deze ‘danseressen’, de pronkstukken van deze feestzaal, trokken in de jaren na de oplevering van het interieur de nodige aandacht. Wat ze nog interessanter maakt, is dat ze direct te herleiden zijn tot de vroegst ontdekte archeologische vondsten van Pompeii. Dankzij gravures en beschrijvingen in de literatuur is dit thema wereldwijd verspreid geraakt en ongekend populair geworden in interieurs, kunst en kunstnijverheid - van statige elitedoningen zoals Buckingham Palace tot herensociëteiten; en van schilderkunst en prenten tot Wedgwood en Sèvres-porselein. Des te opmerkelijker is het dat juist deze figuren nu ontbreken in Paushuize.

In dit artikel worden op basis van archief-, literatuur- en beeldonderzoek de danseressen in de Utrechtse Balzaal gereconstrueerd, te beginnen met de identificatie van hun waarschijnlijke inspiratiebron. Daarnaast wordt

de oorsprong van de Pompeïaanse voorbeelden besproken en hun verspreiding via illustraties en publicaties, waardoor ze op brede internationale waardering en navolging konden rekenen. De reconstructie van de Utrechtse danseressen is cruciaal om een beter beeld te krijgen van de aanblik van dit in Nederland zeer zeldzame interieurprogramma, waarin deze figuren een hoofdrol vervullen.

Totstandkoming van de Balzaal

In 1814 werd Paushuize door de Rijksoverheid aangekocht als woonhuis voor de Utrechtse Commissaris van de Koning, toen nog gouverneur genoemd. Onder het gouverneurschap van Florent Joseph ridder van Ertborn (1784-1840) werden tussen 1830 en 1833 grootschalige verbouwingen ingezet, waaronder de toevoeging van een bijgebouw met een representatieve vergaderzaal in empirestijl, die ook als ontvangstruimte of balzaal gebruikt kon worden. Het ontwerp werd gemaakt door de Utrechtse schilder en architect Christiaan Kramm (1797-1875). Met de komst van een nieuwe commissaris, Alexander baron Schimmelpenninck van der Oye (1839-1918), deden hier de Pompeïaanse muurschilderingen hun intrede. Hij liet zijn ambtswoning tussen 1888 en 1890 renoveren onder begeleiding van Rijksbouwmeester Jacobus van Lokhorst (1844-1906). Jacob Berden (1861-1940) was verantwoordelijk voor de ontwerpen van de Balzaal en de decoratieschilder Willem Fabri (1853-1925) van de Rotterdamse firma Eckhart nam de uitvoering voor zijn rekening.³ Het resultaat was een uitgesproken kleurrijke zaal in Pompeïaanse stijl, gedecoreerd met dansende vrouwen en putti op de wandvlakken, en omlijst door een weelde aan planten, bloemen, vogels, mythische wezens en ornamenten. Dit klassieke decoratieschema paste goed in de classicistische empirearchitectuur van de toen al ruim vijftig jaar oude Balzaal, met door pilasters omgeven nissen, een horizontaal fries en een indrukwekkend cassettenplafond. Niet iedereen was even gecharmeerd van de nieuwe uitrusting van de ontvangstzaal van de Commissaris van de Koningin, waarin ‘afbeeldingen [zijn] aangebracht van godinnen van den Olymp, als naakte vrouwen in wulpsche houdingen, afgewisseld of vergezeld van zwevende naakte knaapjes’, zo verscheen een commentaar in de krant. Het was ‘ergerlijk, dat een zedig gezelschap genooddaakt wordt zich te verzamelen tusschen muren, bedekt met voorstellingen, waarvan zedige vrouwen de oogen moeten afwenden.’⁴

Met het aantreden in 1934 van de nieuwe commissaris, Lodewijk Bosch ridder van Rosenthal (1884-1953), verdwenen de Pompeïaanse schilderijen onder een witte kalklaag. Later werden ook voorzetwanden en spiegels

De Balzaal na restauratie van de Pompeïaanse wandschilderingen, zonder danseressen. Foto Heirloom, 2012.

Zicht op dezelfde hoek van de Balzaal in 1915. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 80475.

De zuidwesthoek van de Balzaal van Paushuize in 1903. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 300245.

De noordwesthoek van de balzaal van Paushuize in 1928. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 837515.

geplaatst, waardoor de zaal bekend kwam te staan onder de naam Spiegelzaal. In 2009 werd een grote renovatie van Paushuize gestart, waarbij besloten werd om de Pompeïaanse afwerking in de Balzaal terug te brengen. De restauratie werd uitgevoerd door Claudia Junge en Peter Dijkman. Zij brachten een deel van de schilderijen weer aan de oppervlakte, en reconstrueerden grote delen, zodat het gehele historische verpakket gestabiliseerd en behouden kon worden. Sindsdien zijn de Pompeïaanse schilderijen voor een groot deel weer in het zicht.

Opvallend genoeg zijn juist de hoofdfiguren die de westelijke wand van de zaal sierden afwezig. Zij zijn niet teruggebracht als deel van deze restauratie. Er was geen verfspoor meer achtergebleven: tijdens het vooronderzoek zijn alleen lijmresten aangetroffen, die erop wijzen dat de verdwenen voorstellingen mogelijk op doek zijn geschilderd en vervolgens op de pleisterlaag aangebracht, zogenaamde marouflages.⁵ Dit in tegenstelling tot de putti en de andere decoraties, die direct op de wand waren geschilderd en daarom in de zaal behouden zijn gebleven. Of de marouflages nog bestaan is niet bekend, maar ze zijn hoe dan ook verwijderd en uit het zicht geraakt.

Pompeïaanse danseressen in Utrecht

Gelukkig is er historisch beeldmateriaal van de Balzaal, waarop de ontbrekende scènes te zien zijn. Het gaat om een foto uit het jubileumboek ter gelegenheid van het vijftienvijftigjarig ambtsjubileum van Rijksbouwmeester Van Lokhorst uit 1903, een publicatie in het tijdschrift *Het Huis*

De drie ontbrekende schilderijen van de westwand van de Balzaal in Paushuize. Digitaal gecorrigeerde afbeeldingen van de danseressen op basis van de historische foto's van de Balzaal uit respectievelijk 1903, 1915 en 1928. Links: de schildering in de zuidwestelijke hoek; midden: de schildering in het midden van de westwand; rechts: de schildering in de noordwestelijke hoek.

Oud en Nieuw (het 'maandelijksch prentenboek gewijd aan huisinrichting, bouw- en sierkunst') uit 1915 en een foto van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) uit 1928. Deze foto's worden ook bewaard in Het Utrechts Archief.⁶ Daar is te zien dat in elk van de drie hoofdnissen een vrouw was afgebeeld, zwevend boven een monochrome achtergrond. Op basis van de foto's moeten de figuren ongeveer levensgroot zijn geweest.

Deze foto's zijn een waardevolle bron. Ondanks het gebrek aan kleur en de vertekening doordat de foto's vanuit een hoek zijn genomen, tonen ze duidelijk de contouren van de houding, kledij en attributen van de verdwenen hoofdfiguren. Dit is goed zichtbaar op de voor dit onderzoek op verhoudingen en perspectief gecorrigeerde afbeeldingen van de danseressen, die op basis van de drie historische foto's zijn gemaakt.

Aan de hand van bovengenoemde foto's (zie pagina's 36 en 37) wordt duidelijk welke originele Pompeïaanse muurschilderingen als voorbeeld gediend kunnen hebben. De Utrechtse danseressen vertonen namelijk opmerkelijke gelijkenissen met de meest geliefde en gekopieerde wanddecoraties aangetroffen in Pompeii: de danseressen of 'zwevende figuren' uit de zogenaamde Villa van Cicero die net buiten Pompeii ligt en is uitgegraven vanaf 1748. Het gaat om in totaal dertien kleine figuren (zo'n 20 centimeter hoog) van dansende vrouwen, in gevarieerde poses, verschillende kledij en uitgerust met eigen attributen, zoals kruiken, dienbladen en muziekinstrumenten. Deze danseressen zijn in het eerste kwart van de eerste eeuw na Christus geschilderd, en na hun herontdekking van de originele vindplaats verwijderd. Ze maken nu deel uit van de collectie van het Nationaal Archeologisch Museum in Napels, waar ze permanent zijn opgesteld.⁷

Op de foto's van de archeologische vondsten in het museum in Napels is zichtbaar dat de muurschilderingen kwetsbaar zijn en schade hebben geleden. Vroege reproducties en beschrijvingen, net na de opgraving gemaakt, geven veel meer informatie over kleuren en details die na de opgraving pas verloren zijn gegaan en die nodig is om te komen tot een nauwkeuriger reconstructie van de Utrechtse danseressen. De ontwerper van de schilderijen in de Utrechtse Balzaal heeft de originelen in het museum in Napels waarschijnlijk nooit gezien. Het ligt voor de hand dat de ontwerpen zijn gemaakt naar voorbeeld van de vele rond 1880 in omloop zijnde reproducties en beschrijvingen.

De vroegste officiële publicaties van de archeologische vondsten in Pompeii en Herculaneum zijn *Le Antichità di Ercolano esposte* (in acht delen verschenen tussen 1757 en 1792), waaronder de delen I-IV en VI genaamd *Le pitture antiche di Ercolano e contorni incise, con qualche*

Danseressen uit de Villa van Cicero buiten Pompeï, 1-37 na Chr. Collectie Nationaal Archeologisch Museum te Napels, inv.nrs. 9292; 9295-a t/m d; 9297-a t/m g.

spiegazione (1757-1779), die alleen aan de muurschilderkunst waren gewijd. Hierin zijn gedetailleerde monochrome afbeeldingen opgenomen van de aangetroffen muurschilderingen, aangevuld door beschrijvingen van details en kleurgebruik. De danseressen uit het Napolitaanse museum zijn hierin opgenomen en van paginagrote afbeeldingen voorzien. Deze publicatie was echter in de eerste plaats bedoeld om de lezer te verbazen over de kwaliteit van de objecten in de collectie van de koning van Napels, en niet om gebruikt te worden voor wetenschappelijk onderzoek. Daarom zijn latere beschrijvingen en afbeeldingen van de danseressen uit de Villa van Cicero, zoals bijvoorbeeld van de architect Antonio Niccolini (1823), zijn zoons Fausto en Felice Niccolini (1862),

hofschilder in Berlijn Wilhelm Ternite (1838) en archeoloog Wolfgang Helbig (1868), minstens even interessante bronnen die destijds als wetenschappelijk waardevoller werden beschouwd.⁸ Later werden ook in kleur gedrukte voorbeeldboeken voor kunstenaars en architecten gepubliceerd, die figuratieve scènes en decoratieve motieven uit de Romeinse wandschilderkunst toonden als directe bron voor kunst en interieurs in de klassieke stijl, zoals bijvoorbeeld van Wilhelm Zahn (1870), August Mau (1882) en Emil Presuhn (1887).⁹

Reconstructie van de Utrechtse danseressen

Als we nu kijken naar de oude foto's van de Utrechtse Balzaal, dan zien we midden op de westwand een schildering van een danseres die met haar lichaam naar voren is gericht. Met haar handen houdt ze de uiteinden van een sluier vast, die haar bovenbenen bedekt, maar haar bovenlichaam bloot laat. Doordat ze haar ene voet voor de andere zet, lijkt ze te dansen. Ze draagt linten in het haar, en sieraden om haar hals en polsen.

De gravure uit *Le Pitture antiche d'Ercolano* door Paderni en Morghen, gemaakt naar de schildering uit de Villa van Cicero,¹⁵ toont hetzelfde beeld. De houding van haar armen en voeten en de manier waarop ze haar sluier elegant boven haar hoofd vasthoudt zijn precies hetzelfde. Zelfs de houding van de vingers, met een iets opgeheven rechterpink, en de tenen, komt één-op-één overeen met de gravure. De begeleidende tekst in *Le Pitture antiche d'Ercolano* is lyrisch: 'Men kan deze schildering

Foto van de middelste schildering in Utrechtse Balzaal uit 1915; gravure door Paderni en Morghen uit *Le Pitture antiche d'Ercolano* (1762); afbeelding in Ternite, *Wandgemälde aus Pompeji und Herculaneum* (1839); afbeelding in Niccolini en Niccolini, *Le case ed i monumenti di Pompei disegnati e descritti* (1862).

Foto van de meest zuidelijke schildering in Utrechtse Balzaal uit 1903; gravure door Paderni en Morghen uit *Le Pitture antiche d'Ercolano* (1762); afbeelding uit A. Niccolini, *Real Museo Borbonico* (1824-1835).

niet genoeg bewonderen. Denk aan de beheersing van het ontwerp, of de zachtheid van de kleuring, of de sierlijkheid van haar houding: iedereen kan de verfijning van de kunst en de perfectie van het werk herkennen. Deze mooie en delicate figuur lijkt in de stemming te zijn om te dansen.¹⁶ De originele schildering is gekleurd met een zwarte ondergrond, witte parelsnoeren en linten in het blonde haar en een geel met blauw omzoomd gewaad, zoals ook bevestigd door de beschrijvingen in *Le Pitture antiche d'Ercolano* en Helbig.¹⁷ Ook de gekleurde plaat in de publicatie van Fausto en Felice Niccolini, *Le case ed i monumenti di Pompei disegnat e descritti* (1862), toont deze kleuren.¹⁸

Vervolgens bekijken we de danseres op de zuidelijke wand van de Balzaal, een naar rechts gewende vrouw met een krans in het haar. Ze draagt een los gewaad met daarover een dunne mantel en sandalen aan haar voeten. In de ene hand heeft ze een kruik, in de andere een dienblad waarop iets lijkt te liggen, maar het is niet duidelijk te zien wat dat is. Deze Utrechtse schildering vertoont treffende gelijkenissen met één van de danseressen uit de Villa van Cicero.¹⁰ De lichaamshouding (het gezicht naar links gewend, haar rechterarm licht gekromd en de voeten iets uit elkaar), de plooi van de kleding, met een mantel die losjes over één schouder is gedrapeerd en achter haar aan wappert, en de attributen (een kruik, vastgehouden aan één oor, en een dienblad) zijn gelijkend. Er ligt iets op haar dienblad, maar op de foto is niet herkenbaar wat dat is. Een gravure uit *Le Pitture antiche d'Ercolano* door Paderni en Morghen bevestigt dat

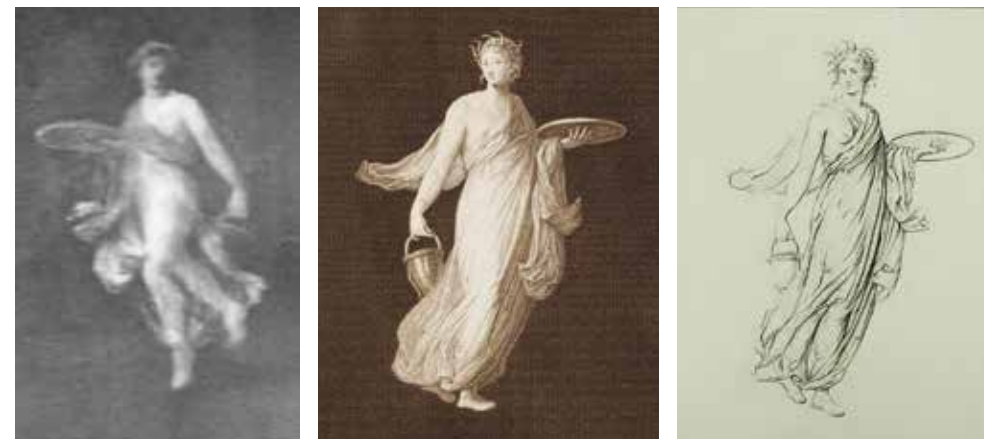

Foto van de meest noordelijke schildering in Utrechtse Balzaal uit 1928; gravure door Paderni en Morghen uit *Le Pitture antiche d'Ercolano* (1762); afbeelding uit A. Niccolini, *Real Museo Borbonico* (1823).

het om een kruik en een dienblad gaat en geeft bovendien meer details:¹¹ in de begeleidende tekst wordt gesproken van een dienblad met vijgen, wat bevestigd wordt door Niccolini en Helbig.¹² De begeleidende tekst in *Le Pitture antiche d'Ercolano* beschrijft verder dat het gaat om een 'sierlijke en tedere figuur' tegen een zwarte ondergrond, met blonde haren onder een bladerenkrans, een zeer fijne gele tuniek en sandalen, en een heel lichtpaarse mantel.¹³ Deze kleuren worden grotendeels bevestigd in de latere inventarisatie van Pompeiaanse muurschilderingen door Helbig, hoewel deze laatste spreekt van een groene mantel met purperen zoom.¹⁴

Kijken we ten slotte naar de afbeelding van de vrouw aan de noordelijke kant van de Utrechtse Balzaal, dan zien we bijna een gespiegelde variant van haar linker tegenhanger, maar met een aantal kleine verschillen. Zo draagt ze in haar ene hand een leeg dienblad, zonder vruchten, en in de andere hand een object dat lijkt op een emmer.

Daarmee vertoont de afbeelding grote gelijkenis met een danseres uit de Villa van Cicero die te zien is in het Nationaal Archeologisch Museum in Napels.¹⁹ Zij heeft een krans van tarwearen om het hoofd en draagt een witte tuniek, een donkergroene mantel en rode schoenen, en heeft in haar ene hand een emmer en in de andere een leeg dienblad. Dit beeld herkennen we ook in de beschrijving en de gravure in *Le Pitture antiche d'Ercolano*²⁰ en wordt bevestigd door de beschrijving van Helbig.²¹ Opnieuw zijn er opvallende details die overeenkomen, zoals bijvoorbeeld

de knik in de rechterpols. Echter, vergeleken met deze danseres is de Utrechtse afbeelding gespiegeld en wijkt de weergave van de benen af. Het Romeinse voorbeeld heeft de voeten gesloten, maar op de muur van de Balzaal zijn de voeten uit elkaar geplaatst. Het lijkt erop dat men er de voorkeur aan heeft gegeven om deze danseres in spiegelbeeld af te beelden en dezelfde benen te geven als de danseres op de zuidzijde.

Dankzij de grote gelijkenissen tussen de foto's van de Utrechtse Balzaal en de beschrijvingen en reproducties van de archeologische opgravingen is het mogelijk om de ontbrekende informatie van de historische zwart-witfoto's aan te vullen en zo tot een bijna volledige reconstructie te komen. De lichaamshouding, kleding, sieraden en attributen van de Utrechtse danseressen zijn onmiskenbaar en tot in hoge mate van detail afgeleid van afbeeldingen van drie schilderijen uit de Villa van Cicero. De belangrijkste afwijkingen zijn dat de ontwerper de danseres aan de noordzijde van de Balzaal anders heeft weergegeven door haar in spiegelbeeld af te beelden en de stand van haar benen en voeten aan te passen, met als voorbeeld een van de andere afgebeelde danseressen. Zo is een meer harmonieuze compositie van de drie danseressen op de wand in de Balzaal tot stand gekomen: de buitenste twee danseressen zijn gericht naar het midden van de zaal, terwijl de middelste danseres naar voren is gericht. De schilderijen vormen zo samen een drieluik, waarbij de linker- en rechterfiguur zich naar de frontaal afgebeelde middelste figuur wenden. Daarnaast zijn er kleine verschillen waarneembaar, zoals in de trekken van het gezicht, de haardracht, de spieruitdrukking en de transparantie en de plooi van de kledij. Het was gebruikelijk dat afbeeldingen van de originele wandschilderingen van elkaar werden gekopieerd en soms ook aangepast of verfraaid volgens de heersende esthetische normen van vrouwelijke schoonheid, waardoor dit soort verschillen konden ontstaan. Het kopiëren van elkaars werk en het hergebruik in een nieuwe context was in de achttiende en negentiende eeuw volledig geaccepteerd.²² Dat is waarschijnlijk ook in beperkte mate toegepast bij de Utrechtse danseressen.

Maenaden uit de Villa van Cicero

De oorspronkelijke Pompeïaanse schilderijen zijn, zoals eerder beschreven, afkomstig uit de Villa van Cicero. Deze villa wordt zo genoemd omdat wel werd beweerd dat Cicero de eigenaar is geweest.²³ De overblijfselen werden aangetroffen in 1748, in het eerste jaar van de archeologische expedities die werden gefinancierd door Karel van Bourbon.²⁴ Met tussenpozen werd hier gegraven tussen 1748 en 1778, en volgens de

gewoonte van die tijd werd de villa vervolgens weer herbegraven, om de eigenaren van het land zo min mogelijk schade te berokkenen. Ook nu nog is de villa verstopt onder de grond. Het ruim opgezette gebouw, dat gelegen was aan de weg naar Herculaneum, net buiten de stadspoort, had twee verdiepingen, die schuin afliepen naar de zee.²⁵ In verschillende ruimtes werden muurschilderingen en mozaïeken aangetroffen, waaronder ook de eerder beschreven serie van dertien danseressen met dienbladen, kruiken en muziekinstrumenten. Zoals de meeste mooiste figuratieve scènes en decoraties werden ze in 1763 uit de oorspronkelijke wanden verwijderd en als zelfstandige kunstwerken ingelijst en opgehangen in het Museo Ercolanese, in het nieuwgebouwde Koninklijke Paleis van Koning Karel VII in Portici, nabij Napels. Na het vertrek van de Bourbons als monarch van Napels zijn ze in het Nationaal Archeologisch Museum in Napels terechtgekomen.

De voorstellingen die werden aangetroffen in het *triclinium* (de formele eetzaal) en de kleine *oecus* (een zaal die ook gebruikt kon worden voor banketten) van de Villa van Cicero stonden allemaal in het teken van Bacchus, de god van de wijn, het plezier en de dans. Dat realiseerde men zich al bij de opgraving, want in *Le Antichità di Ercolano esposte* werd genoteerd dat 'tutto avea del rapporto a Bacco' (alles een relatie had met Bacchus) en dat het hier ging om een 'luogo di divertimento e di piacere' (een plaats van vermaak en plezier).²⁶ Zo werden er acrobatische en muziek makende satyrs aangetroffen, met de thyrsus als attribuut,²⁷ evenals kandelabers met cupido's en centaurs met ruiters op hun rug.²⁸ De danseressen, met zwierige gewaden, dansende voeten, dienbladen met vijgen en kruiken met wijn, kunnen in deze context geïnterpreteerd worden als bacchanten of maenaden. Deze vrouwen die Bacchus vergezelden raakten door dans, muziek en wijn in een woeste vervoering en konden daarin nietsontziend dieren verslinden en mannen verscheuren. Bacchus en zijn volgelingen waren een geliefd thema in Pompeii en werden dan ook veelvuldig afgebeeld op altaren, sarcophagen en muurschilderingen.²⁹

Verspreiding van de Pompeïaanse wandschilderkunst

De toegang tot informatie over de opgravingen in de Golf van Napels was aanvankelijk beperkt. De opgravingen zelf en de uitgehouwen fresco's die naar het museum in het koninklijk paleis in Portici waren verplaatst, stelde de koning slechts open voor zeer selecte gezelschappen. Ook de publicatie van de vondsten in de uitvoerig geïllustreerde boekuitgave *Le Antichità di Ercolano esposte* was zeer exclusief en werd uitsluitend geschonken aan de hooggeplaatste vrienden en bekenden van de koning.

Hierdoor kwam aanvankelijk de invloed van de vondsten op de visuele kunsten maar langzaam op gang. Tot de *lucky few* die het koninklijke museum mochten bezoeken, behoorde ook Johann Wolfgang von Goethe, al waren zelfs hem beperkingen opgelegd: hij mocht geen aantekeningen maken.³⁰ Hij noemde de collectie de 'Alfa en Omega van alle antieke collecties'. Zelfs de bekende kunsthistoricus Johann Winckelmann moest een pleidooi voor de koning houden om het eerste volume van *Le Antichità di Ercolano esposte* te ontvangen.³¹

Al gauw verschenen er ongeautoriseerde kopieën in kleinere en goedkopere edities die een veel groter publiek vonden. Selecties van *Le Antichità di Ercolano esposte* werden gepubliceerd door Thomas Martyn en John Lettice in het Verenigd Koninkrijk, Pierre Sylvain Maréchal en François-Anne David in Frankrijk, en Christoph Gottlieb von Murr en Georg Christoph Killian in Duitsland. Pas nadat de koning van Napels in 1806 was afgezet door Napoleon, en het koninkrijk van Napels en Sicilië onder Franse heerschappij geraakt was, verdween de strenge controle van de koning op de verspreiding van de archeologische vondsten. Vanaf dat moment werden de opgravingen planmatig georganiseerd en kwamen nieuwe vondsten relatief snel in de openbaarheid. Onderzoekers, kunstenaars en architecten deden de opgravingen aan tijdens hun *grand tours*. Er verschenen meer publicaties, die door de uitvinding van de lithografie in 1796 ook in grotere oplages, goedkoper en - zeer belangrijk - in kleur gedrukt konden worden. De eerste succesvolle poging van kleurendruk in grootformaat werd gedaan door de Duitse architect en kunstenaar Wilhelm Zahn (1870), die de opgegraven muurschilderingen ter plaatse had gekopieerd en, terug in Duitsland, door zijn vriend Goethe werd aangemoedigd de tekeningen uit te geven. In de zoektocht naar een betere kleurweergave verschenen uitgaven door Emil Presuhn (*Die Pompejanischen Wanddecorationen. Für Künstler und Kunstgewerbeschulen*, 1877) en August Mau (*Geschichte der decorativen Wandmalerei in Pompeji*, 1882). Deze en nog veel meer publicaties dienden als voorbeeld voor kunstenaars en architecten. Zo kon waarheidsgetrouwe informatie over de Pompeïaanse muurschilderingen wijd verspreid worden over heel Europa en als inspiratiebron dienen voor architecten en kunstenaars.³²

Navolging van de Pompeïaanse danseressen

Als één van de eerste Pompeïaanse vondsten werden de danseressen uit de Villa van Cicero ongekend populair in de toegepaste kunst van de achttiende en negentiende eeuw. Zo klein als ze in het echt zijn, zo (pagina)groot werden ze afgebeeld in *Le Antichità di Ercolano esposte*.

Dankzij het sterke contrast tussen de afbeelding en de donkere achtergrond, de dramatische bewegingen en de uitbundig wapperende gewaden beantwoordden ze aan het classicistische artistieke ideaal van die tijd. Winckelmann noemde ze 'zo lichtvoetig als een gedachte, en zo mooi alsof ze door de hand van de Gratiën waren uitgevoerd.'³³

De danseressen werden veelvuldig gekopieerd en hergebruikt in een nieuwe (al dan niet op Pompeïaanse voorbeelden gebaseerde) context, bijvoorbeeld ter decoratie van porseleinen borden en plaquettes vervaardigd door de keramiekfabrieken Real Fabbrica Ferdinanda in Napels, Sèvres bij Parijs en Wedgwood bij Stoke-on-Trent.³⁴ Wedgwood beschikte zelfs over zes volumes van *Le Antichità di Ercolano esposte*, waaruit de decorateurs de gravures kopieerden op plaquettes.³⁵

Ook werden de danseressen gebruikt als inspiratiebron voor volledige Pompeïaanse interieurontwerpen. Vanaf 1806 liet koning Frederik I van Württemberg zijn barokke lusthof Schloss Favorite in Ludwigsburg in neoklassieke stijl inrichten door architect Nikolaus Friedrich von Thouret, met levensgroot de maenaden uit de Villa van Cicero geschilderd op de muren van de Pompeïaanse kamer. Ludwig I van Beieren (1786-1868), die een grote interesse in de klassieke oudheid had, liet een volledige villa in Pompeïaanse stijl bouwen: het Pompejanum (1840-1848, Aschaffenburg, naar ontwerp van architect Friedrich von Gärtner). Dit was geen villa om in te wonen, maar een geïdealiseerde replica van een Romeinse villa die diende als voorbeeld om kunstliefhebbers de antieke kunst te kunnen laten bestuderen. We zien

Dansende maenade, decoratie op een porseleinen bord van de Real Fabbrica Ferdinanda van het 'Servizio Ercolanese', circa 1780-1783. Museo di Capodimonte, Napels, inv.nr. 468.

Josiah Wedgwood en zonen, plaque van 'zwarte basalt' (ongeglazuurd steengoed) met dansende maenade, ca. 1775. 38,1 x 30,5 cm. Collectie Victoria & Albert Museum, Londen, inv. nr. 2409-1901.

Pompeïaanse kamer in het Schloss Favorite van Frederik I van Württemberg, naar ontwerp van Nikolaus Friedrich von Thouret, circa 1806. Foto Staatliche Schlösser und Gärten Baden-Württemberg/Günther Bayerl, 2020.

Zuilenhal van het Pompejanum in Aschaffenburg, naar ontwerp van Friedrich von Gärtner, 1840-1848. Foto Wikimedia Commons/Carole Raddato, 2013.

Pompeian Room, naar ontwerp van Francis Penrose en John Crace in het Ickworth House, 1879. Foto Flickr/David Nicholls, 2017.

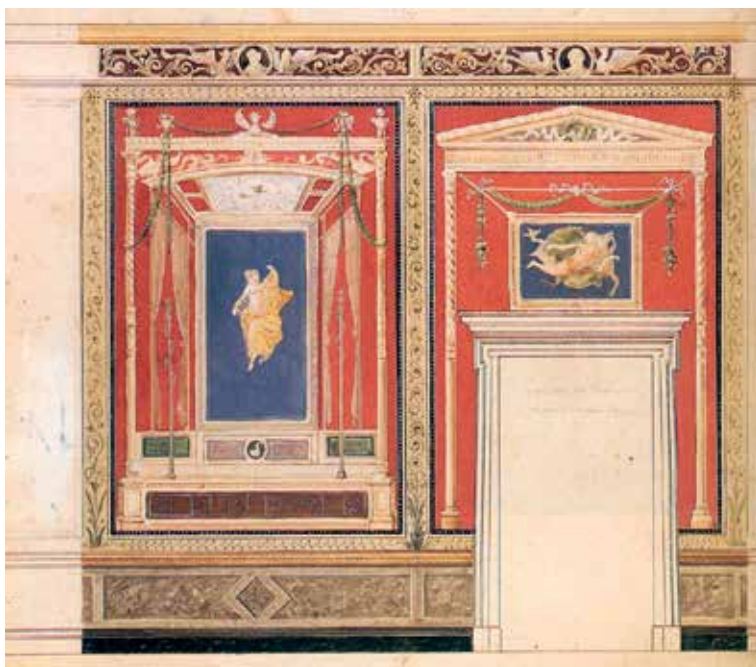

De eetzaal in het Château de Malmaison, naar ontwerp van Charles Percier en Pierre-François-Léonard Fontaine en uitgevoerd door Louis Lafitte, 1799-1802. Foto La Réunion des musées nationaux - Grand Palais/Frank Raux, 2010.

De grote eetzaal van de Nieuwe of Littéraire Sociëteit de Witte in Den Haag, naar ontwerp van Pierre Cuypers en uitgevoerd door Alfred Capelli in 1879. Foto van Henri de Louw uit 1902. Collectie Haags Gemeentearchief, inv.nr. HGA001-730041.

Ontwerptekening van de Pompeïaanse wandschilderingen in de Loggia Alexandra op de Böttcherberg door Alexander Gilli uit 1869. Foto Wikimedia Commons/scan uit J. Julier, S. Leiste en M. Schütte (red.), *Schloss Glienicke. Bewohner, Künstler, Parklandschaft*, Berlijn 1987.

de danseressen ook terug in het Verenigd Koninkrijk, bijvoorbeeld in het tuinpaviljoen van Koningin Victoria in Buckingham Palace (circa 1840, door de Italiaanse kunstenaar Agostino Aglio, afgebroken in 1928), en in de Pompeian Room in Ickworth House (1879, naar ontwerp van architect Francis Penrose en interieurontwerper John Crace). In Frankrijk zijn de danseressen afgebeeld in de eetzaal van het kasteel van Malmaison, de woning van Napoleon en zijn vrouw Joséphine de Beauharnais, ontworpen door Charles Percier en Pierre-François-Léonard Fontaine en uitgevoerd door Louis Lafitte (1799-1802). De maenaden zijn te zien tot in Washington, in de Naval Affairs Committee Room in het Capitool (naar ontwerp van de Italiaanse schilder Constantino Brumidi), en Sint-Petersburg, in de eetkamer van het Winterpaleis, een opdracht van tsaar Nikolaas I en tsarina Alexandra Fjodorovna (ingericht naar ontwerp van Alexander Briullov in 1837, ontmanteld in 1895). Ter nagedachtenis aan Charlotte van Pruisen, zoals Alexandra Fjodorovna heette voordat ze tsarina werd, liet haar broer Carl van Pruisen op een uitzichtpunt op de Böttcherberg een Pompeïaanse theehuis bouwen: de Loggia Alexandra. De muurschilderingen, zo blijkt ook uit de ontwerptekening van Alexander Gilli uit 1869, zijn direct geïnspireerd op de maenaden uit de Villa van Cicero.

Dichter bij huis, in Den Haag, ontwierp Pierre Cuypers een Pompeïaanse decoratie voor de grote eetzaal in Sociëteit de Witte. De schilderijen met maenaden werden in 1879 uitgevoerd door de Parijse toneeldecoratieschilder Alfred Capelli. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van de vele navolgingen van de danseressen uit de Villa van Cicero in Pompeïaanse interieurs. De inspiratie reikte verder dan beeldende kunst: zo maakte Emma Hamilton, de vrouw van de Britse ambassadeur aan het hof van Napels, William Hamilton, furore met haar nieuwe acteergenre, waarbij ze houdingen en gezichtsuitdrukkingen aannam van figuren uit de klassieke mythologie. Haar uitbeelding van de maenade was geïnspireerd op de destijds recent ontdekte muurschilderingen van danseressen in de Villa van Cicero in Pompeii.³⁶

Élisabeth Vigée Le Brun, Lady Hamilton als maenade, 1790-1792. Collectie Lady Lever Art Gallery, Liverpool.

Terugkomst van de danseressen

In de afgelopen tien jaar heeft het opnieuw in het zicht gebrachte Pompeiaanse interieur van Paushuize vele bezoekers getrokken, die zich vaak niet bewust waren van het feit dat de belangrijkste figuren afwezig zijn. De nu ontbrekende schilderijen van danseressen maakte het de negentiende-eeuwse bezoeker in één opslag duidelijk dat het hier een Pompeiaans thema betrof. De danseressen of maenaden uit de Villa van Cicero, die sinds hun ontdekking in 1748 wereldberoemd zijn geworden, waren immers het *leitmotiv* in de vele achttiende- en negentiende-eeuwse Pompeiaanse interieurs en andere vormen van toegepaste kunst. Op basis van vergelijking van historisch beeldmateriaal van de Balzaal met de gravures en beschrijvingen van de opgravingen in Pompeii die eind negentiende eeuw in omloop waren, is nu een goed beeld verkregen van hoe de Utrechtse danseressen er in detail uit gezien moeten hebben. Recent heeft de eigenaar van Paushuize dan ook de opdracht gegeven tot verdere restauratie, wat restaurator Claudia Junge in staat stelt haar werk te vervolgen en nieuwe doeken te maken, waardoor de Balzaal haar danseressen weer zal terugkrijgen.

Froukje van der Meulen studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en Erfgoedstudies aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2014 is zij conservator van Paushuize. Daarnaast werkt zij als projectcoördinator voor het Rijksmuseum Amsterdam.

AFKORTINGEN

HUA Het Utrechts Archief

NAMN Nationaal Archeologisch Museum te Napels

LITERATUUR

Le Antichità 1757-1792 ► *Le Antichità di Ercolano esposte*, Napels 1757-1792.

Braat en Dolfin 2012 ► S. Braat en M. Dolfin, 'Het huis van de paus. Paushuize gerestaureerd', *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* 4 (2012) 1, 22-23.

Ciardello 2012 ► R. Ciardello, 'La ricostruzione delle decorazioni dalla Villa di Cicerone a Pompei', *AMOENITAS II. Rivista Internazionale di Studi Miscellanei sulla Villa Romana Antica*, Roma 2012, 135-149.

Evers 1915 ► G.A. Evers, 'Paushuize te Utrecht', *Het Huis Oud en Nieuw* 13 (1915) 9, 257-281.

Goethe 1816-1817 ► J.W. von Goethe, *Italianische Reise*, 1816-1817.

Helbig 1868 ► W. Helbig, *Wandgemälde der vom Vesuv verschütteten Städte Campaniens*, Leipzig 1868.

Junge-Dijkman 2013 ► C. Junge-Dijkman, 'De restauratie van de balzaal van Paushuize Utrecht', *Verslag Studiedag WTA-Nederland-Vlaanderen* (Wetenschappelijk-technische groep voor

aanbevelingen inzake bouwrenovatie en monumentenzorg), Maastricht 26 april 2013, 4.

Lill 2012 ► A. Lill, 'Myths of Pompeii. Reality and Legacy', *Baltic Journal of Art History* (2011) 3, 139-180.

Kukk 2011 ► I. Kukk, 'Vervielfältigtes Pompeji - von Graphikblättern bis zur Wanddekoration', *Baltic Journal of Art History* (2011) 3, 179-211.

Maierhofer 1999 ► W. Maierhofer, 'Goethe on Emma Hamilton's 'Attitudes': Can Classicist Art Be Fun?', *Goethe Yearbook* (1999) 9, 222-252.

Mau 1882 ► A. Mau, *Geschichte der decorativen Wandmalerei in Pompeii*, Berlin 1882.

Niccolini 1823 ► A. Niccolini, *Real Museo di Napoli*, Napels 1823.

Niccolini en Niccolini 1862 ► F. Niccolini en F. Niccolini, *Le case ed i monumenti di Pompei disegnati e descritti* (Band 2), Napels 1862.

Le Pitture antiche d'Ercolano 1757-1779 ► *Le pitture antiche d'Ercolano e contorni incise, con qualche spiegazione*, Napels 1757-1779.

Presuhn 1887 ► E. Presuhn, *Die Pompejanischen Wanddecorationen. Für Künstler und Kunstgewerbeschulen, sowie Freunde des Altertums*, Leipzig 1887.

Ramage 2013 ► N. Ramage, 'Flying Maenads and Cupids. Pompeii, Herculaneum, and Eighteenth-Century Decorative Arts', *Studies in the History of Art, Vol. 79, Symposium Papers LVI: Rediscovering the*

Ancient World on the Bay of Naples, 1710-1890 (2013), 161-176.

Saxa Loquuntur 1903 ► Z.n., *Saxa Loquuntur, uitgave opgedragen aan Jacobus van Lokhorst ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum*, Nijmegen 1903.

De Standaard 1891 ► Z.n., *De Standaard*, 25 december 1891.

Ternite 1838 ► W. Ternite, *Wandgemälde aus Pompeji und Herculaneum nach den Zeichnungen und Nachbildungen in Farben*, Berlin 1838.

Van der Meulen 2020 ► F. van der Meulen, 'Terug naar Pompeii. Ontstaan, verdwijning en herstel van een Pompeiaans interieur in Paushuize', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 95 (2020) 4, 4-9.

Van der Hoeve 2013 ► J. van der Hoeve, 'Een Pompeiaans interieur in Utrecht', *Nieuwsbrief Stichting Het Nederlands Interieur* 33 (februari 2013), 4-5.

Winckelmann 1762 ► J. J. Winckelmann, *Sendschreiben von den herculanischen Entdeckungen*, Dresden 1762.

Zahn 1870 ► W. Zahn, *Ornamente aller klassischen Kunst-Epochen nach den Originalen in ihren eigenthümlichen Farben*, Berlin 1870.

Z.n. 1894 ► Z.n., *Tentoonstelling van monumentale en decoratieve kunst in de zalen van Pulchri Studio*, Den Haag 1894.

NOTEN

- 1 Voor de totstandkoming en herwaarderding van de Pompeiaanse schilderijen in de Balzaal van Paushuize, zie Van der Meulen 2020, 4-9.
- 2 Zie publicaties die vlak na de restauratie verschenen: Braat en Dolfin 2012, 22-23; Van der Hoeve 2013, 4-5.
- 3 Z.n. 1894, 8.
- 4 De Standaard 1891.
- 5 Junge-Dijkman 2013, 4.
- 6 De foto uit 1903 is afgedrukt in Saxa Loquuntur 1903/HUA, cat.nr. 300245. De foto uit 1915 is afgedrukt in Evers 1915, 279/HUA, cat.nr. 80475. De foto uit 1928 wordt bewaard in Het Utrechts Archief onder cat.nr. 837515.
- 7 Vier muurschilderingen zijn samengevoegd in één lijst onder inv.nr. 9295; acht muurschilderingen zijn samengevoegd in één lijst onder inv.nr. 9297, en één muurschildering is zelfstandig ingelijst onder inv.nr. 9292.
- 8 Niccolini 1823; Niccolini en Niccolini 1862; Ternite 1838; Helbig 1868.
- 9 Zahn 1870; Mau 1882; Presuhn 1887.
- 10 NAMN, inv.nr. 9297-g.
- 11 Le Pitture antiche d'Ercolano 1757-1779, tavola XXIII, 121-123.
- 12 Niccolini 1823, VII. tavola XXXA; Helbig 1868, 445.
- 13 Le Pitture antiche d'Ercolano 1757-1779, 121: 'Si vede quella leggiadra e gentil figura coverta di una lunga e futilissima veste a color paonazzo. Ha la spalla, e 'l braccio destro ignudo, a cui si avvolge assai vagamente un finissimo vesto giallo, che girandole pel petto, e poggiando sulla sinistra spalla svolazza in parte al di dietro. Le frondi sottili, e lunghette, che le cingono i biondi capelli: l' orciuolo, che tiene colla destra mano: e 'l disco, o bacino, che sostiene

colla sinistra, e nel quale sono tre fichi; par che sieno altrettanti distintivi del suo carattere. Ha una smaniglia a color d' oro al braccio destro: e le solce a' piedi.'

- 14 Helbig 1868, 445.
- 15 NAMN, inv.nr. 9297-c.
- 16 Le Pitture antiche d'Ercolano 1757-1779, tavola XVIII, 97-99: 'Non può ammirarsi a bastanza questa pittura. O si consideri la maestria del disegno, o la gentilezza del colorito, o la leggiadria dell' atteggiamento: tutto sa riconoscere la finezza dell'arte, e la perfezione dell'opera. Sembra questa bella e delicata figura essere in mosca di ballare: e le accrescono grazia oltre alle smaniglie d'oro e al monile, quell' intreccio di perle e di bianchi nastri, onde ha legati i biondi capelli; e la leggiera e sottile veste di color giallo orlata di una fascetta a color turchino; la qual veste svolazzando ricuopre piccola parte dell' ignudo corpo.'
- 17 Helbig 1868, 442.
- 18 Niccolini en Niccolini 1862, tavola V.
- 19 NAMN, inv.nr. 9292.
- 20 Le Pitture antiche d'Ercolano 1757-1779, tavola XXIII, 121-123: 'La corona par che sia di steli di grano: la veste è bianca, e 'l velo è di un verde cupo: nella mano destra ha un panier, e nella sinistra un disco. Ha ella, come la precedente, sciolta e discinta la veste: non ha però, come quella, i sandali a' piedi, ma le pannelle: e tiene la spalla destra, e l'intero braccio nudo fino al petto.'
- 21 Helbig 1868, 445.
- 22 Ramage 2013, 167.
- 23 Ciardello 2012, 136.
- 24 Karel van Bourbon was bekend als Karel III, koning van Spanje; Karel I, hertog van Parma; Karel I, koning van Sicilië en Karel VII, koning van Napels.
- 25 Zie de reconstructie door Ciardello 2012, 135-136.
- 26 Le Pitture antiche d'Ercolano 1757-1779, 162.
- 27 De thyrsus is een staaf waarop een pijnappel is geplaatst, versierd met linten en klimoptakken, die gedragen werd door de maenaden.
- 28 Op basis van de reconstructie van Ciardello 2012, 144: in het triclinium: 12 satyrs (inv.nrs 9118, 9119, 9121), 7 kandelabers met putti (inv.nrs 9869, 9874), 9 maenaden (inv.nrs 9292, 9297). De kleine oecus: 3 satyrs (inv.nrs 9163, 9164, 8580), een hele kandelaber (inv.nr 8538) en 2 fragmenten (inv.nr 8580), een putto en een kandelaber (inv.nr 8831), 4 maenaden (inv. nr 9295).
- 29 Lill 2012, 146.
- 30 Goethe 1816-1817, Napels, 18 maart 1787.
- 31 Goethe 1816-1817.
- 32 Kukk 2011.
- 33 'flüchtig wie ein Gedanke, und schön wie von der Hand der Götter ausgeführt', Winckelmann 1762.
- 34 Ramage 2013, 161-17 6.
- 35 Ramage 2013, 168-169.
- 36 Maierhofer 1999, 222.

Adellijk geloof

Religie en identiteit van de adel in het Utrechtse omstreeks het midden van de negentiende eeuw

Fred Vogelzang

Heraclitus zei het al: de enige constante is verandering. Niet alle tijden zijn voor alle groepen echter evenveel in beweging. De negentiende eeuw gooide voor de adel veel dingen op zijn kop: zijn politieke rol, met twee keer een nieuwe grondwet, grote veranderingen in het electoraat en het ontstaan van kiesverenigingen in plaats van het op verlicht eigenbelang en persoonlijk inzicht gebaseerde politieke handwerk; zijn sociale positie door de groeiende kloof tussen het volk en de elite (en de afnemende acceptatie daarvan) en het ontstaan van nieuwe elites; in economische zin door agrarische hausses en crises, voor hen als grootgrondbezitters van eminent belang, de opkomst van de industrie en de uitbuiting van de koloniën.

In deze tumultueuze tijden had de religie als vaste burcht kunnen fungeren, maar ook die was volop in beweging. Eeuwenlang was de Gereformeerde Kerk in de Republiek de dominante factor geweest. Als bevoorrechte religie had ze de facto als staatsgodsdienst gefungeerd. Vanaf de Franse tijd kwam met horten en stoten een einde aan die situatie. Na de Bataafse Revolutie werden andere godsdiensten en geloofsrichtingen niet langer formeel achtergesteld. Door het religieuze emancipatieproces drongen ook andersgelovigen, in deze tijd vooral mannen, door tot overheidsfuncties en de politiek. Al deze veranderingen waren voor sommige groepen traumatisch. De traditionele leidende positie van de adel werd steeds verder uitgehold. Dat zorgde voor een soort identiteitscrisis en een zoektocht naar een andere zingeving en een nieuwe rol in de samenleving. In dit artikel wil ik een schets geven van die zoektocht en me concentreren op twee aspecten: de rol van de adel in de lokale politiek en binnen de kerk. Geografisch beperk ik me tot enkele delen van de provincie Utrecht.

De Utrechtse protestantse elite biedt in 1853 koning Willem III op de binnenplaats van Pausshuize een aanhankelijkheidsadres aan. Schilderij door Nicolaas Pieneman. Collectie Centraal Museum Utrecht.

Pausshuize

Ze staan er allemaal op: de belangrijkste notabelen uit het Utrechtse, op de binnenplaats van Pausshuize, het hart van het provinciebestuur en tevens de ambtswoning van de commissaris van de Koning. Het is september 1853. De hoofdrol is gereserveerd voor koning Willem III, die met alle egards en grote verwachtingen in Utrecht wordt ontvangen. De scène is vastgelegd door Nicolaas Pieneman. Hem kun je met enige overdrijving de huisschilder van nationalistisch Nederland noemen, gespecialiseerd in vaderlandse taferelen en het portretteren van het Oranjenhuis.

Op het schilderij beeldt hij de overhandiging van een 'aanhankelijkheidsadres' van de Utrechtse elite aan koning Willem III af. Rechts staat de koning, omgeven door een aantal hovelingen: kamerheren, adjudanten en de Utrechtse commissaris des Konings Schelte baron van Heemstra. Een groot

deel van de rest van het schilderij is gevuld met een menigte Utrechtse edellieden, hoogleraren, rechters, gedeputeerden en een enkele fabrikant of een excuus-handwerksman. Het adres zelf wordt aangeboden door de hoogleraar en op dat moment rector magnificus van de Utrechtse universiteit, Gerrit Jan Mulder. De koning werd door hem aldus aangesproken: 'Sire. De ondergetekenden, ingezetenen der stad Utrecht, Uwer Majesteits getrouwe onderdanen, naderen met de meeste eerbied Uwen troon om daar voor Uwe Majesteit te verklaren met hoe grote bekommring zij de aangekondigde vestiging der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, onder goedkeuring en medewerking der Regering van Uwe Majesteit tegemoet zien.'¹

Het was een beladen moment, in een beladen situatie. Op diezelfde dag arriveerde in Utrecht de nieuwe Utrechtse aartsbisschop, mgr. Johannes Zwijsen. Zijn aangekondigde aankomst had al vanaf de lente van 1853 tot grote onrust geleid onder protestants Nederland. Dat bleef niet beperkt tot een gevoel. In Utrecht braken antikatholieke rellen uit en waren verdachtmakingen en beschuldigingen niet van de lucht. Mulder was een fanatieke antipapist, maar ook edellieden als de hoogleraar rechten Barthold Lintelo de Geer van Jutphaas hadden prominent voor het katholieke gevaar gewaarschuwd. De grootste onruststoker was hoogleraar staatsrecht George Vreede. Hij beweerde dat de regering op universiteiten en andere onderwijsinstellingen wilde bezuinigen om zo geld vrij te maken voor de 'weelderige inrigting' van de katholieke kerk.² Ook werden katholieken afgeschilderd als een soort vijfde kolonne, in dienst van een buitenlandse vorst. Dit alles gebaseerd op het feit dat de paus behalve geestelijk leider, ook het gebied rondom Rome bestuurde. Katholieken konden dus geen goede Nederlanders zijn, een zware beschuldiging in die nationalistische periode. Bovendien werd deze angst versterkt door het ultramontanisme, de stroming die grote gehoorzaamheid aan de paus predikte. De ambivalente uitlatingen van de koning naar aanleiding van het burgerinitiatief leidden uiteindelijk tot de val van de regering onder Thorbecke.

Wat speelde hier in Utrecht precies en welke rol had de lokale adel in deze controverse? Waarom maakten Utrechtse edellieden zich zo druk over de komst van een katholieke bisschop en welke gevolgen had dat voor de lokale samenleving? Om daar een beeld van te krijgen keren we terug naar de Reformatie, toen Nederland werd verscheurd door een godsdienststrijd.

Missiegebied

De religieuze onvrede die in de zestiende eeuw tot steeds meer ongeregelheden leidde, had vele oorzaken. Velen keerden zich af van de officiële kerk en volgden dissidente leiders als Maarten Luther en Johannes Calvijn. Deze

De ridderhofstad Schalkwijk, rond 1749 getekend door Jan de Beijer. Collectie Museum Arnhem, legaat Ver Huell. Foto Het Utrechts Archief, cat.nr. 107462.

protestanten riepen een sterke reactie op bij de landsheer van de Nederlanden, de Spaanse koning Filips II. Zijn steeds verder escalerende geweld tegen de religieuze dissidenten leidde tot veel bloedvergieten. De verbeterde strijd werd onder aanvoering van aanvankelijk stadhouder Willem de Zwijger en later door zijn zoons Maurits en Frederik Hendrik uiteindelijk in het voordeel van de protestanten beslecht. Dat had grote gevolgen voor de katholieken in de Nederlandse gewesten. In 1580 werd de openbare uitoefening van de katholieke godsdienst verboden en daarmee degradeerden de katholieken tot een soort tweederangsburgers. De mis werd slechts oogluikend toegestaan in zogenaamde schuilkerken, die aan de buitenzijde niet als zodanig herkenbaar mochten zijn. Omdat het verplicht was zich onder ede te verbinden aan de uitgangspunten van het calvinisme als voorwaarde voor het bekleden van openbare functies, raakten katholieken bovendien bijna overal uitgesloten van het lokale en landelijke bestuur.

De adel was religieus net zo verdeeld als de rest van de bevolking. Sommige families kozen overtuigd voor de nieuwe richting, anderen bleven trouw aan het geloof van hun voorvaders. Zij hadden de positie en de mogelijkheden om in hun huizen en kastelen priesters te ontvangen of onder te brengen en daar de mis te blijven vieren. Adriaan Ram bijvoorbeeld had in 1641 de ridderhofstad Schalkwijk gekocht en daar bood hij onderdak aan een priester. Dat kwam de maarschalk van het Overkwartier van Utrecht, Johan Strick van

Cornelis de Wijckerslooth van Weerdesteyn (1786-1851), bisschop van Curium. Prent van Henricus Wilhelmus Couwenberg, naar Charles van Beveren, 1837. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Linschoten, ter ore. Hij poogde de priester te arresteren. Toen Adriaan hem de toegang tot zijn huis verbood, volgde een korte belegering. Kasteel Schalkwijk werd deels met de grond gelijk gemaakt en Adriaan werd verbannen. Omdat de katholieke kerk geen officiële organisatie had in de Republiek, werden de Nederlanden beschouwd als missiegebied, de zogenaamde Hollandse Zending. De leiding over de katholieke kerk in deze streken was in handen van een apostolisch vicaris, die meestal in Brussel resideerde. Hij stelde lokaal aarts-priesters aan, die vaak tegen een afkoopsom door de lokale overheid werden getolereerd. In de achttiende eeuw was Godfried Ram van Schalkwijk, een nazaat van Adriaan, zo'n aarts-priester.³ De Rams waren nog steeds heren van Schalkwijk. Ze bezaten ook het kasteel Weerdesteyn aan de Langbroekerwetering. Via vererving kwam dit kasteel aan het einde van de achttiende eeuw in handen van de familie De Wijckerslooth. Ook zij waren een katholiek gebleven geslacht, dat in de kerkelijke organisatie een belangrijke rol speelde. De functie van aarts-priester werd rond 1800 vervuld door Cornelis de Wijckerslooth.

Toen volgens de grondwet van 1814 de katholieken weer in het openbaar hun religie mochten belijden, was het op de schouders van deze Cornelis dat de opbouw van een nieuwe kerkelijke organisatie kwam te rusten. Zo reisde hij in 1834 naar Linschoten af om daar in zijn hoedanigheid als bisschop een kerkwijding uit te voeren. Omdat er geen Nederlandse bisdommen waren, had hij de curieuze titel van bisschop van Curium, een verdwenen bisdom op Cyprus. Hij opereerde als missiebisschop in Nederland. Cornelis stierf in 1851, net voor de grote controverse over het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Dat herstel was al in 1827 tussen Rome en koning Willem I overeengekomen. Verzet van de protestantse bestuurlijke elite toen had tot gevolg dat het akkoord in een la verdween. Hetzelfde gebeurde met een nieuw initiatief in 1841. Toen ageerden vooral de predikanten tegen de regeling. Nu in 1853 drukte de regering het besluit door, al leidde dit zoals we zagen, opnieuw tot grote onrust.

De familie van Cornelis was eigenaar van Weerdesteyn. Dit kasteel lag op een steenworp afstand van de kastelen Lunenburg en Sandenburg: die waren in bezit van de protestantse familie Van Lynden. Een aantal leden van dit geslacht was prominent aanwezig bij de aanbidding van het adres aan Koning Willem III in 1853. Hoe ongemakkelijk was het om burens te zijn wanneer men qua levensopvatting diametraal tegenover elkaar stond? Hoe ging de adel om met zulke verschillen?

De Ridderschap

Om dezelfde reden dat katholieken geen overheidsfuncties konden vervullen, hadden ze geen toegang tot de Ridderschap. Het werd een protestants bolwerk. Een plek waar de gereformeerde mannen van blauw bloed *entre nous* konden zijn. Het was een lucratief lidmaatschap. De ridderschap beheerde een groot aantal goederen, en de opbrengsten daarvan kwamen in de vorm van prebenden in de zakken van de leden terecht. Dat leidde tot verschillende botsingen met de Gereformeerde Kerk en haar predikanten. In hun ogen waren de genaaste bezittingen van de Katholieke Kerk bedoeld voor religieuze uitgaven (lees onder meer hun honorarium) en dienden dus aan de Kerk ten goede te komen. De regenten zagen dat anders: zij waren sowieso geen religieuze scherpvaarders, uit angst voor maatschappelijke onrust tussen de geloofsgroepen. En ook financieel kwam een tolerante opstelling hen dus goed uit. Dat zou in de negentiende eeuw veranderen.

Aan het einde van de achttiende eeuw, tijdens de Bataafse Revolutie, waren het angstige tijden voor de Utrechtse ridders. Zou hier, net zoals in Frankrijk, een zuivering volgen waarbij op het Domplein een guillotine zijn bloedig werk zou doen? Na een paar weken huisarrest leek het allemaal met een sisser af te lopen en kon men vrijelijker ademen. De ridderschap, heerlijkheden en adellijke titels werden op grond van het uit Frankrijk overgewaaid gelijkheidsbeginsel afgeschaft. In de jaren daarna poogde men de revolutionaire idealen in praktijk te brengen en werd geëxperimenteerd met een nieuwe inrichting van de maatschappij. De scherpe kantjes werden er in dat proces afgesleten. Uiteindelijk vonden vele gewezen Orangisten en edelen een functie binnen de Bataafse Republiek en later het Koninkrijk Holland. Koning Lodewijk Napoleon droomde zelfs van een nieuwe adelstand, maar werd voor zijn plannen konden uitbotten door zijn broer aan de kant gezet.

Toen in 1813 de Fransen waren verdreven, besloot koning Willem I opnieuw een ridderschap in te stellen. Dit lichaam kreeg een functie in het staatsbestel en mocht een derde van de zetels in de Provinciale Staten invullen. Toch had de adel veel van zijn macht ingeboet. Willems streven naar een

Jan Hendrik van Lynden van Lunenburg (1765-1854), landdrost onder Napoleon en lid van de Utrechtse Ridderschap onder Willem I. Prent naar een schilderij van Christiaan Kramm, circa 1843. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr 39033.

Paulus Bosch van Drakestein (1771-1834), eigenaar van drie ridderhofsteden in Utrecht. Foto van omstreeks 1910 door Francis Kramer van een schilderij van Jan Lodewijk Jonxis, circa 1812. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 104124.

centrale staat noopte hem de macht van die Staten te beperken, teneinde gewestelijk particularisme de kop in te drukken. De grondwet die dat vastlegde, werd door een grote groep notabelen in maart 1814 in Den Haag goedgekeurd. Vanuit het Utrechtse waren daar onder meer de Wijkse vrederechter jhr. Leonard de Casembroot, jhr. Johan Huydecoper van Maarsseveen, de gewezen landdrost Jan Hendrik van Lynden van Lunenburg en Jan Jacob van Westrenen, de kasteelheer van Sterkenburg aanwezig.⁴ Willem I benoemde toen de leden van de eerste Utrechtse ridderschap. Die mocht 12 van de 36 provinciale statenzetels invullen. Bovendien waren er ook 12 zetels voor de 'landelijke stand', die voor een flink deel eveneens door edellieden werden bezet. De overige zetels waren toegewezen aan de steden.

Bij de keuze voor de ridders week Willem I op een aantal punten af van de voorrevolutionaire traditie. Toen waren alleen leden van de 'oude' adel, in het bezit van een ridderhofstad, verkiesbaar ('eligibel') voor een plek in de ridderschap. Nu werd de toegang bepaald door een bepaalde mate van bezit en mochten ook katholieke edelen en nieuw geadelde families zitting nemen in dit eerbiedwaardig gremium. President Balthazar Constantijn van Lynden van Lunenburg verzette zich tegen deze nieuwlichterij, maar moest voor de macht van de koning bakzeil halen. Hoe hij het ervaren heeft dat er nu nieuwe, en ook katholieke gezichten bij de vergaderingen aanwezig waren, is onbekend. Misschien gelukkig voor hem waren de meeste van zijn confraters bekende (protestante) gezichten, zoals leden van de families Van Hardenbroek, Van Reede en Taets van Amerongen. Een paar nieuwelingen waren afkomstig uit Gelderland, onder

meer F.O.F. Hackfort, uit een katholieke familie die resideerde op Ter Horst op de Veluwe, en lange tijd eigenaar was geweest van de Utrechtse ridderhofstad Den Ham bij Vleuten.⁵

Een aantal van deze edellieden behoorde tot de rijkste inwoners van de provincie. De hoogste positie echter werd bekleed door de katholieke en francofiele bierbrouwer en gewezen maire van Utrecht, Paulus Willem Bosch, die maar liefst drie ridderhofsteden bezat: Drakestein, Oud- en Nieuw-Amelisweerd. De familie werd in 1829 tot de adelstand verheven en er ontstonden drie takken, elk gecentreerd rond een van deze middel-eeuwse kastelen.⁶

Een wapenkaart van de Utrechtse Ridderschap uit 1880. Er zijn alleen protestantse edelen opgenomen. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 28837.

Al zal Van Lynden niet blij zijn geweest met de katholieke gezichten in 'zijn' ridderschap, de adel had een lange traditie van compartimentaliseren. Er was tenslotte al sinds de Reformatie een spanningsveld tussen de kloof vanwege het geloof aan de ene kant en de brug van de gezamenlijke maatschappelijke status en levensstijl aan de andere kant. In allerlei gremia ontmoetten de katholieke en gereformeerde edellieden elkaar en bij die gelegenheden werden de religieuze verschillen weggemoffeld.⁷ Samen hield men de stand op, maar binnen de stand ging men sociaal niet met elkaar om. Dat wordt zeer pregnant duidelijk als we de huwelijkspatronen bestuderen. Men trouwde per definitie niet buiten het eigen geloof.⁸

Politieke keuzes

De sociale en familiale netwerken van de katholieke en de protestantse adel in Utrecht waren hecht, maar kenden nauwelijks enige overlap. Men trouwde in eigen kring. Dat patroon is in heel Nederland zichtbaar.⁹ Er waren waarschijnlijk maar weinig sociale gelegenheden waar beide groepen elkaar ontmoetten. Eén van die plekken was de lokale en provinciale politiek: sinds 1814 mochten immers ook katholieken deel uitmaken van de ridderschap en daarmee van de Provinciale Staten. Erg enthousiast waren de oudgedienden daar niet over. De eerste katholiek die in de Staten kwam, was Paulus Bosch van Drakestein. Hij werd door de adel met de nek aangekeken, als parvenu en katholiek. Hij werd daarom ook geweerd uit de herensociëteit *Sic Semper*. Geloof speelde daarin een rol, en het werd waarschijnlijk versterkt door kinnesinne. Bosch was een goed zakenman, die schatrijk stierf. Hij kocht van vele verarmde edellieden land en kastelen. Dat moet een extra schande geweest zijn.¹⁰ Nieuw geld was pas na een paar generaties acceptabel. Het duurde tot het laatste kwart van de negentiende eeuw voor een nazaat van Paulus in de Gedeputeerde Staten werd gekozen en daarmee werkelijk gearriveerd was.

Hoewel de protestantse adel in de Ridderschap en de Staten een overgrote meerderheid had, ervoer deze de zich emanciperende katholieken toch als een bedreiging. In het onder Willem I sterk gepropageerde beeld van de Nederlandse natie als een gemeenschap van deugden en gelijke waarden, bleven de katholieken (en andere groepen) verdacht.¹¹ De toenmalige commissaris van de Koning in Utrecht, Frederik van de Poll, had daar een goede antenne voor. Hij betreurde de groeiende onverdraagzaamheid van de protestantse elite jegens de katholieken. Toen in 1827 het eerder genoemde concordaat met Rome werd gesloten en dat tot groot protest van de Utrechtse predikanten leidde, deed hij zijn best de zaak tot bedaren te brengen.

Dat concordaat voorzag onder meer in herstel van de kerkelijke organisatie van de katholieken. Toen Van de Poll bij gerucht vernam dat er plannen waren

Hendrik Paulus Cornelis Bosch van Drakestein (1831-1914) en zijn echtgenote Henrietta Carolina Paulina Cecilia Bosch van Drakestein (1838-1870) op Nieuw-Amelisweerd. Hendrik, anders dan zijn grootvader Paulus, 'arriveerde' als katholiek. Hij werd in 1880 in de Utrechtse Provinciale Staten gekozen en afgevaardigd naar de Eerste Kamer. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 827533. Foto Francis Kramer.

in Utrecht de zetel van de nieuwe aartsbisschop te vestigen, waarschuwde hij de koning dat dit niet goed zou vallen bij de lokale bevolking. De koning ontkende het gerucht.¹² Naar het bleek was hij niet goed ingelicht: in 1853 werd inderdaad voor Utrecht gekozen. Dat was de aanleiding voor de Aprilbeweging, waarin verontruste protestanten zich verenigden in verzet tegen de katholieken. Relletjes op straat, scheldpartijen en vandalisme bij katholieke winkels waren de vorm waarin de angst van de gewone Utrechter geuit werd. De elite deed het beschaafder en bood de koning het hierboven genoemde adres aan. Hoewel Willem III sympathiek stond tegenover de daarin uitgedrukte wensen, ontbrak hem de juridische macht om die in te willigen. In de in 1848 vastgestelde nieuwe grondwet was ook de formele rol van de ridderschap verdwenen. De Staten werden nu via een districtenstelsel gekozen en niet langer had de adel automatisch een derde van de zetels in handen. Dat had tot veel antiliberaal sentiment onder de conservatieve adel

Spotprent op de Katholieke Kerk, tijdens de Aprilbeweging.
Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

geleid en dat zal zeker een rol hebben gespeeld bij hun verzet tegen de (door Thorbecke uitgevoerde) normalisatie van de katholieke kerkorganisatie.¹³

Die nieuwe grondwet leidde bovendien tot een zuivering onder bestuurders. Thorbecke verving die individuen die zich tegen de liberale wetgeving verzetten. Zij werden gezien als een barrière voor de vlotte invoering van een nieuw staatsbestel. Omdat de katholieken meer vertrouwen hadden in de liberalen, ontstond een langjarige samenwerking tussen de beide groepen. In Utrecht werd commissaris Van de Poll vervangen door Schelte baron van Heemstra. Hij was een vriend en bondgenoot van Thorbecke. Er was Van Heemstra veel aan gelegen om de burgemeesters een betere afspiegeling te laten zijn van de bevolking. Zo droeg hij tevergeefs de katholiek Paulus Johannes Bosch van Drakestein voor als burgemeester van Amersfoort, omdat daar een grote rooms-katholieke minderheid woonde. Dat was niet zomaar een symbolische daad. Het burgemeesterschap was onder Thorbecke opgewaardeerd. De directe relatie met de Kroon en de voorbeeldrol als boven de partijen staande

bestuurder maakte die functie nu ook voor edellieden aantrekkelijker. Eerder was een burgemeester (op het platteland nog lang schout genoemd) een aan de lokale heer ondergeschikte ambtenaar. Nu echter werd deze rol acceptabel voor een edelman en we zien dan ook een toename van het aantal adellijke burgemeesters. Een burgemeester had, net als de predikant, een maatschappelijke voorbeeldfunctie gekregen. Dat paste goed in het adellijk zelfbeeld. Met name de protestantse edellieden zagen een burgemeesterschap als dé manier om de nationalistische centrale waarden van Oranje en de Hervormde Kerk lokaal uit te dragen.¹⁴

Commissaris Van Heemstra lette daarentegen streng op de scheiding van kerk en staat. Al was hij voorzitter van het Nederlands Bijbelgenootschap, hij verzette zich tegen de verstrengeling van politiek en godsdienst, die onder de adel gebruikelijk was. Zij vormden een conservatief-confessionele elite die grote invloed wenste uit te oefenen, direct of indirect, op kerk, bestuur en

onderwijs. Onder de edellieden heerste een sterk antikatholicisme.¹⁵ Ook bij sommige liberalen riep de emancipatie van de katholieken een gevoel van bedreiging op.

Dat verzet tegen en de angst voor een katholieke overname is goed zichtbaar in gebeurtenissen in Wijk bij Duurstede rond 1850. Wijk kende traditioneel een grote groep katholieke inwoners, die lange tijd verstoken waren geweest van politieke invloed. Na de liberale grondwetswijziging voelde de kleine protestantse bovenlaag zich in zijn aloude positie bedreigd. De zittende burgemeester leek geneigd tot enige accommodatie, maar werd niet herbenoemd. De nieuwe kantonrechter, de IJsselsteinse griffier Van Asch van Wijck, opvolger van de overleden Ernst van Ittersum, was een rabiante antikatholiek. De sfeer in het stadje werd ernstig verziekt door de religieuze tegenstellingen, die de lokale politiek volkomen deden vastlopen. Toen er bij de raadsverkiezingen grote rellen ontstonden en de zittende burgemeester daar geen greep op kreeg, werd van bovenaf de liberale Cornelis Fock als burgemeester benoemd. Van Asch van Wijck, met steun van J.G.J. baron van Ittersum, een familielid van de overleden kantonrechter, probeerde hem te bewegen de arts Lapidoth te steunen, die een ware kruistocht tegen de Wijkse katholieken was begonnen.¹⁶

Na Fock werd Cypriaan de Pestere van Cattenbroek burgemeester. Al eerder had een commissaris van de Koning, Herman Roëll, gepoogd deze protestant te katapulteren in het sterk katholieke stadje. Toen was dat eveneens door invloed van buiten niet doorgegaan.¹⁷ Nu lukte dat wel. Cypriaans broer, Frederik Hendrik, was burgemeester van Odijk. Het illustreert de sterke greep die de protestanten behielden op het lokale bestuur. Zo spande commissaris Elisa van Doorn, die Roëll opvolgde, zich in om

De protestantse burgemeester Cornelis Fock (1828-1910). Aan hem de schone taak om de verziekte religieuze relaties in het Wijkse tot rust te brengen. Collectie Stadsarchief Amsterdam.

Commissaris van de Koning Elisa van Doorn (1799-1882) voerde een duidelijk antikatholiek beleid vanuit Paushuize. Tekening door A.C. de Neeve. Collectie Belasting & Douanemuseum, Rotterdam.

katholieke kandidaten voor burgemeesterschappen en andere overheidsfuncties te weren. Hij was betrokken geweest bij de Aprilbeweging en was berucht vanwege zijn strenge optreden tegen orthodox-protestantse bewegingen. In Linschoten kun je spreken van een ware kruistocht tegen deze groeperingen. Ook die werden gezien als een gevaar voor de positie van de Hervormde Kerk en daarmee van de natie.¹⁸ Als Oranjeaanhanger steunde Van Doorn de nationale politiek van Willem I, waarbinnen de Hervormde Kerk een hoofdrol speelde.¹⁹ In zijn strijd tegen de orthodoxen zette hij het beleid voort van zijn voorganger Lodewijk van Toulon. Ook deze had zich sterk gemaakt voor de Hervormde Kerk, zoals die onder Willem I in de jaren na 1814 vorm kreeg. Pas tijdens het bewind van koning Willem II kwam er een einde aan de invallen in orthodoxe bijeenkomsten, de arrestatiegolven en de boetes. Misschien versterkte de opkomst van de orthodoxen de angst voor de katholieken: de Hervormde Kerk werd zo van twee kanten bedreigd: van binnen en van buiten.²⁰ Door de Belgische afscheiding (1830-1839) zal het antikatholieke sentiment nog verder zijn opgezweept.

Politiek gezien was de adel verdeeld tussen conservatieven en liberalen. De katholieken hadden zich aanvankelijk verbonden aan de liberalen, omdat daarmee voor hun gunstiger omstandigheden konden worden gecreëerd tot emancipatie. Zij keerden zich echter steeds meer af van de partij van Thorbecke. Ze vonden onderdak in een eigen katholieke politieke beweging. Daarin speelde de roomse elite bovendien een steeds kleinere rol: vanuit allerlei katholieke standsorganisaties klommen mensen op, die gepokt en gemazeld waren in het politieke handwerk.²¹

Dat was anders onder protestanten. Na 1850 nam het aantal liberalen onder de adel sterk toe, maar die tendens verdween rond 1870. De sterkere nadruk op religieus georiënteerde politiek werd onder meer veroorzaakt door de discussie over het bijzonder onderwijs, die zou uitmonden in de schoolstrijd. De liberalen steunden nationaal onderwijs, waar kinderen werden opgevoed als goede burgers vanuit de christelijke principes en door samen naar school te gaan tot wederzijds begrip zouden komen. Zowel de antirevolutionairen als de katholieken vreesden echter dat juist de verschillende geloofsinterpretaties bij de kinderen door de dagelijkse omgang tot botsingen zouden leiden.²² En misschien was men helemaal niet zo gecharmeerd van tolerantie... Beide uitersten vonden elkaar in die vrees en dat leidde tot samenwerking.²³ Die ontwikkeling wekte misnoegen bij veel protestanten, met name uit de elite.

Ook speelde al enige tijd een sociale en mentale kloof. Voor de elite was de kerk een nationaal bindmiddel, maar de bijna mystieke omgang met het geloof onder de orthodoxen, die zich bovendien in eigen conventikels deels

Een maskerade van de Utrechtse universiteit in 1824. Op de wagen onder meer Aeneas baron Mackay, J.E. de Pestors en W.C. van Boetzelaer. Ook onder studenten vormden de protestanten een hechte gemeenschap. Prent van A. Frequin naar tekening door H.W. van Hengst, zelf ook afgebeeld. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 32467.

buiten de Hervormde Kerk bewogen, sprak vooral de 'kleine luyden' aan. Die kregen een grote impuls toen de predikant Abraham Kuyper zich als hun voorman opwierp binnen die politiek-religieuze richting. Bovendien was er onenigheid over de uitbreiding van het kiesrecht. Daar voelden vele aristocratische politici weinig voor. Een van hen was Aeneas baron Mackay. Het was onder Mackay dat er overheidssubsidies voor bijzonder onderwijs tot stand kwamen. Zijn broer, Theodoor, was burgemeester van Amerongen en Leersum en behoorde tot de conservatieve vleugel van de antirevolutionairen. Hij sloot zich aan bij Alexander de Savornin Lohman, toen deze besloot zijn jarenlange politieke kompaan Kuyper de rug toe te keren en de Vrij-Antirevolutionaire Partij op te richten. Uit die laatste beweging kwam later de Christelijk-Historische Unie (CHU) voort.

Betrokkenheid bij het geloof

In de familiearchieven vinden we veel egodocumenten waarin met name de adellijke vrouwen reflecteren op gehoorde preken en nadenken over bijbelteksten. Ook blijkt regelmatig een hechte relatie met predikanten. Het geloof speelde een sterke rol in het emotionele leven, mede ingegeven door de onder de adel populaire beweging van het Reveil, dat sterke nadruk legde op innerlijke geloofsbeleving. Ook meer fysiek was er een sterke band tussen familie en kerk.

De protestantse kerk van Nederlangbroek, met daarin het familiegraf van de Van Hardenbroeks.
Tekening van Paul van Liender, 1764/1775. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 200758.

De Sint-Petrus-
'Bandenkerk in
Rijsenburg, gebouwd op
initiatief van de
katholieke heer van
Rijsenburg, Petrus van
Oosthuysen. Collectie Het
Utrechts Archief, cat.nr.
92515.

Zo bevonden zich de familiegraven van bijvoorbeeld de Van Lyndens van Sandenburg en de Van Hardenbroeks in de protestantse kerk van Nederlangbroek. In de kerk van Overlangbroek lagen de afgestorven leden van de eigenaren van het ernaast gelegen kasteel Zuilenburg.²⁴ Telgen van de familie Van Rijckevorsel liggen begraven in de Sint-Petrus-'Bandenkerk in Rijsenburg. De Huydecopers werden begraven in de protestantse kerk van Maarssen, de Snouckaerts van Schauburg in Soest. Hun grafmonumenten zijn vaak een niet te missen boodschap in de kerk of op het kerkhof, zoals de imposante grafsteen van het familiegraf Van Eewijck, de rentmeesters van landgoed Oostbroek in De Bilt.

Nog sterker komt die band tussen geloof en adel tot uitdrukking in het feit dat adellijke families kerkelijke functionarissen leverden. We hebben al gezien hoe de Wijckerslooths een bisschop in hun gelederen telden, terwijl veel (aangetrouwde) familieleden kloosterbroeder of -zuster, missionaris of pastoor werden. Ook in de familie Bosch waren er religieuzen te vinden. Joannes van Rijckevorsel bijvoorbeeld, zoon van de heer van Rijsenburg, werd priester en een belangrijk religieus schilder.

Voor de protestanten was dat niet anders. De Van Beeck Calkoens bijvoorbeeld waren in de kerk zeer actief. Jan Frederik was de zoon van een predikant. Al werd Jan Frederik zelf hoogleraar in Leiden en Utrecht, in zijn wetenschappelijk werk streefde hij ernaar om de christelijke leer te verbinden aan de nieuwe inzichten in schei- en natuurkunde. Ook de aangetrouwde Isabella van Westreenen had predikanten in haar stamboom, onder meer Sijbartus 's Grauwe uit IJsselstein. De vader van Willem Jan Royaards van Den Ham was hoogleraar theologie en stamde uit een geslacht van predikanten en hoogleraren. Zijn stiefmoeder was Sara Maria Swellengrebel. Haar familie, eigenaar van het Doornse landgoed Schoonoord, was zeer religieus. Sara's vader was actief in vele kerkelijke organisaties in Utrecht, haar moeder was een van de oprichters van het genootschap Tabitha, dat zich inzette voor steun aan de armen en Sara's zuster Henriette richtte het Diaconessenhuis in Utrecht op.²⁵ Net als de families Van Boetzelaer, Royaards en Both Hendriksen waren

Arend Jan van Beeck Calkoen (1805-1874), wethouder van Utrecht. Hij gaf zich veel moeite om de Utrechtse Catharijnekerk uit katholieke handen te houden en was een voorman van de Aprilbeweging. Anonieme prent, 1865.
Collectie Het Utrechts Archief, inv.nr. 103968.

de Swellengrebel bevriend met de toen wereldberoemde Utrechtse predikant en hoogleraar Nicolaas Beets. De familie Van Asch van Wijck telde eveneens een aantal hoogleraren en predikanten. Een van hen was bevriend met de eerdergenoemde commissaris van de koning Elisa van Doorn. Zijn eerdergenoemd antikatholicisme was binnen zijn kringen *bon ton*.²⁶

Net als burgemeester werd het ambt van predikant in de tweede helft van de negentiende eeuw salonfähig voor edellieden. Als vertegenwoordiger van de nationale Kerk had koning Willem I het beroep zowel sociaal als financieel flink opgewaardeerd. Hij zag de predikanten als de vertegenwoordigers van de nieuwe natie met een sterke opvoedkundige taak.²⁷

Katholieke kerkstichtingen

Met de invoering van het koninkrijk en de daarbij horende grondwet kwam een einde aan de min of meer ondergrondse positie van de Katholieke Kerk.

De protestanten bleken meestal niet bereid om de middeleeuwse kerken aan

de katholieken terug te geven, ook niet in dorpen waar een grote katholieke meerderheid was. Zo zorgde landdrost Van Lynden van Lunenburg ervoor dat de middeleeuwse kerk van Wijk niet werd teruggegeven aan de katholieken. Ook boycotte hij als president van het gasthuis de opname van katholieken in die instelling. Ook in Bunnik lukte het de katholieken niet om de oude kerk weer in handen te krijgen. Om die nederlaag nog extra in te wrijven schonken de lokale protestantse families Pesters van Cattenbroek, die op huize De Niënhof woonden, en Strick van Linschoten van Rhijnduyn een grote hoeveelheid avondmaal-zilver aan de kerk.²⁸

De oplossing was nieuwbouw, vaak op initiatief van de lokale pastoor. Dit waren aanvankelijk de zogenaamde waterstaatskerken, waarbij Rijkswaterstaat toezicht hield op de bouw. In 1838 werd de Sint-Petrus en Pauluskerk in Cothen, een katholieke enclave, ingewijd. De kerk diende ter vervanging van een schuurkerkje. Initiatief voor deze nieuwbouw kwam van aartspriester Cornelis de Wijckerslooth.²⁹ Het is daarom niet verrassend dat in 1875 door

Het grafmonument van de katholieke heer van Rijsenburg, Petrus van Oosthuysen, in de kerk van Rijsenburg. Voor 1905. Prentbriefkaart naar foto. Collectie Het Utrechts Archief, inv.nr. 10226.

een nazaat in deze kerk een familiebank werd geplaatst, ter gelegenheid van de vergroting van het gebouw. In 1840 wijdde Cornelis de neoklassieke Sint-Augustinuskerk in de stad Utrecht in, en in 1841 twee nieuwe classicistische kerken in de omgeving van Leusden. In 1845 volgde de wijding van de Sint-Barbarakerk in Bunnik.

Op veel plekken werden de lokale schuurkerken uitgebreid of verbouwd, zoals in Werkhoven. Susanna Huysmans de Graeff verhuurde daar het landgoed Nieuwendael aan de katholieke pastoor. Het op haar landgoed gelegen kerkgebouw werd in 1815 van een toren voorzien en vanwege de groei van het aantal parochianen in 1851 en nog eens in 1861 uitgebreid. Daarna werd ingezet op de bouw van een nieuwe kerk, wat uiteraard op bezwaren van hervormde zijde stuitte. Uiteindelijk kwam die nieuwe kerk er, in 1905.

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was een grote impuls voor de katholieke kerkenbouw. Nu de Katholieke Kerk weer beschikte over een eigen organisatie, werden overal pastoors aangesteld en groeide de behoefte aan kerken, kloosters en andere katholieke gebouwen. In Utrecht speelde de architect Alfred Tepe daarin een grote rol. Hij heeft in het Utrechtse onder meer kerken gebouwd in Houten, Jutphaas, Utrecht en

Het indrukwekkende interieur van de door Alfred Tepe gebouwde H. Michaëlkerk in Schalkwijk, omstreeks 1925-1930. Collectie Het Utrechts Archief, inv.nr. 10690.

Schalkwijk. Vooral die laatste kerk is een indrukwekkende ‘kathedraal’ geworden, een niet te negeren symbool van het vernieuwde zelfvertrouwen van de katholieken. De katholieken kozen voor de bouw van hun nieuwe kerken voor de neogotiek. Deze stijl werd later ook door een aantal protestantse edelen omarmd voor de renovatie van hun kastelen. In beide gevallen was het een verwijzing naar de middeleeuwen. De katholieken keken terug op de centrale rol van Rome in de middeleeuwen, de adel naar zijn vooraanstaande positie in de samenleving toen.

De protestantse reactie

De protestantse elite, die zichzelf zag als bewaker van het nationale erfgoed tegen de ‘buitenlandse bedreiging’ van de katholieken, begon een tegenoffensief. Daar waar men vreesde dat een goed bereikbaar katholiek kerkgebouw mogelijkerwijze hervormde gelovigen zou verleiden over te stappen, stelde de adel geld of land ter beschikking voor de bouw van

Het Witte Kerkje in Huis ter Heide. Deze kerk werd met behulp van enkele protestantse edelen gebouwd om de ‘katholieke dreiging’ tegen te gaan. Foto Wikipedia Commons, 2009.

nieuwe protestantse kerken. Een typerend voorbeeld daarvan is het Witte Kerkje in Huis ter Heide. In de zeventiende eeuw was hier een nederzetting ontstaan, waarvan de helft van de bewoners katholiek was en in Soesterberg kerkte, terwijl de protestantse inwoners iedere zondag naar Zeist trokken. Het gevaar van gemengde huwelijken lag op de loer, met het risico dat de kinderen uit die huwelijken zouden overgaan naar het andere geloof. De protestantse elite vreesde bovendien dat een grote fysieke afstand van een kerkgebouw weleens negatieve gevolgen voor de kerkgang kon hebben. De steeds meer zichtbare aanwezigheid van de Katholieke Kerk na 1850 zal aan die angst hebben bijgedragen. De dominee van Soest, Johannes Bos, benaderde twee aristocratische heren die in de omgeving van Soesterberg grond bezaten, Pieter de la Court en Jan Nepveu. De eerste stelde een deel van zijn landgoed Oud-Zandbergen ter beschikking om daar een nieuw kerkje te bouwen. Ook Nepveu was een grootgrondbezitter en wilde bijdragen aan de kosten voor de bouw. Hij behoorde tot het protestantse adellijke netwerk: zijn vrouw was een telg van de Utrechtse regentenfamilie Ram en verwant aan de Cothense Van Beeck Calkoens. Het initiatief voor de bouw werd onder meer gesteund door koningin Sophie.

Het De Beauforthuis, begonnen als landbouwschool maar door de familie De Beaufort verbouwd tot protestantse kerk voor de gemeente in Austerlitz. Foto heuvelrug.nl.

Een freule De Beaufort achter haar neogotische harmonium. Een negentiende-eeuws protestants symbool bij uitstek, passend bij de centrale rol van religie binnen de familie. Rond 1900 gefotografeerd. Collectie Het Utrechts Archief, inv.nr. 808649.

Ook al vóór 1853 was er ondersteuning geweest bij protestantse kerkbouw. Bijvoorbeeld Willem I sprong diverse malen financieel bij. Voorbeelden zijn de renovatie van de kerk in Werkhoven en de bouw van een hervormde kerk in Elst bij Rhenen in 1819. De Oranjes zagen zich als protestantse vorsten, hoeders van het zeventiende-eeuwse religieuze erfgoed. Daarmee waren ze ook een voorbeeld voor de protestantse adel. Na de inwijding van het Witte Kerkje in 1860 bleven Nepveu en De la Court actief, respectievelijk als diaken en ouderling.³⁰ Zo'n rol bekleedden meer adellijke heren: zo was Willem baron van Boetzelaer lange tijd president-kerkvoogd in Maartensdijk, de gemeente waarin zijn buitenplaats Eyckenstein lag. Niet ver van Huis ter Heide bouwde Aarnoud Jan de Beaufort een protestants kerkje voor de inwoners van Austerlitz. Hij had via zijn schoonfamilie een oud landbouwschooltje op Heidenoord geërfd, dat in opdracht van hem in 1862 werd verbouwd tot kerk en domineeswoning. De Beaufort schonk bovendien een orgel aan de gemeente. De De Beauforts en de Van Hardenbroeks waren ook intensief

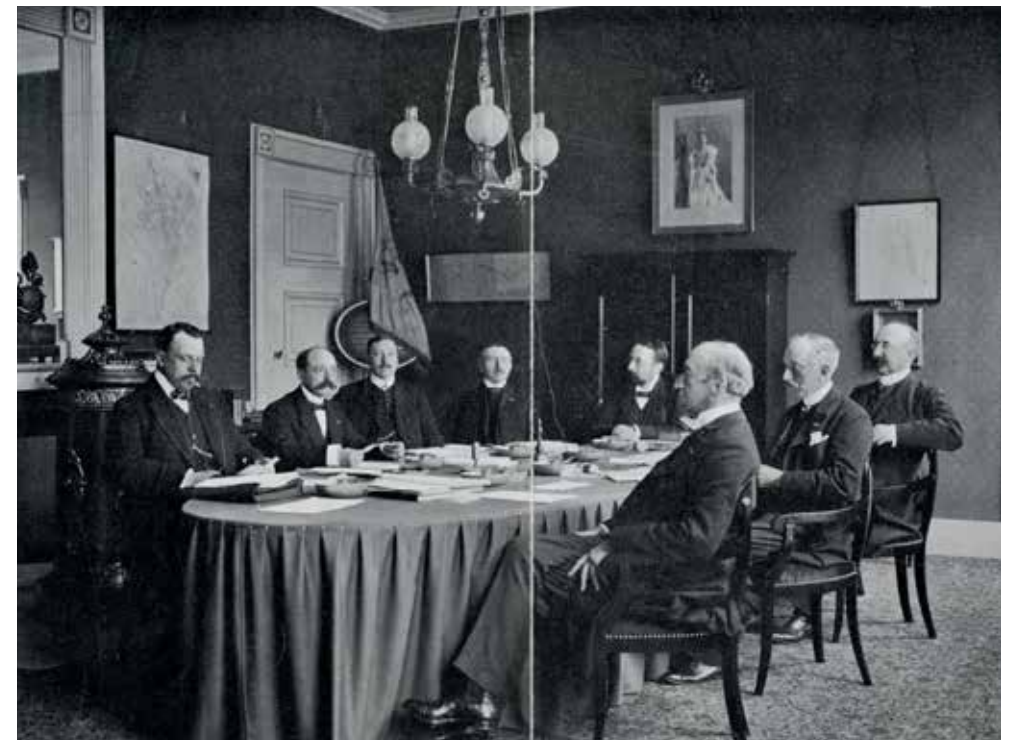
betrokken bij de nieuwe kerk in Leusden-Zuid. In 1861 had baron Van Heeckeren, de eigenaar van kasteel Beverweerd, de vervallen kerktoeren van Werkhoven gerestaureerd. Dat gebeurde tegelijkertijd met de renovatie van zijn kasteel tot een neogotisch gebouw. Baron Van Hardenbroek tot Hardenbroek legde in 1870 de eerste steen voor een nieuw schip van de kerk in Nederlangbroek.

De adel steunde niet alleen de kerkbouw. De familie De Beaufort en de aan hen gepatenteerde families Van Lynden, Van Hardenbroek en Van Asch van Wijck gaven ook veel geld aan protestants-christelijke instellingen, zoals zondagsscholen, liefdadigheidsverenigingen en de zending.³¹ Voorbeelden zijn de zondagsschool op landgoed Prattenburg, waar freule Van Asch van Wijck zelf lessen verzorgde, de dovenschool van de Van Beeck Calkoens, de Marnixstichting van de Van Boetzelaers en de zondagsschool op het Langbroekse buiten Leeuwenburg, opgezet door Jan Antonie Godin van Westrenen. Ook de Wijkse querulant Lapidoth was intensief betrokken bij een vereniging voor protestants onderwijs in zijn woonplaats, die veelbetekend de naam Van Ittersumstichting kreeg.

Conclusie

De (vooral protestantse) adel verloor aan het einde van de achttiende eeuw zijn vooraanstaande rol en formele positie in het gewestelijk bestuur. Weliswaar werd in de nieuwe natiestaat zoals die door de grondwet van 1814 werd geschraagd door koning Willem I een rol voor de adel ingeruimd, maar dat kon niet verhullen dat de adel veel macht was ontnomen. In de eerste helft van de negentiende eeuw vond een natievormingsproces plaats, waardoorheen de emancipatie van de katholieken en andere religieuze groeperingen speelde. Dat werd door de protestantse elite als een extra bedreiging van hun positie ervaren. Waar zij vroeger automatisch toegang hadden tot allerlei functies, moesten ze die nu delen met nieuwkomers.

Na de grondwetswijziging van 1848 verloor de adel zijn laatste formele machtsbasis. Weliswaar bleven edellieden in de praktijk een buitenproportionele rol spelen in politiek en bestuur, het was duidelijk dat ze hun positie anders moesten legitimeren. Vooral binnen de protestantse kringen werd

De Gedeputeerde Staten van Utrecht in 1908. Hier zitten katholieken zoals jhr. W.E. Bosch van Amelisweerd en jhr. J.B.L.C.C. de Wijckerslooth van Weerdesteyn gebroederlijk naast hun protestantse collega's F.A.C. graaf van Lynden van Sandenburg en F.A.R.A. baron van Ittersum. Collectie Het Utrechts Archief, inv.nr. 106096.

religie een fundament van hun levenswijze. Zij waren de hoeders van de natie, waarin de Reformatie en de Opstand bepalende gebeurtenissen waren geweest. Zij zagen zich als de beschermers tegen het katholieke, want niet-Nederlandse, gevaar en hoeders van de door Willem I ingestelde nationale Kerk. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie en de bouw van een reeks indrukwekkende katholieke kerken maakten de dreiging heel zichtbaar en daarmee de bescherming van de Reformatie urgent. Het geloof speelde zo niet alleen een centrale rol in de zingeving van het bestaan, voor de adel was het ook een steunpilaar voor het geloof in de eigen maatschappelijke rol. Religie werd zo niet alleen een geloof voor de adel, maar ook in de adel. Gegeven deze aangepaste identiteit werd het vervullen van ambten als burgemeester en predikant acceptabel, sterker nog, in die ambten kon men de historische rol die edellieden zich graag toeschreven concreet vormgeven. Het past ook in de ervaring van het middeleeuwse ridderideaal in de negentiende eeuw.³² Hun elitaire positie werd gelegitimeerd door hun bijna vaderlijke ervaring in het bestuur. Met name de protestantse adel speelde een centrale rol in de vertaling van het nieuwe nationalisme op lokaal niveau. De katholieken reageerden door grote nadruk te leggen op het feit dat hun geloof een goed vaderlanderschap niet in de weg stond. In praktijk speelde de burgemeester een rol als boven de partijen staand verlicht bestuurder, terwijl door het stichten en steunen van kerken, scholen en liefdadigheidsinstellingen vorm werd gegeven aan de religieuze voorbeeldrol.

Fred Vogelzang studeerde geschiedenis en museologie in Utrecht en Leiden. Hij was werkzaam bij de Universiteit Utrecht, daarna jarenlang provinciaal historicus van Utrecht en werkt nu als wetenschappelijk medewerker bij de Nederlandse Kastelenstichting.

LITERATUUR

- Aalbers 1994** ➤ J. Aalbers, 'Een oude inrichting doorbroken. De Utrechtse ridderschap 1814-1815', in: *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* 2 (1994-5), 11-14.
- Boekholt en De Rooy 1987** ➤ P. Boekholt en E.P. de Rooy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot de huidige tijd*, Assen 1987.
- Boers 1997** ➤ H. Boers, 'Jonkheer Elisa Cornelis Unico van Doorn 1860-1880', in: P.A. Blok e.a. (red.), *'Veel tact en de noodige geschiktheid'. Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997*, Utrecht 1997, 88-97.
- De Bruin 1996** ➤ R.E. de Bruin, 'Paulus Wilhelmus Bosch van Drakestein (1771-1834), maire van Utrecht', in: J. Aalbers e.a. (red.), *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, Utrecht 1996, 24-29.

- Buwalda 2000** ➤ S.T. Buwalda, 'Voor godsdienst, vaderland en Oranje. Het verzet van Utrechtse protestanten tegen de liberale staatsinrichting en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1840-1853)', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (2000), 104-124.
- Geraerts 2019** ➤ J. Geraerts, *Patrons of the Old Faith. The Catholic Nobility in Utrecht and Guelders c. 1580-1702*, Leiden 2019.
- Van Ginkel 1989** ➤ S. van Ginkel, *Bunnik. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1989.
- Van Ginkel en Kooiman 1990** ➤ S. van Ginkel-Meester en M. Kooiman, *Langbroek. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1990.
- Girouard 1981** ➤ M. Girouard, *The Return to Camelot. Chivalry and the English Gentleman*, New Haven 1981.
- Van Heemstra 2012** ➤ M. van Heemstra, *De laatste Aedema*, Amsterdam 2012.
- Van Hees 1997** ➤ P. van Hees, 'Jonkheer Herman Hendrik Roëll

- 1858-1860', in: P.A. Blok e.a. (red.), *'Veel tact en de noodige geschiktheid'. Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997*, Utrecht 1997, 77-87.
- Hooykaas 1997** ➤ G.J. Hooykaas, Frederik van de Poll 1840-1850, in: P.A. Blok e.a. (red.), *'Veel tact en de noodige geschiktheid'. Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997*, Utrecht 1997, 53-63.
- Kramer 2010** ➤ A. Kramer, 'De stichters van het Witte Kerkje. Geld en religie', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (2010), 106-135.
- Leeuwenberg 2003** ➤ H.L.Ph. Leeuwenberg, 'Godefridus Ram van Schalkwijk (1687-1755), pastoor in Montfoort, aartspriester van Utrecht', in: H.L.Ph. Leeuwenberg en F. Vogelzang, *Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit Oudewater, Montfoort, Linschoten, IJsselstein, Nieuwegein en Lopik*, Utrecht 2003, 153-158.
- Maarschalkerweerd 1997** ➤ Ph. Maarschalkerweerd, 'Schelte baron van Heemstra 1850-1858', in: P.A. Blok e.a. (red.), *'Veel tact en de noodige geschiktheid'. Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997*, Utrecht 1997, 64-76.
- Van der Meulen z.j.** ➤ J.N. van der Meulen, 'Henriette Swellengrebel (1810-1874). Eerste directrice van het Diakonessenhuis', in: J. Aalbers e.a. (red.), *Utrechtse biografieën 2. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, Utrecht z.j., 175-180.
- Melchers 2014** ➤ R. Melchers, *De Beaufort. Geschiedenis van een aanzienlijke familie van 1613 tot 1876*, Hilversum 2014.
- Moes 2012** ➤ J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland 1848-1914*, Hilversum 2012.
- Montijn 2012** ➤ I. Montijn, *Hooggeboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland*, Amsterdam 2012.
- NA 1989a** ➤ *Nederland's Adelsboek*, jrg. 1989 (Van Boetelaer).
- NA 1989b** ➤ *Nederland's Adelsboek*, jrg. 1989 (Bosch).
- NA 1998** ➤ *Nederland's Adelsboek*, jrg. 1998 (Van Lynden).
- NA 2006-2007** ➤ *Nederland's Adelsboek*, jrg. 2006-2007 (Van Rijkkevorsel).
- NP 1995** ➤ *Nederlands Patriciaat*, jrg. 1995 (Van Beeck Calkoen).
- NP 1997** ➤ *Nederlands Patriciaat*, jrg. 1997 (Royaards).
- Van Nispen tot Pannerden 2019** ➤ M. van Nispen tot Pannerden, *Adellijk wild. Een familiegeschiedenis*, Utrecht 2019.
- Rogier en De Rooy 1953** ➤ L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*, Den Haag 1953.
- Van Rooden 1996** ➤ P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*, Amsterdam 1996.
- Von Santen 2004** ➤ J.H. von Santen, 'De woelziekste gemeente van Nederland. Politiek in Wijk bij Duurstede 1848-1860', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (2004), 151-192.
- Van Schaik en Van Damme z.j.** ➤ T. van Schaik en M. van Damme, *Waarheid, goedheid, schoonheid. De Utrechtse neogotiek. Alfred Tepe en het St. Bernulphusgilde*, Zwolle z.j.
- Schlingmann 2004** ➤ Freek Schlingmann, *Adel en afscheiding. Bevinding en twist in een verlichte samenleving 1813-1840*, Heerhugowaard 2004.

- Verrips-Roukens 1982** ➤ K. Verrips-Roukens, *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977*, Den Haag 1982.
- Vogelzang 2011a** ➤ F. Vogelzang, 'Een nieuw koninkrijk, een nieuwe bestuurselite? De ontwikkelingen rond 1813', in: R. van der Eerden e.a. (red.), *Wisseling van de wacht? Stichtse bestuurders in een woelige eeuw. Jaarboek Oud-Utrecht* (2011), 223-237.
- Vogelzang 2011b** ➤ F. Vogelzang, 'Blauw bloed in het lokale bestuur. Adellijke burgemeesters in de provincie Utrecht in de negentiende eeuw', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 21 (2011), 111-128.
- Vogelzang 2017** ➤ F. Vogelzang, 'Adel op de pastorie. Aristocratische huwelijken van predikanten in de negentiende eeuw', in: *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 24 (2017), 129-150.

NOTEN

- Geciteerd in Van Schaik en Van Damme z.j., 23.
- Geciteerd in Rogier en De Rooy 1953, 104.
- Leeuwenberg 2003, 153-158.
- Vogelzang 2011a, 223-237.
- Aalbers 1994, 11-14.
- Zie voor familiebanden voor Bosch, NA 1989b.
- Geraerts 2019, 190 e.v., 261.
- Montijn 2012, 93.
- Moes 2012, 75.
- De Bruin 1996, 24-29.
- Van Rooden 1996, 116.
- Hooykaas 1997, 53-63.
- Buwalda 2000, 104-124.
- Vogelzang 2011b, 111-128.
- Maarschalkerweerd 1997, 64-76.
- Von Santen 2004, 151-192.
- Van Hees 1997, 82.
- Van Rooden 1996, 160.
- Boers 1997, 88-97.
- Schlingmann 2004, 178-179.
- Verrips-Roukens 1982, 85.
- Dit leidde zelfs tot botsingen binnen families. Zie Van Nispen tot Pannerden 2019, 118 e.v.
- Moes 2012, 77-79; zie voor de Schoolstrijd bijvoorbeeld Boekholt en De Rooy 1987, 212 e.v.
- Van Ginkel-Meester en M. Kooima 1990, 161.
- Van der Meulen z.j., 175-180.
- Zie voor Van Beeck Calkoen, NP 1995, 65 e.v.; Royaards, NP 1997, 365 e.v.
- Vogelzang 2017, 129-150.
- Van Ginkel 1989, 163.
- Aartspriester is de aanduiding van een bisschop, vóór het herstel van de hiërarchie.
- Kramer 2010, 106-135.
- Melchers 2014, 232.
- Dat wordt heel mooi verwoord in het semi-autobiografische Heemstra 2012; zie ook Girouard 1981.

Stoutenburg

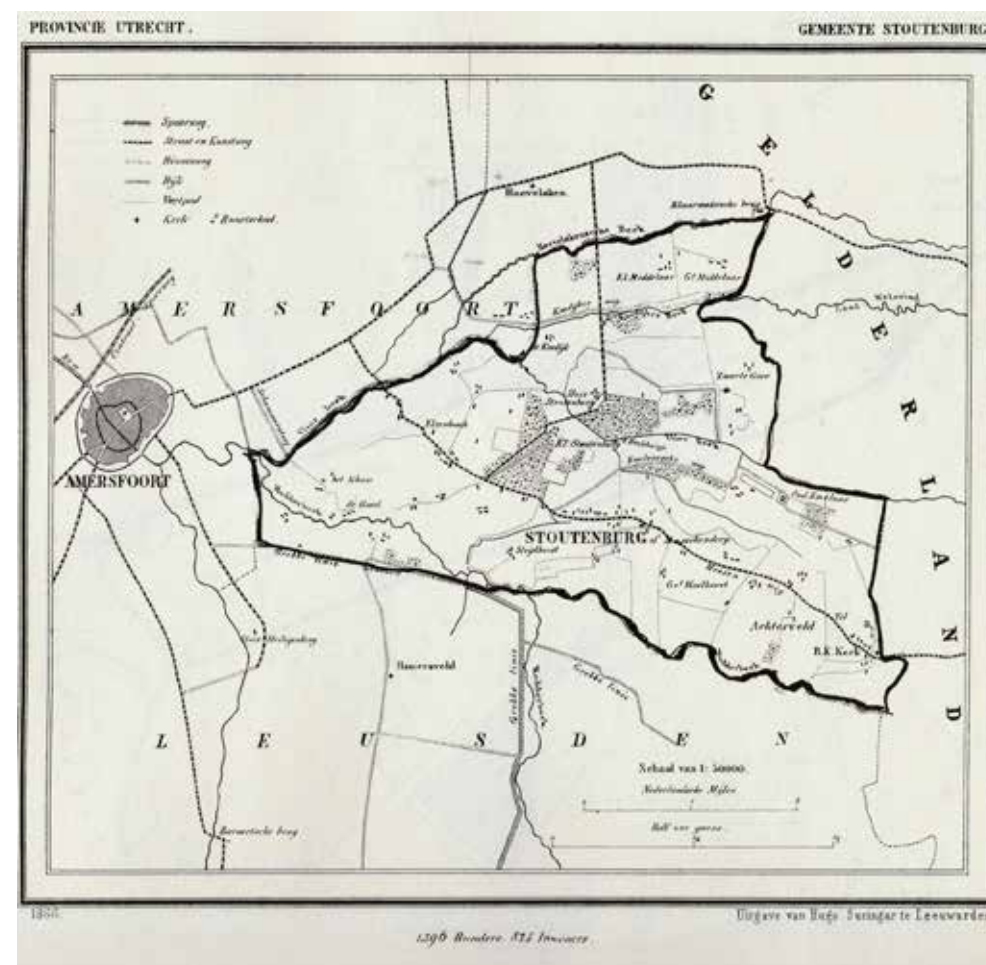
Groei van een boerengemeenschap tot omstreeks 1830: de ontwikkeling tot 45 boerderijen

Ton Reichgelt

De voormalige gemeente Stoutenburg, in 1969 samengevoegd met Leusden, is een vrijwel vergeten deel van de provincie Utrecht en nog grotendeels onberoerd door de ontwikkelingen van de recente decennia. Voor velen is Stoutenburg vooral bekend om het landgoed met kasteel, waarvan Het Utrechts Landschap sinds 2000 eigenaar is. Vroeger was het een gerecht of heerlijkheid, een zelfstandig rechtsgebied, in 1594 gekocht door Johan van Oldenbarnevelt, de landsadvocaat van het gewest Holland. Gedurende enige decennia waren de Van Oldenbarnevelts heer van Stoutenburg. Later volgden andere geslachten hen op. Van 1815 tot 1969 was Stoutenburg een zelfstandige gemeente.

In het begin van de negentiende eeuw was een groot deel van Stoutenburg nog in gebruik als heideveld, plaggenveld en bos. De woeste gronden waren een onmisbaar bestanddeel van het toenmalige boerenbedrijf voor de instandhouding van de bodemvruchtbaarheid. Ook hout was belangrijk, in de vorm van perceeltjes bos of singels. Van kernvorming of centrumfuncties was geen sprake. Er was een heer, een pastoor in Achterveld, enkele tapperijen en ambachtslieden, maar verder vooral boerderijen, grotendeels langs de Hessenweg als ontsluitingsweg.

In dit artikel gaan we in op de ontwikkeling van Stoutenburg tot de eerste helft van de negentiende eeuw. Uitgangspunt is het kadaster van 1832, de eerste keer dat het Nederlandse landschap integraal op gedetailleerde kaarten werd vastgelegd. Door een inventarisatie van de boerenerven proberen we inzicht te krijgen in hun ligging en ontwikkeling. Aan de hand van twee detailstudies, van de erven Oude en Nieuwe Rijs en Eerste en Tweede Koedijk, wordt nader ingezoomd op de ligging en het gebruik van enkele

Kaart van de gemeente Stoutenburg in de *Gemeente-atlas van Nederland* van J. Kuyper uit 1868. <atlas1868.nl>.

pachtboerderijen. Hoe ontwikkelde Stoutenburg zich op geografisch en sociaaleconomisch gebied sinds de middeleeuwen? Werd er geprofiteerd van de voortdurende groei en toenemende economische betekenis van het nabije Amersfoort? Wie waren de eigenaars en gebruikers van de boerenerven: de boeren of buitenstaanders? Daartoe onderzoeken we de inrichting van het gebied, de bevolking en bestaansmiddelen, het bezit en gebruik van de grond, en de agrarische bedrijfsvoering van enkele specifieke erven. Als belangrijkste bronnen zijn oude kaarten, leenregisters, fiscale bronnen, en pachtgegevens van de Amersfoortse instellingen Armen de Poth en het Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis gebruikt.¹

Uitsnede van Stoutenburg en omstreken op de Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000. De donkergroene kleur geeft de beken en de afzettingen ervan weer. De dekzandruggen zijn te volgen door gele kleur. <tudelft.nl/library/collecties/kaartenkamer/kaartencollectie/thematische-kaarten/geomorfologische-kaart-van-nederland-150000>.

Bodem en bebouwing

Een geomorfologische kaart laat zien dat de bodemkundige structuur van Stoutenburg vooral wordt bepaald door enkele oost-west lopende beken, met daartussenin dekzandruggen. Ten noorden van de Modder- of Asschatterbeek, op de grens met de oude kerkgemeente Leusden, ligt de Eng. Hier begint de dekzandrug die zich daarna splitst. Tussen de gesplitste dekzandruggen lag ooit de Meent,² een laaggelegen gebied met maatlonden, dat drooggelegd werd en in 1616 verdeeld was.³ De naam Meent geeft aan dat het oorspronkelijk gemeenschappelijk bezit was. De Meent is verkaveld in stroken. Dit is opvallend, want elders in Stoutenburg was geen strokenverkaveling over een groot gebied. Afgaande op de strokenverkaveling is de ontginning van De Meent een collectieve actie langs de Hessenweg geweest. Bij De Meent liggen kleine bedrijfjes, in de bronnen vaak omschreven als huisje met een lapje grond. Een daarvan was de Muis of de Mus, waarnaar het gehucht Mussendorp werd genoemd. Andere kleine erven aan de rand van de Meent waren de Gort, De Bulk of Buik en het Vinkenest.⁴

Ten noorden van de dalvormige laagte van de Barneveldsebeek, ook wel Flierbeek of Grote Beek genoemd, ligt de dekzandrug met kasteel Stoutenburg en ten noorden van de Esvelderbeek de buurtschap Middelaar. Het kasteel werd omstreeks 1259 gebouwd, in 1495 door Gelderse troepen in brand

gestoken en in 1542-1543 gesloopt. De vele, later gemaakte prenten die ervan zijn gemaakt, berusten voor het grootste deel op fantasie.⁵ In de zeventiende eeuw bouwden de toenmalige eigenaren van Stoutenburg, de familie Van Beye, hier een vierkant landhuis. Het huidige kasteelachtige gebouw ten zuiden van de Barneveldsebeek dateert uit 1888. Op de kadastrale minuut is het oude kasteelterrein nog te herkennen ten noorden van de Barneveldsebeek in de bocht van de Stoutenburgerlaan (zie kaart boerderijen, pagina 82). Naar het noorden ligt het lanenstelsel van het voormalige kasteel Stoutenburg dat zich later in de negentiende eeuw zou ontwikkelen tot een verbindingsweg met Hoevelaken.

De wegenstructuur past bij de bodemkundige structuur en heeft ook een oost-west oriëntatie. De hoofdweg is de eerdergenoemde Hessenweg die in 1614 nieuw over de Meent werd aangelegd. Deze weg verbindt Amersfoort met Gelderland en liep verder door Overijssel naar Duitsland. Vanwege het belang voor de Amersfoortse handel met het oosten droeg de stad bij aan het onderhoud ervan. In Stoutenburg zijn er afslagen van de Hessenweg, zuidwaarts naar Leusden (de Engweg) en noordwaarts is er de Emelaarsweg. Langs de Hessenweg ontwikkelden zich zowel het gehucht Mussendorp (ter hoogte van de Meent) als het dorp Achterveld. Dorpsvorming kwam echter pas laat en beperkt tot stand, vooral rond 1900.

De beken werden begin negentiende eeuw niet bevaren, maar men meende dat de Flierbeek wel bevaarbaar gemaakt kon worden. Daartoe moesten dan twee bruggen verhoogd worden en enkele bochten afgesneden. Met ook een jaagpad erlangs kon de Flierbeek 's winters bevaren worden met schouwen.⁶ De verantwoordelijkheid voor de Flierbeek, net als voor de Modderbeek die verderop samenvloeit met de Flierbeek, lag bij het zogenoemde college van de Eem, beken en aankleve van dien. De Koedijker- of Esvelderbeek werd echter door het plaatselijk bestuur geschouwd.

Het kadaster van 1832

Op basis van het kadaster kunnen 45 verspreid liggende boerenerven worden onderscheiden.⁷ Deze bestonden vrijwel allemaal al eeuwenlang. Bij nadere bestudering zijn negen samenhangende complexen te onderscheiden:

- 1 vier erven met Daatselaar in de naam, onder diverse eigenaars, waaronder het Sint-Pietersgasthuis te Amersfoort;
- 2 in het noorden de drie erven met Middelaar in de naam, met diverse eigenaars;
- 3 ten zuiden van de Barneveldsebeek de drie erven Emelaar, in de achttiende eeuw in bezit van de familie Bentinck;

Kaart van boerderijen in de gemeente Stoutenburg in 1832 op basis van de digitale kadastrale atlas van HISGIS Utrecht.

1 Groot Middelaar	17 De Ruif	33 Schoutenkamp
2 Klein Middelaar	18 Het Vinkenest	34 De Muis
3 Middelaar	19 Het Vierkant	35 Ouderijst
4 Koedijk	20 Pijpenkamp	36 Rijs/Quade Gat/Nieuwerijst
5 Huis Stoutenburg	21 De Gort	37 Strijdhorst
6 Groot Stoutenburg	22 De Oude Gort	38 Gasthuis Daatselaar/ Lutke Daatselaar/ Bollenhofstede
7 Korteniep	23 Elsbos	39 Oud Daatselaar/ Velsersmans/Vendelo
8 Zwarte Goor	24 Groot Hondhorst	40 Klein Daatselaar/Ommeren
9 Groot Vinselaar ('s Heeren Loo)	25 Klein Hondhorst	41 Daatselaar/de Ruiter
10 Klein Vinselaar	26 Nieuwhorst	42 Groot Daatselaar
11 Klein Emelaar	27 't Scham (Eckdam)	43 (Gr) Hoolhorst
12 Oud Emelaar	28 Driftakker	44 Klein Hoolhorst
13 (Groot) Emelaar	29 De Horst	45 Groot Achterveld
14 Kijftskamp	30 Het Vliet (Ter Beek)	
15 Klein Stoutenburg	31 Bekenkamp	
16 De Bulk/Buik	32 De Eng	

4 de beide erven Groot en Klein Vinselaar behoorden samen met de Zwarte Goor omstreeks 1500 tot de goederen van de Commanderie van Sint-Jan te Ermelo;⁸

5 de erven Oude en Nieuwe Rijs vormden begin veertiende eeuw bezit van de Amersfoortse familie Van Rijn;

6 Honthorst, Groot en Klein, waren gemeenschappelijk eigendom van het Sint-Agathaklooster in Amersfoort en de familie Van Bijler, evenals het aangrenzende De Eng. In 1604 werd dit gesplitst waarbij het klooster Groot Honthorst kreeg;⁹

7 de erven Hoolhorst waren bezit van het kapittel Ter Horst te Rhenen;

8 het erf De Horst met 't Scham (Eckdam) was van het Domkapittel in Utrecht;

9 Stoutenburg was door de bisschop van Utrecht aan de heren van Stoutenburg in leen gegeven, met het kasteel (huis) en de bijbehorende goederen Groot en Klein Stoutenburg, en Pijpenkamp.

Geografisch gezien vinden we de eerder geschetste west-ooststructuur terug in de ligging van de boerderijen. Van noord naar zuid:

- de Hoevelakense Beek;
- de Esvelder of Koedijker Beek: Groot en Klein Middelaar;
- de Barneveldse of Flierbeek: Tweede Koedijk, Middelaar, Stoutenburg (kasteel), Korteniep, Vinselaar en de Zwarte Goor;
- de Modderbeek: a) Hessenweg met Meent, Mussendorp, Daatselaar en Achterveld, b) Klein en Groot Honthorst, Klein Stoutenburg en Emelaar.

Middeleeuwen

De kern van het gebied was een bisschoppelijk leen. Dit was door Wouter van Amersfoort, gewezen bisschoppelijke schout van Amersfoort, na de stadsrechtverlening aan Amersfoort in 1259 in leen opgedragen aan de bisschop van Utrecht. Op dat moment was het kasteel nog in aanbouw. Wouter van Amersfoort ging zich heer van Stoutenburg noemen. Het gebied was toen al grotendeels in gebruik genomen. Zo zijn er vier -laartoponiemen, die historisch-geograaf Verduin plaatst in de periode 850-1050, op de oude bouwlanden en vijf -horsttoponiemen op de iets lagere gronden (1050-1150). Verduin noemt zelf de Korteniep, in 1446 als Kordinnip gespeld, als het oudste toponiem (Cnordenijp).¹⁰ Gezien de vele laar- en horsttoponiemen zal de ontginning van het gebied dateren uit de periode rond 1100. Bij deze ontginning hoort de verkaveling in onregelmatige blokken.

De eerdergenoemde negen 'complexen' vinden we terug in de middeleeuwse belastingregisters van het morgengeld, een onroerendgoedbelasting, van

1446, 1456, 1470, 1501 en 1511. Soms waren de erven toen al gesplitst. In die tijd maakte het leenstelsel, met toegang van de grond via landsheren en beleningen aan adel en geestelijkheid, plaats voor de verwerving door koop of het gebruik van grond door pacht.¹¹ De leenband was eigenlijk alleen nog symbolisch totdat de Bataafsche Republiek er definitief een einde aan maakte in 1798. In de archieven van Armen de Poth en het Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis zijn nog veel beleningsakten terug te vinden tot eind achttiende eeuw.

Als we de leenverhoudingen in kaart brengen, blijkt het volgende. Daatselaar was een leen van de heren van Stoutenburg en komt in de bovengenoemde registers van het morgengeld twee keer voor. Emelaar was eveneens leengoed van Stoutenburg en komt een keer voor gekoppeld aan een persoonsnaam (Sander van Emelaar). Middelaar was een gecompliceerd geval. Groot en Klein Middelaar waren ook Stoutenburgs leen, maar Middelaar was leen van de bisschop. De naam komt in het morgengeld zelfs helemaal niet voor. Het is ook niet in verband te brengen met een van de persoonsnamen in het register. Honthorst was ook een Stoutenburgs leen en nog niet gesplitst in Groot en Klein. Mogelijk was het toen ook al gedeeld eigendom van het Sint-Agathaklooster te Amersfoort en de familie Van Bijler uit Amersfoort, zoals rond 1540. Gedeeld eigendom was heel gebruikelijk in de late middeleeuwen, zoals in de archieven van de stad is terug te vinden. Rond 1500 werden veel van deze goederen gesplitst door maaggescheiden en boedelscheidingen. Het morgengeldregister noemt bij dit goed alleen de pachters.

Het goed Vinselaar was onderdeel van de bezittingen van de Johannieten. Deze goederen werden ook wel Commandeursgoed genoemd, naar het plaatselijke hoofd van deze hospitaalridders. Ook de naam 's Heeren Loo (Ermelo) werd gebruikt, naar de hoofdzetel van het goed. Het was allodiaal bezit van de ridders. De Horst was allodiaal bezit van het Domkapittel te Utrecht, dat later ook eigenaar blijkt van het erf Eckdam (later 't Scham genoemd). Hoolhorst komt bij het morgengeld wel voor als (allodiaal) eigendom van het kapittel van Ter Horst bij Rhenen. Stoutenburg komt in het morgengeld één keer voor, maar later apart als Huis, Groot en Klein Stoutenburg.

Zo zijn veel goederen in de morgengeldregisters terug te vinden. De eigenaren waren, voor zover na te gaan, bijna allemaal van buiten Stoutenburg: geestelijke of liefdadige instellingen als het Domkapittel, het kapittel Ter Horst, de Johannieten ('s Heeren Loo) en uit Amersfoort het Sint-Pietersgasthuis, Armen de Poth, het Sint-Joriskapittel, een vicarie

in de Sint-Joriskerk, het Sint-Agathaklooster en diverse Amersfoortse burgers. De dorpsbewoners bezaten dus geen grond, wat betekent dat alle boeren pachters waren.

Bevolkingsontwikkeling

Van het aantal inwoners dat Stoutenburg aan het einde van de middeleeuwen telde is een schatting gemaakt door Van Kalveen in 1966. Hij schatte de bevolking van het hele maarschalkskwartier Eemland op basis van een huizenbelasting op circa 1514. Hij ging er daarbij vanuit dat de bewoningsgraad er ongeveer gelijk was aan die op de aangrenzende Veluwe, destijds geraamd op gemiddeld 5,8 personen per 'huis'. In Stoutenburg werden 33 'huizen' geteld, wat zou uitkomen op 191 inwoners.¹² Later onderzoek heeft echter geleid tot een iets lagere schatting van de bewoningsgraad op de Veluwe, namelijk 5,5 personen per huis,¹³ wat voor Stoutenburg uitkomt op 182 inwoners rond 1514.

In de loop van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw is de bevolking gegroeid. Bekend is dat in die tijd de Stoutenburgse meent ontgonnen en verdeeld is, wat wijst op bevolkingsdruk. In 1632-1633 ontstaat meer duidelijkheid als de Staten van Utrecht een hoofdelijke belasting gaan heffen op alle inwoners van 1 jaar en ouder. Lokale overzichten zijn van slechts enkele dorpen bewaard, maar niet van Stoutenburg. Wel zijn de totaalbedragen per gerecht bekend:¹⁴ 71 gulden en 14 stuivers voor Stoutenburg, wat bij 6 stuivers per persoon betekent dat voor 239 personen betaald werd. Tellen we daarbij 6 à 10 zuigelingen op,¹⁵ dan komt de totale bevolking uit op 245-249. Ten opzichte van de schatting van 182 inwoners rond 1514 betekent het dat er 63-67 inwoners waren bijgekomen, een groei van 35-37 procent. Een dergelijk groeicijfer is plausibel, gezien de groei in (het Gelderse deel van) de Gelderse Vallei: 49 procent tussen 1526 en 1650.¹⁶ Binnen Eemland was Stoutenburg de sterkste groeier, want in de omliggende heerlijkheden (Hoogland c.s., Leusden c.s.) viel de groei lager uit en in Baarn, Bunschoten en Soest zou zelfs bevolkingsteruggang zijn geweest. Wat echter een vertekenende rol kan hebben gespeeld, is dat het nog kort na 1629 was, toen Spaanse troepen Amersfoort bezetten en delen van Eemland en 't Gooi plunderden. Een tijdelijke bevolkingsterugval kan daarvan plaatselijk het gevolg zijn geweest.

Nieuwe gegevens over de bevolkingsomvang van Stoutenburg zijn er uit 1675, maar opnieuw betreft het een ongelukkig moment: vlak na de Franse bezetting van 1672-1673. Voor de heffing van een nieuwe belasting door de Staten van Utrecht, het familiegeld, werd een overzicht opgesteld van 44 huishoudens met in totaal 183 personen (gemiddeld 4,2 per huishouden). Hiervan werden 40 huishoudens aangeslagen voor het familiegeld, met

oplopende bedragen van 1 tot en met 22 gulden.¹⁷ Van de meeste huishoudens is vermeld op welk erf ze woonden, zodat we bekende namen tegenkomen: Groot en Klein Stoutenburg, Middelaar, Zwarte Goor, Hoolhorst, Emelaar en de Eng, de Reuff, Elsbos en anderen. Enkele erven ontbreken, maar niet bij ieder gezin is een erfnaam genoteerd.

Uit de hoogte van de aanslag blijkt dat de grote boerderijen waren: Daatselaar (welke?), Achterveld, Groot Emelaar en Korteniep. De bewoning rondom de meent wijst op armoede: de Muis (geen aanslag), de Buik (een daghuurder met 2 gulden aanslag) en de Meent ('geene aanslag', maar onduidelijk wat bedoeld is). De armoede vinden we verder in de niet benoemde huizen. Twee zonder aanslag vinden we hier. Bij één staat arm.

Het bevolkingsaantal van 183 zou betekenen dat het aantal inwoners sinds 1633 zou zijn afgenomen met 62-66 personen, ongeveer een kwart. Dit is enorm, zodat onderregistratie voor de hand ligt. De boerengezinnen zijn wel bijna allemaal geregistreerd, want hun aantal (29) verschilt niet veel van het aantal boeren dat bekend is uit latere tellingen (32 in 1807) en bovendien ontbreekt bij drie families een beroep. Van twee huishoudens wordt gezegd dat ze 'een weynigh lants' gebruikten. Verder waren er zeven daghuurders, van wie er één tevens knecht was, twee tappers en één timmermansknecht. Het aantal daghuurders is opvallend gering (vergelijk: 35 in 1807): vrijwel zeker ontbreken zij grotendeels omdat bij voorbaat duidelijk was dat ze te arm waren om bij te dragen.¹⁸ Mogelijk waren sommigen weggetrokken bij gebrek aan werk of in 1672 op de vlucht geslagen voor de naderende bezetters. Uit nabije plaatsen als Amersfoort en Bunschoten is bekend dat velen wegvluchtten naar Holland en nooit zijn teruggekeerd. En misschien heeft ook de grote pestepidemie van 1666-1667, die onder andere heerste in nabije plaatsen als Amersfoort, Veenendaal, Scherpenzeel en Nijkerk, een rol gespeeld.

Over het bevolkingsverloop na 1675 is weinig bekend, maar ongetwijfeld heeft een stevige herstelgroei plaatsgevonden. In belastingbronnen is bijvoorbeeld in de jaren 1730 sprake van 'nieuwe huisjes'. Er woonden ook huishoudens in een schuur of in een 'kamer', zoals een kleermaker.¹⁹ Volgens een achttiende-eeuwse publicatie zouden er in 1748 80 woningen zijn geweest in Stoutenburg.²⁰ Dit aantal wijkt sterk af van de 44 huishoudens uit de belastinglijst van 1675, maar past bij de cijfers uit het begin van de negentiende eeuw: 78 huishoudens volgens een overzicht uit 1807.²¹ Dat flinke bevolkingsgroei heeft plaatsgevonden in deze streek blijkt opnieuw uit een schatting voor de Gelderse Vallei: 42 procent tussen 1650 en 1749, waarbij in Hoevelaken de bevolking zelfs verdubbelde.²² Op basis van genoemde 80 huizen en 4 à 4,5 personen per huis telde Stoutenburg 320-360 inwoners in het midden van de achttiende eeuw.

In 1795 trokken Franse troepen over de grote rivieren en werd geheel Nederland bezet. De Bataafs-Franse tijd werd een periode waarin de overheid via talloze vragenlijsten informatie over de bevolking verzamelde. Het begon in 1795 met de eerste nationale volkstelling die gehouden werd met het oog op de verkiezing van een eerste 'parlement'. Stoutenburg telde toen 448 inwoners, wat flinke groei betekent sinds 1748.

Tijdens de Bataafs-Franse tijd werden de lokale bestuurders voortdurend gevraagd om overzichten van de bevolking(ssamenstelling) en dergelijke. In het archief van het dorpsbestuur van Stoutenburg bevinden zich diverse van zulke overzichten.²³ De informatievoorziening door de verschillende overheden stond echter nog in de kinderschoenen en de bewaarde overzichten spreken elkaar vaak tegen. In de basislijsten van de lokale overheden hebben tabellen soms geen totalen, zijn er veel doorhalingen in sommige overzichten en ontstaat de indruk dat het plaatselijk bestuur het zelf ook niet goed wist. Uit de tellingen kan voor Stoutenburg voortgaande groei worden vastgesteld: in 1807 444 inwoners, in 1808 460, in 1809 485, in 1811 494 en in 1815 502. Sinds 1795 dus een groei met 12 procent, ondanks dat die tijd gezien wordt als een tijd van economische problemen. Bevolkingsgroei was er overigens niet alleen in Stoutenburg, want het gehele Utrechtse platteland kende in deze tijd een bevolkingsgroei van ruim 15 procent, vergelijkbaar met het Gelderse platteland.²⁴

De groei was mogelijk omdat er veel meer kinderen werden geboren dan er mensen overleden. Duidelijkheid daarover komt van de aangiften bij de Burgerlijke Stand. Volgens de volkstelling van eind 1829 waren er 612 inwoners. De groei over 1815-1829 was 110, terwijl in die periode 315 geboorten en 176 overlijdens werden aangegeven, een geboorteoverschot van 139.²⁵ Zelfs als rekening wordt gehouden met mogelijke statistische slordigheden moet de bevolkingsgroei na 1815 volledig het gevolg zijn geweest van natuurlijke groei: een geboorteoverschot. Waarschijnlijk was dit ook in de periode daarvoor het geval. Het migratiesaldo speelde nauwelijks een rol. Mensen verhuisden voornamelijk binnen de eigen regio, bijvoorbeeld omdat er werk was op een nabije boerderij, een boerderij vrijkwam of vanwege een huwelijk. Van arbeidsintensieve economische activiteiten die migranten over grotere afstanden aantrokken was geen sprake. Hooguit vestigden zich incidenteel mensen uit de Achterhoek, Twente of de Duitse regio's Kleef en Munsterland, maar op het bevolkingsverloop had dit nauwelijks invloed.

Beroepsbevolking

De Stoutenburgse bevolking groeide dus vrijwel voortdurend sinds (minstens) het begin van de zestiende eeuw. Dit kon alleen bij toenemende

bestaansmogelijkheden. Zo werden erven opgedeeld en werd de meent ontgonnen. Er kwamen nieuwe boerderijen bij en er was werk voor daghuurders. In de zeventiende eeuw liet de Amersfoortse regent Gerard Thiens zelfs twee kopermolens bouwen (om koperen platen plat te slaan), maar deze zijn niet lang als zodanig in bedrijf geweest. De naam 'kopermolen' is echter blijven voortbestaan en is tegenwoordig nog verbonden aan de lokale kaasboerderij annex landwinkel De Kopermolen.

Volgens de gegevens uit 1675 telde Stoutenburg toen minstens 29 boeren op een totaal van 44 huishoudens. Het was dus een agrarische gemeenschap. Meer gegevens zijn er uit de Bataafs-Franse tijd. In het archief bevindt zich een overzicht dat het dorpsbestuur moest inleveren bij het departementaal bestuur van Utrecht van het Koninkrijk Holland (1806-1810).²⁶ Er is ook nog een vragenlijst betreffende de statistiek van de landdrost van het departement met antwoorden en een latere brief van het dorpsbestuur aan de landdrost gericht.²⁷ De tabel heeft geen totalen, er zitten nogal wat doorhalingen in en soms wist het plaatselijk bestuur het ook niet goed, vandaar de brief. Ook komen de gegevens niet altijd overeen met informatie in andere overzichten, maar het geeft in ieder geval een momentopname die al met al toch enige informatie verschaft over de dorpsamenleving.²⁸

In het overzicht uit 1807 zijn de namen van de 78 hoofdbewoners genoteerd, de omvang van de huishouding met aparte vermelding van de onmondige kinderen, het beroep, de aanslagen in diverse belastingen, de oppervlakte die de boer gebruikt en de omvang van de veestapel. Onder de 78 huishoudens zijn 32 boeren, van wie er een tevens slachter was en één slachter en tapper. De numeriek grootste groep vormden de 35 daghuurders, overwegend kleine grondgebruikers die hun arbeidskracht leverden op de boerderijen. Twee daghuurders waren tevens tapper. Stoutenburg telde nog drie andere tappers, die alle drie ook nog een ander beroep uitoefenden als respectievelijk bakker, schilder en winkelier. Aan ambachtslieden waren er verder twee timmerlieden, één timmermansknecht en een kleermaker, maar geen schoenmaker, smid of wagenmaker. Net als voor een molenaar of een schoolmeester moesten de Stoutenburgers daarvoor in een ander dorp of in Amersfoort zijn.²⁹ De 'dorpseelite' bestond uit baron Heilmann, heer van Stoutenburg, de schout-secretaris en de rooms-katholieke pastoor van de statie Achterveld waar het grootste deel van de bevolking kerkte sinds de zeventiende eeuw. Van één huishouden is geen beroep opgegeven (waarschijnlijk was het de bode).³⁰

Het verschil tussen boeren en daghuurders zien we duidelijk terug in het gebruik van landbouwgrond en het bezit aan runderen. Gebruikten de boeren gemiddeld 20 à 25 morgen³¹ en hadden ze gemiddeld 15 runderen en 3 à 4

paarden per bedrijf, de daghuurders gebruikten gemiddeld minder dan 1 morgen en hadden gemiddeld maar 1 of 2 runderen. Geen enkele daghuurder had een paard. Tussen de daghuurders onderling waren er, net als tussen de boeren, ook verschillen. Zo waren er achttien daghuurders zonder grond en hadden er veertien geen enkel rund; dit waren dus meer landarbeiders. De andere daghuurders hadden hooguit enkele morgens grond (het maximum was 3,5 morgen) en/of enkele runderen (het hoogste aantal was zes). Tussen de boeren en de daghuurders namen de schout-secretaris en ambachtslieden een tussenpositie in qua grondgebruik en veestapel.

Volgens het overzicht uit 1807 werden er in totaal 529 runderen gehouden, door 58 huishoudens. Het aantal paarden bedroeg 109 (35 paardenhouders) en er waren 162 schapen (2 schapenhouders; 1 kudde bestond uit 160 schapen). Een overzicht uit 1808 geeft iets afwijkende cijfers,³² maar de vraag is altijd of alle runderen (inclusief de kalveren) zijn meegeteld en op welk moment in het jaar de telling plaatsvond: voor of na de kalvertijd?

De omvang van het landbouwareaal is onduidelijk. De tabel uit 1807 geeft bij optelling 762 morgen 174 roeden. In 1808 geeft de secretaris in een brief een nadere omschrijving van de omvang van het gerecht Stoutenburg: 1.268,5 morgen. Maar een gespecificeerde opgave voor akkers enerzijds en wei- en hooiland anderzijds zegt hij moeilijk te kunnen geven. De akkers werden om het jaar beurtelings als bouwland en grasland gebruikt, vaak met inlassing van een korte ('zomervraag') of langere ('driest') braakperiode om de grond niet uit te putten. Toch zijn er uit die tijd wel degelijk cijfers over het grondgebruik. Een overzicht uit 1808 geeft 30 morgen weiland, 40 morgen hooiland, 777 morgen bouwland, geen boomgaarden, wel bos (1 morgen was 0,852 hectare). In totaal zou er 847 morgen landbouwgrond zijn geweest op een totale oppervlakte van 1.268 morgen.³³ Die cijfers wijken dan weer af van die uit 1815: 1.587 morgen 323 roeden, waarvan 804 morgen 281 roeden bouwland, 359 morgen 200 roeden wei- en hooiland, 97 morgen bos (elzen, eiken, essen, beken, dennen, sparren) en 326 morgen 442 roeden heiveld of moeras.

Op de akkers werden vooral rogge en boekweit, maar ook tarwe en aardappelen verbouwd, op de lagere drassige gronden ook haver. In 1815 werd melding gedaan van 50 à 60.000 pond hooi, ongetwijfeld afkomstig uit de beekdalen. Maar er werd meer verbouwd dan alleen granen, boekweit en aardappelen, zoals blijkt uit de opgave voor de belasting op de 'bezaaide morgens' rond 1800.³⁴ Naast 343 morgen met granen was er 4 morgen 150 roeden boomgaard, een hennepakker van 150 roeden én gaven zeven personen op tabak te verbouwen, in totaal 6 morgen 150 roeden. Dat er ook in Stoutenburg tabak werd verbouwd, verbaast niet want dit gebeurde ook in de aangrenzende vrijheid van Amersfoort en in de nabijgelegen heerlijkheid

Asschat. Tabak werd in Stoutenburg onder andere door enkele boeren en een tapper verbouwd. Het grootste areaal was echter eigendom van de familie Methorst die zelf niet in Stoutenburg woonde.

Het belang van de tabaksteelt kan groot zijn geweest, ondanks de relatief kleine oppervlakte, want de opkomst van de tabaksteelt rond Amersfoort in de zeventiende eeuw verruimde de bestaansmogelijkheden. Samen met mogelijk enige wolspinnerij voor de Amersfoortse textielnijverheid leverde het extra inkomsten op, wat mede de bevolkingsgroei in de Eemlandse dorpen kan verklaren. Vooral omdat de roggeprijzen zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw ongunstig ontwikkelden en ook in de eerste helft van de achttiende eeuw relatief laag bleven, waren alternatieve bestaansbronnen zeer welkom.

Eigendom en pacht

Volgens de literatuur was in sommige delen van het land een groot deel van de grond aan het einde van de middeleeuwen in handen van de boeren, maar waren er in andere delen nauwelijks boeren met eigen grond. In de loop van de tijd nam het grondbezit van de boeren echter vrijwel overal toe, vooral in de achttiende eeuw.³⁵ Hoe het grondbezit in Stoutenburg zich ontwikkelde, is grotendeels te volgen aan de hand van de registers van de Utrechtse belasting op landbouwgrond, het oudschildgeld, die tot en met 1797 periodiek werden opgesteld. Voor Stoutenburg zijn die registers er onder andere van omstreeks 1540, 1599, 1643, 1706, 1736, 1755, 1766, 1776, 1786 en 1797.

Uitgangspunt vormt de situatie in de eerste helft van de zestiende eeuw. Van alle grond gebruikende huishoudens in de provincie was toen vermoedelijk minstens driekwart pachter. In Stoutenburg ging het zelfs om alle boeren.³⁶ Die situatie was vergelijkbaar met die in de nabijgelegen gerechten Asschat en Hamersveld, al was daar nog een klein beetje boerengrondbezit. Ook in Utrechtse dorpen als Vleuten en Werkhoven hadden de boeren omstreeks 1540 vrijwel geen grond in handen, maar de boeren in Abcoude en Nigtevecht bezaten bijna de helft van de landbouwgrond, en ook in Bunschoten was dat het geval. De situatie in de provincie Utrecht verschilde dus nogal per dorp of gerecht. Lokaal was soms veel grond in handen van kapittels, kloosters en gasthuizen, of van edelen en rijke stedelingen die de grond verpachtten.

De oudschildgeldregisters zijn lastig te interpreteren, mede omdat tijdenoten er moeite mee hadden. Zo werden de beide Stoutenburgse erven Groot en Klein Hoolhorst aangeslagen onder het gerecht Donkelaar (enclave Leusden in Woudenberg).³⁷ Omgekeerd werden goederen in Den Treek, Leusden en Maarn aanvankelijk onder Stoutenburg geregistreerd. Een erf aan de Koedijk (zie hieronder) behoorde deels tot Stoutenburg en deels tot de

stadsvrijheid van Amersfoort. Een ander probleem is dat sommige erven in de loop van de tijd een andere (fiscale) oppervlakte kregen en van enkele erven in 1643 geen oppervlakte werd gegeven.

Nadat het eerste register pas na jaren (in 1548) volledig tot stand was gekomen,³⁸ werd er een tweede overzicht gemaakt omstreeks 1599. Daarin werden de gegevens uit 1536-1548 overgenomen met vermelding van de nieuwe eigenaren en gebruikers, en aangevuld met wat nieuw ontgonnen landen, de novalia. In Stoutenburg ging het onder andere om de Gort, een huisje met land en 'een hofken', de Buyck, de Ruyff en het huisje de Muys. Deze toevoegingen waren het gevolg van de ontginning van de Meent.

In de eeuwen daarna veranderde er weinig in de registers, hoewel er vermoedelijk nog wel wat ontgonnen werd. In Stoutenburg bleef de basis van de registers een oppervlakte die in de achttiende eeuw werd vastgesteld op 714 morgen (circa 614 hectare), waarbij nog 50 morgen voor het erf Hoolhorst kan worden opgeteld. Woeste gronden als bossen, heide en moeras werden niet aangeslagen en nieuwe erven werden niet opgenomen in de registers. Zo kan worden vastgesteld dat een aantal van de 45 boerderijen die op basis van de kadastrale gegevens werden vastgesteld niet voorkomt in de oudschildgeldregisters. Verondersteld moet worden dat ze pas na het register van 1599 in bedrijf zijn genomen, mogelijk als afsplitsing van een ander erf. Nader onderzoek zou dit kunnen ophelderen.

Omstreeks 1540 was de grond grotendeels in handen van Amersfoortse en Utrechtse instellingen en burgers. Daaronder waren het Sint-Agathaklooster, het Sint-Pietersgasthuis en Armen de Poth te Amersfoort en het Domkapittel in Utrecht. De Johanniter commandeurs van 's Heeren Loo uit Gelderland waren eigenaar van de goederen Groot en Klein Vinselaar en Zwarte Goor, samen circa 62 morgen groot volgens de achttiende-eeuwse gegevens. Aan de Utrechtse landsheer, destijds Karel V, behoorden de goederen Middelaar, Klein Stoutenburg en Pijpenkamp, tezamen op 61 morgen gezet. De bezittingen van de Amersfoortse instellingen en het Domkapittel bleven vrijwel ongewijzigd tot het einde van de achttiende eeuw, maar van de landsheerlijke domeinen en de bezittingen van 's Heeren Loo werden vanaf het midden van de zeventiende eeuw delen verkocht.

Het grondbezit van burgers veranderde voortdurend door verkoop of vererving. Zo werd rond 1680 de familie Bentinck eigenaar van Midden en Groot Emelaar. In 1794 werden deze goederen verkocht aan Cornelis Karsseboom, een voormalig koloniaal ambtenaar in Suriname.³⁹ Groot Middelaar kwam in de eerste helft van de zeventiende eeuw in handen van het Arnhemse regentengeslacht Van de Sande en door vererving in de vrouwelijk lijn werd daarna de eveneens Arnhemse regentenfamilie Brantsen

eigenaar. In de achttiende eeuw werd de als geschiedschrijver bekende Amersfoortse notaris Abraham van Bommel mede-eigenaar van De Ruyff (Reuff), groot 14 morgen. Eind zestiende eeuw was De Ruyff het eerste erf dat boerenbezit werd, althans Cors Meeus wordt dan als eigenaar én gebruiker genoemd. Enige decennia later echter was de Utrechtse advocaat Dirck van Lommetzum de bezitter geworden, vermoedelijk na vererving van zijn tante Helena Schade. Vervolgens vererfde het op zijn dochter Margaretha Maria van Lommetzum, gehuwd met Anthony van Honthorst, en later op het echtpaar Pieter van Borssele – Margaretha Maris van Honthorst, allemaal wonend in Utrecht. Abraham van Bommel kreeg De Ruyff in het midden van de achttiende eeuw in bezit, samen met Geurt Pieterss.

Afgezien van een enkele boer in de zeventiende eeuw krijgen in Stoutenburg pas in de achttiende eeuw enkele boeren grond in bezit. In 1643 was ene Jacob Gerrits eigenaar van een deel (de helft?) van het goed Daatselaar, waarvan hij ook medegebruiker was, maar in 1706 was geheel Daatselaar (28 morgen) eigendom van gebruiker Tijs Helmerden (Helmerts). Ook was toen een deel van het erf Nijenhorst, groot 6 morgen, eigendom van een van de gebruikers, de Amersfoorter Johan van Bogarijen, en enkele huisjes met erf rond de Meent waren toen eveneens bezit van de gebruiker. In 1736 blijken opnieuw enkele erven in handen gekomen van de gebruikers: Bekenkamp (3 morgen), de helft van De Eng (11,5 morgen) en 14 morgen van de Commanderie van 's Heeren Loo. Bekerkamp werd echter in 1742 door boer Dirk Janss Zuidwind te Woudenberg afgestaan aan de oorspronkelijke verkoper omdat hij door tegenspoed na acht jaar nog steeds niet in staat was geweest de koopsom te voldoen.

In het midden van de achttiende eeuw werden ook Korteniep en Klein Vinselaar (beide 18 morgen volgens het oudschildgeld) eigendom van de gebruiker. In het geval van Korteniep duurde het boerenbezit overigens niet lang, want aan het einde van de achttiende eeuw was de nieuwe heer van Stoutenburg, baron Heilmann, de eigenaar. Hij kreeg ook Pijpenkamp in bezit. Zo was er dus geen sprake van een rechtlijnige ontwikkeling waarbij steeds meer grond in handen van de boeren kwam, hoewel het grondbezit van de boeren eind achttiende eeuw groeide tot een kwart van de landbouwgrond. Dat was heel wat meer dan de circa 10 procent die in 1736 boerenbezit was. De boeren betaalden omstreeks 1540 vaak een deel van de pacht in geld en een deel in natura (haver, boekweit en rogge). In een tijd van snel stijgende graanprijzen was dat vooral gunstig voor de grondeigenaren, want verhogingen van de pachtsom liepen doorgaans achter bij de prijsstijgingen van graan. Zo konden grondeigenaren dus sneller profiteren. Interessant is dat sommige erven generaties lang gepacht worden door dezelfde families, zoals

Strijthorst (familie Haan) en Egdam ('t Scham). Er waren dus typische pachtersgeslachten, wat erop kan duiden dat veelal sprake was van onderhandse verpachting waarbij continuïteit voorop stond.⁴⁰ Daarbij ging de pacht overigens niet altijd van vader op zoon over, maar ook regelmatig via een dochter op een schoonzoon.

Van enkele erven zijn de pachtgegevens over langere tijd bewaard in het archief van de institutionele grondbezitters. Hieronder bespreken we de gegevens van twee daarvan: Oude en Nieuwe Rijs, en Eerste en Tweede Koedijk.

Detailstudie: Oude en Nieuwe Rijs

Ontstaan

In 1391 is er een vermelding van Ten Ouden Riesch, met Ter Eket en delen van de Stoutenburger Meent.⁴¹ Maar al vanaf 1326 zijn er beleningen van wat omschreven wordt als een halve hoeve waarop Steuph (Stoyve) placht te wonen met de tiend en de tiend met het goor (moerassig laaggelegen land) van het goed waarop Wouter van Daatselaar placht te wonen.⁴² De latere erven Oude Rijs en Nieuwe Rijs waren in het begin van de veertiende eeuw bezit van de Amersfoortse burgers Henric van Rijn en zijn zuster Beatrix. Het goed was leengoed van Stoutenburg of IJsselstein.⁴³ In 1445 droeg Henric van Rijn de helft van Ter Eket over aan het Sint-Pietersgasthuis te Amersfoort. Aan de ene zijde en aan het einde vormde de beek de begrenzing, aan de andere zijde Henric van Rijn met Splinters akker en aan het andere eind Strijthorst.⁴⁴ Binnen deze grenzen is Ter Eket niet helemaal in te passen, maar het is duidelijk dat dit aan de beek lag. In volgende akten van het gasthuis wordt ook de naam Kleine Ries gebruikt, in de oudschildgeldregisters is sprake van de Nieuwe Rijs of het Quade Gat.

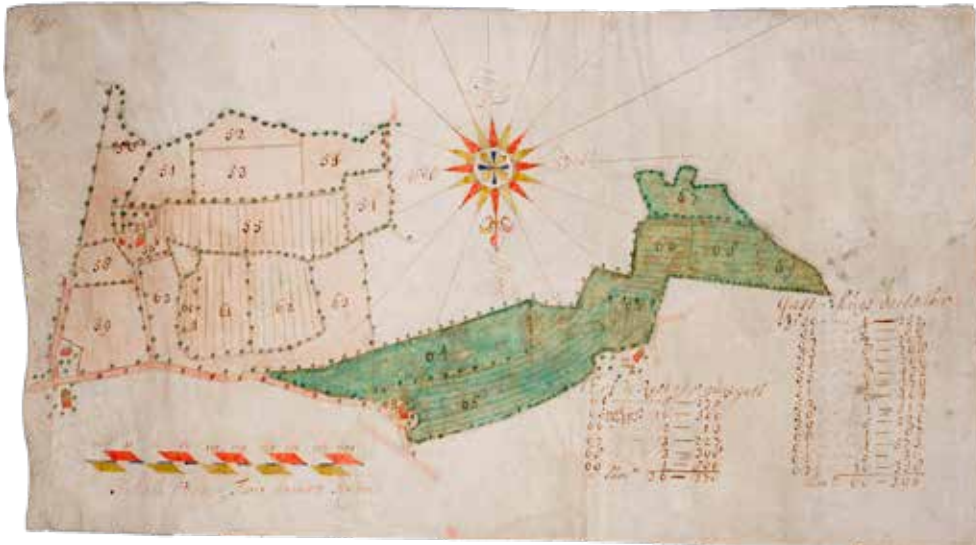
In 1447 volgde de schenking van Ten Ouden Riesch en de vrije eigendom van Splinters akker, met huis en hofstede en met de bijbehorende rechten op de Meent, aan de zuidzijde begrensd door het bezit van het Sint-Pietersgasthuis.⁴⁵ De beide erven grensden dus aan elkaar. Ontvanger van de schenking was de dertiende vicarie. Vicarieën waren stichtingen waarbij voor overleden familieleden zielenmissen gelezen werden op een (meestal) speciaal gebouwd altaar. In de Amersfoortse Sint-Joriskerk waren in de zestiende eeuw ongeveer 30 vicarie-altaren.⁴⁶ In 1452 volgde door Beatrix overdracht van het leen aan Ewert Goessen Wouter soens soen namens het gasthuis.⁴⁷ Hierna werden steeds broeders (regenten) van het gasthuis beleend tot en met 1559 met een 'halve hoeve waarop Stoeyve placht te wonen'.⁴⁸ Vanaf 1617 zijn de omschrijvingen van het leen steeds Daatselaar en de Bollenhofstede.⁴⁹ Dit was een van de erven Daatselaar (ook hiervan was Henric van Rijn ooit eigenaar). In 1523 werd

het eigendom van de Onze-Lieve-Vrouwekapel in Amersfoort en in 1552 werd het Sint-Pietersgasthuis ermee beleend.⁵⁰ Waarschijnlijk golden deze beleningen steeds voor beide goederen, al veranderde de naamgeving vanaf 1617. In dat jaar trad Johan van Oldenbarnevelt op als leenheer van Stoutenburg.

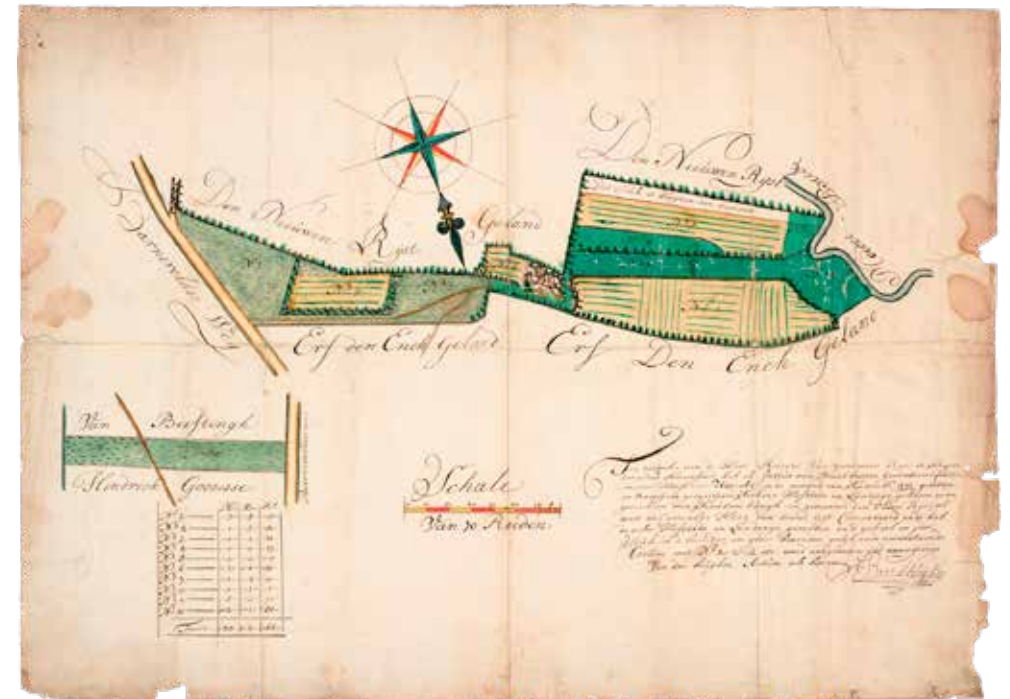
Lokalisering

Op de kadasterkaart van 1832 komen vorm en ligging van de erven Oude en Nieuwe Rijs goed overeen met die op zeventiende-eeuwse kaarten. De kaart van Oude Rijs geeft het bodemgebruik weer, ook de tabel met de grootte van de percelen en het totaal is goed weergegeven. Er ligt nog een lang, smal perceel aan de andere kant van de Hessenweg in de Meent. Van de percelen van het kadaster die teruggaan op Oude Rijs en Nieuwe Rijs of het Quade Gat zijn de oppervlakten ooit opgeteld in morgens. Oude Rijs werd in 1712 gesteld op 22 morgen 266 roeden, omgerekend 17,41 hectare tegen 18,293 hectare volgens het kadaster. Nieuwe Rijs werd in 1655 gemeten: 36 morgen 270 roeden, oftewel 31,04 hectare tegen 29,772 hectare volgens het kadaster. Geen grote afwijkingen dus.

De kaart van Oude Rijs geeft het bodemgebruik mooi weer. De percelen met strepen duiden op bouwland, weiland is groen. Er zijn een paar opvallende

Kaart Gasthuis Daatselaar en Nieuwe Rijs uit 1655. Noorden onder, rechts de Modderbeek, onder de Hessenweg. De vervaardiger is onbekend, maar de nummers van de percelen 50-69 komen overeen met een kaart van Dirk van Groenou uit 1652 van de verschillende erven Daatselaar en Nieuwe Rijs. Archief van het Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort, inv.nr. K 21-2, Archief Eemland kaart_132.

Kaart Oude Rijs, Justus van Broeckhuijsen, 1712. Noorden onder, links de Barneveldse Weg of Hessenweg, rechts de Modderbeek. Archief Eemland, Collectie Museum Flehite fotonummer 1001-642.

overeenkomsten met de kadasterkaart van 1832. Een smal, langgerekt perceel weiland loopt vanaf de beek, aan weerszijden omgeven door bouwland. De ligging van de boerderij is gelijk gebleven. Rechts daarvan bevindt zich steeds een kamp bouwland met een bomensingel eromheen en verder omringd door weiland.

Bij Nieuwe Rijs zijn de overeenkomsten niet zo duidelijk, wat ook aan de kaart van de onbekende maker uit 1655 ligt. In grote lijnen is er in het noorden een strook bouwland, in het zuidoosten weiland of plaggenveld en bij de meander van de beek grasland. De geomorfologische kaart laat zien dat de boerderijen op een dekzandkopje (Oude Rijs) of dekzandvlakte (Nieuwe Rijs) liggen. Nieuwe Rijs en Oude Rijs zijn mooie voorbeelden van hoe verscheidene typen grond gecombineerd werden per erf. Bij de splitsing van het oorspronkelijke erf Rijs is daar kennelijk rekening mee gehouden. Iets dergelijks is in Stoutenburg ook te zien bij de erven Daatselaar en Strijthorst (van de weg naar de beek). Oude Rijs behield dus een perceel op de Meent, de oorspronkelijke gemeenschappelijke grond.

Pachtcontracten⁵¹

We hebben pachtcontracten over de periode van circa 1562 t/m 1687 bestudeerd (met een hiaat begin zeventiende eeuw). Deze zijn steeds opgesteld met dezelfde onderwerpen en in een vaste volgorde. Achtereenvolgens: de naam van de pachter, de pachtsom, de periode, en dan bepalingen over hoe het bedrijf gevoerd moet worden en de verdere verplichtingen. De slotbepaling betrof de borgstelling en daarna volgden de handtekeningen of merktekens.

Uit de contracten blijkt een voortdurend stijgende pachtsom, met een opvallende daling in de periode 1574-1602. Ook wijkt de pachtperiode over 1574-1587 af van de gebruikelijke zes jaar. Vermoedelijk was de oorlogstoestand (en de hervorming) de reden. Zo leverde rond 1590 de inning van het oudschildgeld in de stadsvrijheid van Amersfoort problemen op omdat veel grond niet bebouwd werd vanwege de nabijheid van de vijand.⁵²

Een scherpe stijging van de pachtsom in 1644-1650 is toe te schrijven aan het vervallen van het grootste deel van de toepacht, de tarwe. Toepachten waren betalingen in natura, iets dat in de middeleeuwen vrij gebruikelijk was. Bij de Nieuwe Rijs bleven ze lang bestaan, wat overigens niet uitzonderlijk was. In het begin bestond de toepacht uit tarwe, ganzen en kapoenen, en zelfs een gulden voor de wijn met Pasen. Van 1574 tot en met 1602 moest ook een half dagwerk turf geleverd worden, en in 1620 moest de pachter 'de derde man verstrekken bij het afgraven van de Meent'. Vanaf 1668 was ook de helft van de opbrengst van de boomgaard een toepacht. Later verviel een deel van de toepacht en werd omgezet in een hogere pachtsom. Ook herendiensten moesten verricht worden: een of twee keer per jaar met de wagen rijden voor het gasthuis. Ook anderszins moest arbeid geleverd worden.

Andere bepalingen die de pachtsom konden beïnvloeden, zijn de belastingen die op de grond drukten ('ongelden'). We vinden ze terug in de omschrijving 'vrij geld' met de bepaling 'vrij van alle ongelden'. In de zeventiende eeuw waren die kosten voor de pachter. 'Vrij' is dus geredeneerd vanuit het standpunt van de eigenaar.⁵³ In latere jaren werden die ongelden gespecificeerd en ging het om huisgeld, morgengeld, Slaperdijksgeld⁵⁴ en tiendheffing die op het goed rustten. Incidenteel zijn er bepalingen over de gebouwen in verband met reparaties. De pachter moest arbeiders in dienst nemen en de kost geven. Het gasthuis voorzag ze van (eigen) bier. Het huis moest wand- en dakdicht gehouden worden.

Opstaand houtgewas mocht niet worden gekapt. Wel mochten wilgen en peppels worden gesnoeid voor 'tuiningen' of omheiningen. Een onduidelijke bepaling is er over het poten, waarschijnlijk nieuwe aanplant waar dat nodig was. Door een greppel of gracht om het bos te graven moest het houtgewas

beschermd worden tegen het vee. Voor de verkoop van hout, wat het gasthuis aan zichzelf hield, werden in zeventiende en achttiende eeuw aparte registers bijgehouden.⁵⁵ De pachter diende het erf uit de schouw te houden. Dat wil zeggen zorgen dat de werken die door het dorpsbestuur of waterschap geschoond zouden worden in orde waren. Hieronder vielen de waterlopen en doorgaande wegen.

We hebben al gezien dat er weit (tarwe) verbouwd werd. Grasland werd ook vermeld, in verband met het afplaggen. Over het gebruik van woeste grond is niet veel te vinden. Het enige is de bepaling over het leveren van turf en het afgraven van de meent. Bij de bepalingen over het opleveren aan het einde van de pachtperiode wordt de braak genoemd. In de beginjaren moest de helft van de grond ingezaaid worden opgeleverd. In 1668 moest voor het opleveren na de pachttermijn een derde van het land (winter)hard koren (graan) dragen, een derde (winter)zacht koren, en een derde moest in tweejarige braak blijven. Dit wijst erop dat toen volgens het drieslagstelsel werd gewerkt.⁵⁶ Aan het einde van de pachtperiode moest de mest op de vaalt blijven en dienden de omheiningen te blijven staan.

Na de voortdurende stijging van de pachtsom tot 1668 daalde de pachtsom met een derde in 1675 en 1681. Dit past in de algemene ontwikkeling van de landpachten in Nederland. Op korte termijn speelde de bezetting in 1672-1673 een rol, maar structureel was de omslag naar een langdurige periode met lage landbouwprijzen die wel bekend staat als 'agrarische depressie'. De prijzen bleven relatief laag tot na het midden van de achttiende eeuw.⁵⁷

In de regel werd Nieuwe Rijs meerdere perioden achter elkaar verpacht aan dezelfde pachters. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw lijkt sprake van een pachtersdynastie, beginnende met Anthonis Jansz, via zijn weduwe naar de zoons Brant en Jan. Zij werden opgevolgd door Thymen Thonisz (Haen) die ook pachter was van Strijthorst: was hij misschien een (jongere) broer?

Detailstudie Eerste en Tweede Koedijk

Ontstaan

De beide erven Koedijk gaan terug op gedeeld middeleeuws bezit. De eerste tak noemen we Van Esveld-Rijcksz-de Poth, de tweede Van der Aa-weduwe Jan Mulert, haar zoon en kleinzoon. In 1489 werd Geryt Reyners zoon van Es(t) velt beleend door bisschop David van Bourgondië met de helft van twee stukken buiten Koedijkgrave van de stadsmeent, de Schiersmate en de Aragonshoeve.⁵⁸ Het erf bleef later een leen van de Utrechtse landsheren en de Staten van Utrecht als hun opvolger. Willem Rijcks was in 1520 de opvolger voor deze helft, waarna dit deel in bezit van Armen de Poth kwam.⁵⁹

De andere helft van de Schiersmate en Aragonshoeve was rond 1500 in bezit van de familie Van der Aa. Het werd door Clara Dircx dochter van Culenborch, weduwe van Jan Mulert, gekocht en zij werd er in 1551 mee beleend.⁶⁰ Dat het om gedeeld bezit ging, blijkt uit een akte van scheiding tussen Clara en Armen de Poth in 1563.⁶¹ Het bezit ging over op Clara's nazaten, waarna beide delen in 1644 werden samengevoegd na aankoop voor 12.000 gulden door Armen de Poth. Bij de (openbare) verkoop door Clara's achterkleinzoon, jonker Diderick Mulert, was de omschrijving: 'het goed van ouds genaamd Aragonshoeve of Schiersmate of Koedijk in de stadsvrijheid van Amersfoort, aan de beek, aan de ene zijde begrensd door de Armen de Poth, aan de andere zijde Bijler, kanunnik te Utrecht en de advocaat Moll.' Het aangrenzende oostelijke gedeelte in Stoutenburg was dus al eigendom van de Poth. Van het goed zijn inventarislijstjes en schetskaartjes bewaard.⁶²

Het bezit werd gecompleteerd met de aankoop door Armen de Poth van het meeste westelijke perceel, 'de Hoogbrug', in twee gedeelten van Ellert Jansz (drie vierde), op dat moment pachter van Eerste Koedijk, en Beernt Beerntsz (een vierde).⁶³ Dit perceel zou ook daarna nog apart verpacht worden en werd omschreven als 'vierdel', de term waarmee in de middeleeuwen de percelen op de Amersfoortse Meent werden aangeduid. Ze zijn herkenbaar op oude kaarten aan de strokenverkaveling aan weerszijden van de Hogeweg. Het is onduidelijk of de naam een oppervlaktemaat aanduidt (een vierde morgen) of een vierde part van gemeenschappelijk bezit. Veel vierdels waren zelf weer gemeenschappelijk bezit.

De naam Koedijk wordt in de pachtboeken pas vanaf circa 1645 genoemd. Oude Koedijk voor het Stoutenburgse gedeelte ('Tweede Koedijk') en mede Koedijk genaamd of Aragonshoeve voor het Amersfoortse deel ('Eerste Koedijk').

Lokalisering en grondgebruik

De beide erven Koedijk lagen op de bijna-driesprong van de Barneveldse- of Flierbeek, de Hoevelakense- of Klaarwaterbeek en de Esvelder- of Koedijkerbeek. Dit wordt duidelijk uit de kaarten van Van Groenou (1654) en van het kadaster (1832). De totaaloppervlakte komt op beide kaarten aardig overeen. Eerste Koedijk is in 1654 gesteld op 37 morgen 215 roeden, omgerekend 31,84 hectare tegen 27,8424 hectare volgens het kadaster. Tweede Koedijk werd in 1654 gesteld op 32 morgen 534 roeden, omgerekend 28,01 hectare tegen de kadastrale opmeting van 28,251 hectare.

Op de kaart van Van Groenou ligt het noorden onder. De kaart geeft voor Eerste Koedijk nog details. We volgen de letters op de kaart van oost naar west. A tot en met L vormen Tweede Koedijk in het gerecht Stoutenburg. A wordt met het Achterste Land aangeduid, gezien vanuit de Poth in

Kaart Eerste en Tweede Koedijk van Dirk van Groenou uit 1654. Noorden onder, boven de Barneveldse Beek, midden van links naar rechts de Koedijkerweg. De erve Eerste Koedijk lag op Amersfoorts grondgebied, Tweede Koedijk viel in Stoutenburg. Armen de Poth Amersfoort inv. nr. K 22-2, Archief Eemland kaart-002.

Amersfoort. De landmeter heeft in een andere volgorde gewerkt. De kaart geeft hier bouwvoren weer, een symbool voor akkerland. De letters B en C hebben betrekking op de Korte en Kleine Homdries. De verklaring van de naam is lastig. Het woorddeel hom is niet in verband te brengen met landbouw. Dries, driesch of driest is braakliggend land. Maar dat een zo regelmatig wisselend gebruik als braak een naam aan iets meer blijvends kan geven is onlogisch. De bouwvoren zijn ook moeilijk daarmee in overeenstemming te brengen. De Lange Akker [E] is akkerland dat zich slingert om perceel F, weiland. Op de kadasterkaart is dit herkenbaar en wordt het aangeduid als de Schans. Een verwijzing naar een oude schans? Het Beekland [G], een akker grenzend aan de Esvelderbeek, vinden we weer terug in 1832, evenals de gebruikelijke combinatie boerderij en boomgaard [K]. De Peerdenkamp [L] was deels bouwland en deels grasland. De omheining met boomsingels verklaart de uitgang 'kamp'.

Het erf Eerste Koedijk begint bij [M]. Dit perceel, ook Peerdenkamp geheten, ligt nog in het gerecht Stoutenburg; de rest ligt in de stadsvrijheid van Amersfoort. Volgens bovengenoemde scheiding van 1563 stonden hier grenspalen: de grens tussen Stoutenburg en de stadsvrijheid van Amersfoort. Het Hoge Stuk [N] komt overeen met het akkerland van de schetskaart aan de Koedijkseweg. In 1563 werd in de buurt van de grenspalen ook een eng genoemd, waaraan de naam Hoge Stuk herinnert. P wordt op het schetskaartje 't Weitland genoemd, op de kaart Weiland, maar dit komt niet overeen met de kleur die ervoor gekozen is. Weit was in de zeventiende eeuw het gebruikelijke woord voor tarwe dat op meer kleiige gronden werd verbouwd. Dat komt overeen met de bouwvoren op de kaart. De Esvelderbeek buigt bij Q naar de Barneveldsebeek. De maat R langs de Esvelderbeek en Barneveldsebeek is op de kadastrale kaart goed te herkennen. S wordt door Van Groenou het 'Majstuk' genoemd, maar wordt weergegeven als akkerland. Volgens de beschrijving van de percelen echter ging het om een boomgaard en moeshof tegenover de boerderij met het eikelhof (eikenbos) tot aan de Barneveldsebeek. Het kadaster van 1832 geeft voor een klein deel daarvan tegenover de boerderij nog 'tuin'. Over de aanleg van een (nieuwe) boomgaard vinden we informatie in de opmeting van 1654.⁶⁴ In het kadaster is hiervan niets meer te vinden.

Aan de noordkant van de Esvelderbeek en de weg, onderaan de kaart, corresponderen de gegevens van de kaart en de beschrijving niet helemaal met elkaar voor perceel T, op de grens met het erve Hilhorst. Van Groenou noteert 'genaemd Pappelenstam' en geeft in het westen akkerland en in oosten en noorden grasland of bos, maar volgens de beschrijving waren er plaggenvelden en 'Pappelenstamkamp'. Het laatste is dan het bouwland van Van Groenou. De rest was plaggenveld, wat we ook terugzien op de kadastrale kaart. Aan de oostzijde lag het erve Hilhorst.

Van Groenou heeft op zijn kaart de letters V en W verwisseld ten opzichte van de legenda. In feite is W de hofstede met het erf en V het weiland en 'waterkamp'. Perceel X was haverland gelegen aan de Hoevelakensebeek met vochtige grond. Op de kaart is in de legenda Y toegevoegd, de meest westelijk punt, Hoger Brug (Hoogbrug) of Ovenscamp genaamd.

Pachtcontracten

In het archief van Armen de Poth bevinden zich contracten met de pachters van Koedijk. Tot 1646 gaat het alleen om Tweede Koedijk, daarna ook om Eerste Koedijk dat in 1644 werd aangekocht. De vroegste pachtcontracten zijn bewaard in de vorm van charters, vanaf 1600 is de pacht te volgen via rentmeestersrekeningen (1600-1645) en pachtboeken (1642-1678).⁶⁵

In 1540 en 1544 pacht Willem Gerritsz de helft van het erf en goed 'Erreghonder hoeve ende Strixmate', 'gemeen met' Clara van Culenborch, de weduwe van Jan Mulert.⁶⁶ De pachtsom is respectievelijk 46 en 50 gouden guldens. Opvallend, en dit blijft terugkomen in latere pachtcontracten, is dat de pachter 25 goede bomen of heesters moet planten. Een interessant detail is dat Willem Gerritsz zelf bezegelt; in die tijd hadden zelfs stadsbestuurders vaak nog geen zegel.

In 1568 pachtten Elizabeth Willem Gerritsz dochter en Willem Bartsz met zijn vrouw Gerritgen de helft van het inmiddels verdeelde bezit van het erf en goed aan de Koedijk, de helft afkomstig van Johan van Estveld.⁶⁷ De pacht van 125 gulden per jaar ging Pinksteren 1569 in en gold voor zes jaar. Er was een rantsoen (aanbetaling) vastgesteld van 6 Karolusguldens, met de bepaling dat de rentmeester daarvan 'poten' zou kopen die de pachters moesten ophalen en planten. Bovendien dienden de pachters ook nog 25 wilgen te planten. In de slotbepaling verklaarde Elizabeth dat bij haar eventuele overlijden Willem en Gerritgen de andere helft mochten pachten.

Als eerste pachter van Eerste Koedijk verschijnt Ellert Jansz in het pachtboek. Hij was in 1631 getrouwd met Cunertgen Rutgers. In 1670 heeft zij de pacht overgenomen na het overlijden van haar man. Na het overlijden van Oth Jacobsz, pachter van Tweede Koedijk, nam Goosen Ellertsz de pacht over van Thoontgen Ellertsz, hoogstwaarschijnlijk haar broer.⁶⁸

De pachtsommen stegen tot circa 1670, waarna een daling optrad die echter niet ver te volgen is omdat de gegevens stoppen na 1676. Een merkwaardige sprong was er tussen 1645 en 1651 voor Tweede Koedijk: van 160 naar 300 gulden. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het vervallen van het grootste deel van de toepacht, vooral tarwe. Bij Eerste Koedijk vond een vreemde daling van de pachtsom plaats van 360 gulden in 1646 naar 280 gulden in 1652, waarna de pacht in 1664 weer terugging naar 360 gulden. Dit kan niet aan verandering van de toepacht worden toegeschreven. Waren er bijzondere omstandigheden die een pachtverlaging rechtvaardigden?

Onderdeel van de verplichtingen voor de pachter waren herendiensten in de vorm van het rijden met paard en wagen voor de regenten, en voor het afleveren van hout bij de Armen de Poth. Over de boerderij werd bepaald dat het huis dak en wanddicht opgeleverd moest worden aan het einde van de pachtperiode. In de oudste pachtcontracten waren groot onderhoud, balken, posten en stijlen voor rekening van Armen de Poth, inclusief de betaling voor de werklui, die dan wel weer in de kost waren van de pachter.

De weilanden mochten niet geplagd worden, maar dienden alleen om vee te laten grazen. Over braak en bemesting vinden we weinig. Veel aandacht was er wel voor de boomgaard op Eerste Koedijk. In 1646 was er een bepaling dat 'de verhuijrers t'haeren schoonsten sullen mogen een boomgaert maecken daer

‘thaer gelieven sal.’ Speelde hier het esthetische aspect een rol, stoffering van het landschap? Heeft dit ook te maken met de aanleg van een nieuwe boomgaard in 1654?⁶⁹ Ook de bemesting van de boomgaard kreeg veel aandacht. De bepaling dat de pachter rond kerstmis rondom de bomen moest graven en op de wortels bemesten keert steeds terug. Veel aandacht was er ook steeds voor de bepoting of beplanting, meestal met wilgen. Die mochten door de pachter gesnoeid worden voor eigen gebruik, maar het overige houtgewas bleef gereserveerd voor de verhuurder.⁷⁰ De pachter moest wallen en sloten onderhouden, en ervoor zorgen dat dammen, dijken en sluizen in orde waren, zodat de periodieke schouw geen naschouw of boete zou opleveren. Dit behoorde tot de ‘beschouwing’ of banwerken, de bijdrage aan werken van gemeenschappelijk belang van de burens of het dorpsbestuur. Bij de oplevering aan het einde van de pachtperiode moest de mest op de vaalt blijven, moesten de afasteringen blijven staan, mochten er geen plaggen gestoken worden, en moest het land in ‘vage’ (woest) en ‘dries’ (braak) naar ‘bouwmans recht en heren placcaten’, dus naar de geldende wet- en regelgeving, worden achtergelaten.

In de gegevens van Eerste en Tweede Koedijk zien we, net als Oude en Nieuwe Rijs, dat dezelfde personen c.q. families langdurig pachter waren. Er kan gesproken worden van pachtersdynastieën, waarbij huwelijken vaak de schakel vormen. Willem Bartsz (of Barten) was eind zestiende en begin zeventiende eeuw pachter, waarna in 1613 Bart Tonis oftewel Berent Anthonisz de pacht overnam van zijn zwager Bart Willemsz. De volgende pachter was Cornelis Claesz, de tweede echtgenoot van Gerritgen de weduwe van Berent Anthonisz. In 1645 kwam er een nieuwe pachter, Willem Beerntsz (de zoon van Berent Anthonisz?), die in 1642 Willemtgen Everts huwde. Zij overleefde haar man en hertrouwde met Oth Jacobsz die in 1657 de pachter was. Hij overleefde zijn vrouw en hertrouwde met Thoontgen Ellerts. Vrijwel zeker was zij de dochter van de buurman op Eerste Koedijk, Ellert Jansz. Daarmee werden de erven Koedijk een familieaangelegenheid. Uit gegevens uit doop- en huwelijksregisters blijkt dat destijds meerdere personen met het patroniem Ellertsz Koedijk als woonplek hadden, vermoedelijk allemaal kinderen van Cunertgen Rutgers en Ellert Jansz. Zo werden niet lang daarna Goosen Ellerts en zijn vrouw Hendrikje Reijers de nieuwe pachters op Koedijk, en later werden dat hun zoon Reijer Gosens met zijn echtgenote. Tot ver in de tweede helft van de achttiende eeuw bleef Koedijk vervolgens gepacht worden door verwanten.

Conclusie

De 45 boerenerven die Stoutenburg omstreeks 1830 telde, gaan waarschijnlijk terug op negen grotere complexen in de middeleeuwen. Deze complexen, grotendeels leenroerig aan het huis Stoutenburg, zijn in de loop van de tijd

opgesplitst. Vaak is echter onduidelijk wanneer dat precies gebeurde. Door de opsplitsing ontstonden meer mogelijkheden voor huishoudens om zelfstandig van de landbouw te bestaan. Wel bleven deze boerenhuishoudens in een staat van afhankelijkheid omdat ze lange tijd vrijwel allemaal hun bedrijf moesten pachten. Pas in de zeventiende eeuw (incidenteel) en wat vaker in de achttiende eeuw lukte het sommige boeren om ook grond in bezit te krijgen. De pachtverhoudingen waren dermate stabiel dat die niet tot onzekerheid hoefden te leiden. Diverse geslachten bleven gedurende meerdere generaties hetzelfde bedrijf pachten. Zo was sprake van een stabiele sociale structuur, wat mede kan verklaren waarom de bevolking massaal vasthield aan het katholieke geloof.

Minder vastigheid was er voor daghuurders op de kleinere boerenbedrijven, en in de schuren en kamers. Op de kleinere boerenbedrijven, en soms in schuren of kamers, huisden daghuurders. Dit was een mobiele beroepsgroep en afhankelijk van het aanbod van werk op de grotere bedrijven. Omdat de bevolking sneller groeide dan het aantal boerderijen moesten in de loop van de tijd vooral voor deze groep de bestaansmogelijkheden zijn verruimd. In ieder geval zorgde de ontginning van de meent voor meer landbouwgrond en mogelijkheden voor kleine bedrijven. De verkaveling was daar rommelig en kleinschalig. De Hessenweg liep over de meent en opvallend is dat de verkavelingen van erven als Daatselaar, Hoolhorst en Achterveld vanaf de Modderbeek doorlopen over de Hessenweg tot op de Meent, wat voor die bedrijven verscheidenheid in bodemgesteldheid en daardoor meer mogelijkheden creëerde. Bij de opdeling van Daatselaar in drie erven is dit goed te zien, en ook bij Oude en Nieuwe Rijs.

Fietsend is nu nog veel terug te zien van het boven geschetste landschap. In het westelijk gedeelte van Stoutenburg een besloten landschap met bomenrijen en meer naar het oosten, waar in de negentiende eeuw de heidevelden lagen, heeft het landschap een open karakter. De boerderijen liggen nog steeds verspreid, met alleen bij Achterveld een uitdijend dorp.

Ton Reichgelt studeerde sociale geografie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Daarna was hij werkzaam als leraar aardrijkskunde HAVO/VWO. Vanaf 1998 werkte hij tot zijn pensioen in 2009 bij archief Eemland, daarna als vrijwilliger.

AFKORTINGEN

HUA	Het Utrechts Archief
AE	Archief Eemland, Amersfoort
NA	Nationaal Archief, Den Haag
GA	Gelders Archief, Arnhem

LITERATUUR

Van Bavel 1999 ► B.J.P. van Bavel, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandsverhoudingen in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570*, Hilversum 1999.

Bieleman 2008 ➤ J. Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, Amsterdam 2008.

Bogaers 1997 ➤ L. Bogaers, 'Politieke verwikkelingen', in: C. Dekker (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht 2, van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 47-60.

Boon 1972 ➤ J.G.M. Boon (samenstelling), *De Utrechtse gemeenten in 1815 in vraag en antwoord*, Utrecht 1972.

Brusse 1999 ➤ P. Brusse, *Overleven door ondernemen: de agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*, Wageningen (A.A.G. Bijdragen 38) 1999.

Dekker 2003 ➤ C. Dekker, 'Heerschappij en ontginning in Woudenberg in de middeleeuwen', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2003), 123-166.

Emmens 2012 ➤ K. Emmens, *De St.-Joriskerk in Amersfoort. Een middeleeuwse kerk voor stad en kapittel*, Amersfoort 2012.

Harten 1980 ➤ J.D.H. Harten, 'Het landschap in beweging', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden V*, Haarlem 1980, 38-77.

Hulst, 2008 ➤ R.A. Hulst, 'Kasteel Stoutenburg. Een inventariserend onderzoek naar de archeologische resten van een middeleeuwse burcht bij Stoutenburg', *Amersfoort onder ons* 15, Amersfoort 2008.

Van Kalveen 1966 ➤ C.A. van Kalveen, 'Het inwonertal van Eemland ca. 1500', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1966), 67-73.

Koorn en Mol 2009 ➤ F.J. Koorn en J.A. Mol, 'Netwerken voor het Heilige Land. Jacob van Zuden en expansie van de Johannieten in het bisdom Utrecht', *Jaarboek Middeleeuwse Geschiedenis* 12 (2009), 146-174.

Kort 2010 ➤ J. C. Kort, *Repertorium op de lenen van de hofstede Stoutenburg, 1300-1797*, Houten (Historische reeks Kromme-Rijngedebied 11) 2010, hogenda.nl/wp-content/plugins/hogenda-search/download_attachment.php?id=9802&type=loanroom (28 mei 2021).

Pietersma, Rommes en Verstegen 2006 ➤ A. Pietersma, R. Rommes en W. Verstegen, *Lusten en lasten. Gids voor fiscaal-historisch onderzoek naar inkomen en vermogen in de provincie Utrecht*, Utrecht 2006.

Priester 1998 ➤ P. Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw, circa 1600-1900*, Wageningen (A.A.G. Bijdragen 37) 1998.

Renes, Vlaardingerbroek en Wever 1998 ➤ H. Renes, H. Vlaardingerbroek en L. Wevers, *Leusden. Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1998.

Roessingh 1964 ➤ H.K. Roessingh, 'Het Veluws inwonertal, 1526-1947', Wageningen (A.A.G. Bijdragen 11) 1964, 79-150.

Rommès 1997 ➤ R.N.J. Rommès, 'Bevolking en bestaansmiddelen', in: C. Dekker (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht 2, van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 17-32.

Rommès 2001 ➤ R. Rommès, "'Geen vrolyk geloei der melkzwaare koeijen". Runderpest in Utrecht in de achttiende eeuw', *Jaarboek Oud Utrecht* (2001), 87-135.

Van Schaik, 1987 ➤ R. van Schaik, *Belastingen, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)*, Hilversum 1987.

Tegenwoordige staat 1772 ➤ *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, twaalfde deel, Vervolgende de beschrijving van de*

provincie van Utrecht, Amsterdam 1772.

Verduin 1995/1999 ➤ J. Verduin, *Oudschildgeld Leusden c.s. 1536-1806. Hamersveld, Asschat, Snorrenhoeve en Donkelaar*, Woudenberg (Historische Toegangen van de Gelderse Vallei 15) 1995/1999.

Verduin 1997 ➤ J. Verduin, *Oudschildgeld Leusden c.s. 1536-1806. Stoutenburg, Maarn en Maarsbergen, Woudenberg* (Historische Toegangen van de Gelderse Vallei 16) 1997, digitale en herziene versie.

Verduin 1999 ➤ J. Verduin, *Boerderijen in Leusden. Ontstaansgeschiedenis in de Middeleeuwen*, Woudenberg 1999.

De Vries en Van der Woude 1995 ➤ J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995.

Van Zanden 1985 ➤ J.L. van Zanden, *Broncommentaren III. De volkstelling van 1807/1808, 's-Gravenhage* 1985.

Van Zwet 2009 ➤ H. van Zwet, *Lofwaardighe dijkagies en miserabele polders. Een financiële analyse van landaanwinningprojecten in Hollands Noorderkwartier, 1597-1643*, Hilversum 2009.

NOTEN

- 1 Bij het totstandkomen van dit artikel is het kritisch doornemen van mijn tekst door redacteur Ronald Rommes van grote waarde geweest.
- 2 HUA, Heerlijkheid Stoutenburg, T 29-40, 45. Kaart van Groot en Klein Stoutenburg van 1627 (kopie) voor de erfgenamen van Johan van Oldenbarnevelt opgemaakt.
- 3 Verduin 1999, 64; Van Bavel 1999, 649; Kos 2009, 26 en 111. Er zou dan toestemming van de landsheer, in dit geval de Staten van Utrecht nodig zijn geweest, hoewel het in Stoutenburg wel een kleinschalig gebeuren moet zijn geweest.
- 4 Verduin 1999, 64.
- 5 Hulst 2008, 6-10.
- 6 Boon 1972, 101.
- 7 Bij de inventarisatie van de boerderijen is gebruikt gemaakt van de overzichten van Verduin en het monumenteninventarisatieproject van de provincie Utrecht; Renes, Vlaardingerbroek en Wever 1998, 9-31; Verduin 1997, 1-40.
- 8 Koorn en Mol 2009, 146-147.
- 9 AE, Superintendentes 1361-1810, 4560-012.
- 10 Verduin 1999, 90; Dekker 2003, 147-150.
- 11 Van Bavel 1999, 404-405, 432, 469, 471, 478-494 en 642-643.
- 12 Van Kalveen, 1966. De namen van de boerderijen en andere 'huizen' worden vermeld, waarbij enkele erven (Elsbos, De Eng, Nijenhorst) ontbreken. Zijn ze inbegrepen bij andere erven, of zijn misschien toch niet alle 'huizen' aangeslagen voor de belasting? Het gegeven dat ook zes arme huishoudens in de lijst vermeld zijn (aangeslagen

voor een zesde deel van een huis), wijst er in ieder geval op dat armlastigheid geen reden hoefde te zijn om buiten de heffing te blijven.

13 Van Schaïck 1987, 133-134.

14 HUA, Staten van Utrecht 1581-1810, 345/2.

15 Bij een destijds gangbaar geboortecijfer van 35 à 40 promille en ermee rekening houdend dat enkele baby's de eerste maanden niet overleefden.

16 De Vries en Van der Woude 1995, tabel 3-5.

17 HUA, Staten van Utrecht 1581-1810, 543.

18 Voor de heffing van belastingen werden vaak meerdere overzichten opgesteld in verschillende mate van volledigheid. Zie Pietersma, Rommes en Verstegen 2006, 29-30.

19 AE, Gerechtsbestuur Stoutenburg 1599-1811, 91.

20 Tegenwoordige staat 1772, 281.

21 Andere bronnen geven afwijkende aantallen: bijvoorbeeld 92 gezinnen (!) in 1808 en 73 in een andere bron; HUA, Archief Staten van Utrecht 1581-1810, 1349 nr. 3 en nr. 4.

22 De Vries en Van der Woude 1995, tabel 3-5. De cijfers gaan terug op Roessingh 1964, bijlage 5.

23 AE, Gerechtsbestuur Stoutenburg, 120 en 609.

24 De Vries en Van der Woude 1995, tabel 3-7.

25 Het geboortecijfer in deze jaren was 38 pro mille, het sterftcijfer 22 pro mille.

26 AE, Gerechtsbestuur Stoutenburg, 120. Zie over deze bron: Van Zanden 1985.

27 AE, Gerechtsbestuur Stoutenburg, 609.

28 Bronnen uit de Bataafs-Franse tijd zijn te vinden in AE, HUA en het NA.

29 In de bronnen wordt wel eens een schoolmeester (1703), een bakker en een klompenmaker (1795) vermeld in Stoutenburg. Verder is regelmatig sprake van 'arbeiders', en soms een tuinman van de heer van Stoutenburg.

30 Cijfers uit 1815 bevestigen dit grotendeels: 33 boerenwoningen, 44 daghuurderswoningen. Qua ambachtslieden waren er toen ook drie timmerlieden en een kleermaker.

31 Een Rijnlandse morgen was ongeveer 0,852 hectare.

32 HUA, Staten van Utrecht 1581-1810, 1349 brief 4.

33 HUA, Staten van Utrecht 1581-1810, 1353.

34 AE, Gerechtsbestuur Stoutenburg, 53.

35 De Vries en Van der Woude 1995, 631-634; Priester 1998, 144-152; Rommès 2001, 98-100.

36 Rommès 1997, 23-24.

37 De aanslag was voor 50 morgen; Verduin 1999, 82.

38 Bogaers 1997, 52.

39 GA, Familie Bentinck/Aldenburg Bentinck 2829. De familie Karsseboom was een Amsterdams koopliedengeslacht.

40 Zie Brusse 1999 140 e.v. voor de pachtgebruiken in de Over-Betuwe.

41 AE, Gecombineerd Sint-Pieters en Bloklandsgasthuis te Amersfoort 1326-2010, 1314.

42 AE, Sint-Pieters en Bloklandsgasthuis, 1145. De tiend was van oorsprong een kerkelijke belasting. Later kwam het recht op de heffing ervan veelal in handen van andere instellingen en particulieren.

43 Kort 2010 schrijft in zijn toelichting dat de leenregisters nogal door elkaar geraakt waren.

44 AE, Sint-Pieters en Bloklandsgasthuis, 1315 regest nrs. 128-129.

45 AE, collectie losse stukken 42.

46 Emmens 2012, 259-281.

47 AE, Sint-Pieters en Bloklandsgasthuis, 1305.

48 AE, Sint-Pieters en Bloklandsgasthuis, 1306 regest 437.

49 AE, Sint-Pieters en Bloklandsgasthuis, 1307 regest 514.

50 Kort 2010, inleiding.

51 AE, Sint-Pieters en Bloklandsgasthuis, 192-194.

52 AE, Stadsbestuur Amersfoort 1300-1810, 15-16.

53 Van Zwet 2009, 318.

54 Voor het onderhoud van de dijk op de grens van Gelderland en Utrecht die bij doorbraak van de Grebbedijk bij Wageningen het water dat door de Gelderse Vallei stroomde tegen moest houden.

55 AE, Sint-Pieters en Bloklandsgasthuis, 200 en 213.

56 Het drieslagstelsel was een landbouwstelsel waarbij er in de klassieke vorm sprake was van een afwisseling van een jaar wintergraan, een jaar zomergraan en een jaar braaklegging van de grond.

57 Harten 1980, 60; De Vries en Van der Woude 1995, 255-270; Bieleman 2008, 234-260; Rommès 1997, 183 e.v..

58 AE, Stichting Armen de Poth te Amersfoort 1342-1999, 863. De naam Schiersmate komt in veel varianten voor. We hebben voor deze spelling gekozen omdat in een lijst van percelen bij de koop in 1644 (Poth 226) de naam Strickmate is doorgestreep en is gecorrigeerd in Schiersmate. 'Aragonshoeve' had misschien te maken met Karel V en Filips II als koningen van Aragon.

59 AE, Armen de Poth, 865-866.

60 AE, Armen de Poth, 867.

61 AE, Armen de Poth, 879.

62 AE, Armen de Poth, 872 en 226. Er is een beschrijving van de percelen opgemaakt bij inspectie door de regenten op 12 augustus 1644, enkele dagen na de koop.

63 AE, Armen de Poth, 231.

64 AE, Armen de Poth, 230.

65 AE, Armen de Poth, 425-430 en 514-515.

66 AE, Armen de Poth, 1022 en 1023.

67 AE, Armen de Poth, 881-882.

68 Wellicht was Cunertgens zoon Cornelis haar beoogde opvolger voor de Eerste Koedijk. Hij trad al veelvuldig als borg in de pachtvereenkomsten op.

69 AE, Armen de Poth, 230.

70 In het archief van Armen de Poth bevinden zich, net als in het archief van het Sint-Pietersgasthuis, registers waarin de verkoop van hout werd bijgehouden; AE, Armen de Poth, 511-513.

Utrecht in de Romeinse tijd: een nieuwe kaart

Erik Graafstal

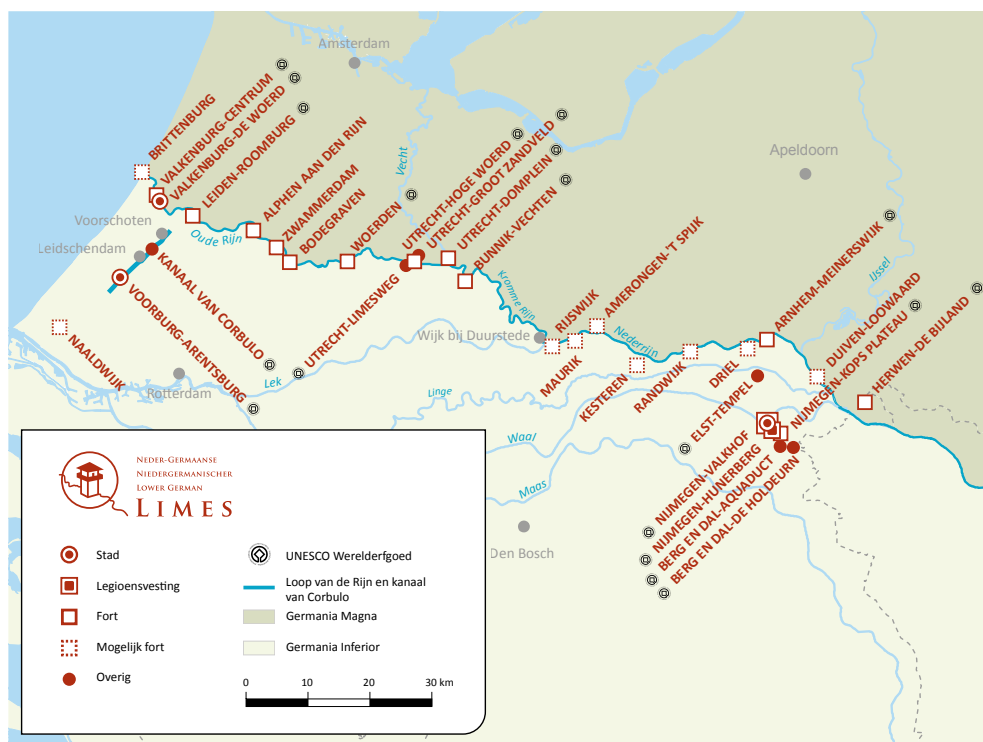
Op 27 juli heeft het Werelderfgoedcomité tijdens zijn jaarlijkse vergadering ingestemd met de voordracht van de Neder-Germaanse Limes als wereld-erfgoed. Daarmee heeft UNESCO, de Organisatie voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur van de Verenigde Naties, uitgesproken dat de voormalige Romeinse grens in Nederland en de Duitse deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz van unieke en universele waarde is voor de gehele mensheid. Tot het nieuwe werelderfgoed behoren niet minder dan zeven terreinen in en om Utrecht. Met elkaar illustreren zij het complete systeem dat de Limes was: een keten van militaire installaties, zoals forten en wachttorens, gelegen op de zuidelijke oever van de Rijn en verbonden door een weg. Wat de Neder-Germaanse Limes onderscheidt van bijvoorbeeld de Muur van Hadrianus en de Boven-Germaanse Limes tussen Rijn en Donau, beide reeds eerder aangewezen als werelderfgoed, is dat de complete ontwikkeling van de Romeinse grensbeveiliging, van keizer Augustus (27 voor Chr.-14 na Chr.) tot in de vijfde eeuw, hier te volgen is. Bijzonder is daarnaast de aanpassing van het limessysteem aan de ligging in een rivierlandschap, met alle vereisten van dien op het gebied van watermanagement, logistiek en havenfaciliteiten. Van grote waarde acht UNESCO ook de rijkdom aan organisch vondstmateriaal, dat in onze natte kleibodems vaak goed bewaard is en veel vertelt over landschap, vegetatie, voedsel en dieet. Juist de Utrechtse bijdrage aan het wereld-erfgoed illustreert veel van deze aspecten.

Er zijn de laatste jaren allerlei aanleidingen geweest om de huidige stand van kennis over Romeins Utrecht in kaart te brengen.¹ Zo heeft de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht vorig jaar bijgedragen aan een actueel

kennisoverzicht van de Limes in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, een project dat op zichzelf ook weer ingegeven was door de aanstaande Werelderfgoednominatie.² Hiervoor zijn alle relevante archeologische rapportages van de afgelopen 25 jaar geanalyseerd op kenniswinst. Een flink deel van het onderzoek in de Utrechtse regio heeft plaatsgevonden in Leidsche Rijn, het nieuwe stadsdeel ten westen van de stad, waar de Romeinse riviergrens over een lengte van 9 kilometer doorheen slingert. Vanaf de ontdekking van de limesweg op 9 september 1997 is de 'A1 van Romeins Nederland' de leidraad geweest van een onderzoeksprogramma dat gericht was op de interactie tussen het dynamische rivierlandschap en de infrastructuur van de Limes.³ Hiertoe kunnen behalve de limesweg een reeks voorzieningen op het gebied van waterbeheer, logistiek en communicatie worden gerekend.⁴ Met al dit onderzoek is het geen wonder dat de Romeinse periode een van de hoofdonderwerpen is van het publieksboek over 25 jaar archeologie in Leidsche Rijn waar de afdeling Erfgoed op dit moment aan werkt.⁵

Voor zowel het werelderfgoed dossier als de twee andere genoemde kennis-producten was het bijeenbrengen en digitaliseren van ruimtelijke data essentieel. Cultuurhistorische kennis komt niet vanzelf op de kaart. In Utrecht is de gemeentelijke afdeling Erfgoed de enige kennissgroep die structureel werkt aan het samenbrengen van onderzoeksgegevens die worden aangereikt vanuit de verschillende disciplines van het onroerend erfgoed: archeologie, bouwhistorie, architectuurgeschiedenis en ruimtelijk erfgoed, vaak ondersteund door archiefonderzoek. Doel is te komen tot een zo compleet mogelijk beeld van de ontwikkeling van de stad Utrecht, een beeld dat tegelijk betekenisvol kan zijn voor bewoners, bezoekers, toeristen, scholieren, onderzoekers en ontwerpers. Het bijhouden van actuele kennis-kaarten is hiervan een essentieel onderdeel. Daarnaast is er de op stapel staande Omgevingswet. Deze vraagt van de gemeente dat zij de voorwaarden die zij, als bevoegde overheid, verbindt aan bouwvergunningen in gebieden met een archeologische waarde of verwachting, baseert op actuele en toegankelijke kennis. In dat kader heeft de gemeente in 2019-2020 met steun van de provincie Utrecht een nieuwe Archeologische Beleidskaart laten opstellen, waarin veel van de nieuwe kennis van de laatste 25 jaar is verwerkt.⁶ Ook dit project was aanleiding voor een nieuwe synthese van de beschikbare kennis, waaronder die van de Romeinse tijd.

Tegenwoordig worden zulke 'kenniskaarten' natuurlijk in een digitale omgeving samengesteld, met behulp van een Geografisch Informatie Systeem (GIS).⁷ Hierin wordt alle ruimtelijke kennis in thematische lagen geordend binnen hetzelfde coördinatenstelsel. Naar believen kunnen punten,

Overzichtkaart van het Nederlandse gedeelte van de Neder-Germaanse Limes. De negentien terreinen die deel uitmaken van het werelderfgoed, zijn gemerkt met het Unesco-vignet. Daarnaast zijn de locaties van de overige limesforten aangegeven, zowel vastgestelde als mogelijke. Bewerkt naar de nieuwe publiekskaart van Romeinse Limes Nederland.

lijnen, plattegronden en kaartlagen daarin over elkaar worden gelegd. Als ondergrond kan de actuele topografie worden gekozen, of een luchtfoto, of een paleogeografische reconstructie van het Romeinse rivierlandschap.⁸ In een GIS-omgeving kunnen ook analyses worden uitgevoerd die anders omslachtig zijn, zoals de correlatie tussen hoogteligging en woonplaatsen. Ook kan een GIS helpen bij het voorspellen van nog onontdekte elementen van het cultuurlandschap, juist ook in Romeins-militaire context, waar de lay-out van nederzettingen en grenslandschappen vaak aan regels gebonden is. Dit artikel zal van al deze mogelijkheden iets laten zien.

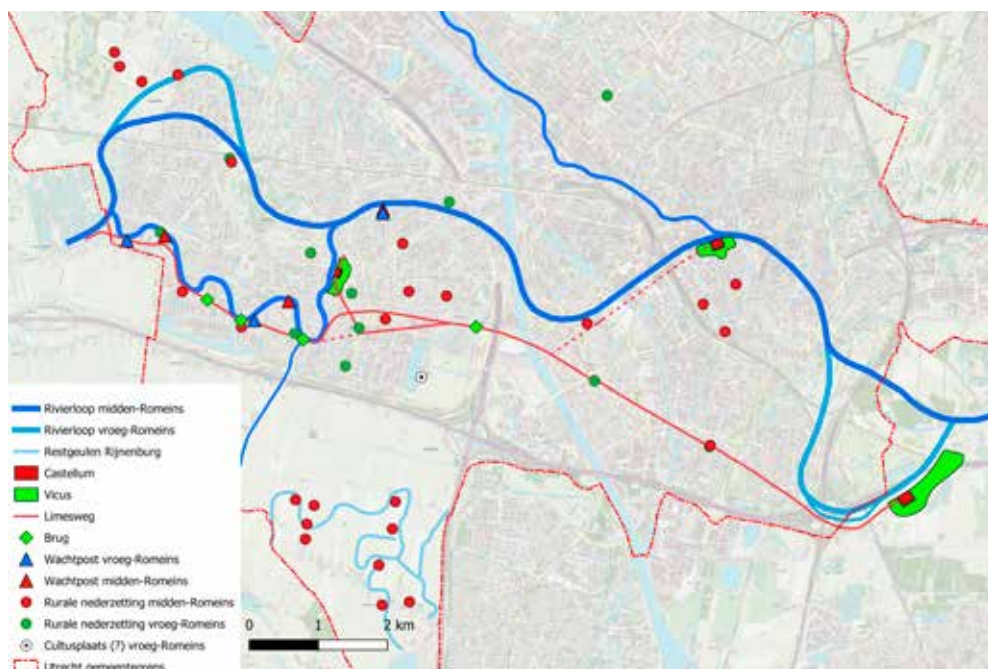
De nieuw ontwikkelde kaart van Romeins Utrecht toont ons een bijzondere uitsnede van de Neder-Germaanse Limes. Zoals we zullen zien, bracht de loop van de rivieren met zich mee dat hier drie forten (*castella*) dicht bijeen lagen: Vechten-Hoge Burg (*Fectio*), Utrecht-Domplein (*Traiectum*) en De Meern-Hoge Woerd (Romeinse naam onbekend). Het is belangrijk om ons te realiseren dat

de middelste van de drie in de Romeinse tijd nog geen stad was, maar slechts een schakel in een keten van min of meer gelijkwaardige grensgarnizoenen, elk daarvan met een kampdorp (*vicus*) buiten de poorten. De kampcommandant van Utrecht, net als die van De Meern, deed daarbij een stapje terug voor die van Vechten, want de *praefectus* van Fectio was, als commandant van een ruitereenheid (*ala*), beslist hun meerdere in rang. Met zijn drie forten is de microregio Utrecht voor een cartografische beschrijving vooral ook interessant omdat de Romeinse topografie hier over een lengte van ongeveer 15 kilometer tamelijk compleet bekend is - dat is nergens anders langs de Nederlandse Limes het geval, althans niet zo gedetailleerd.

Bijzonder is het Utrechtse castellumtrio ook door de spraakmakende presentaties van het Romeinse verleden die hier in het laatste decennium gestalte hebben gekregen. In Vechten kruist het werelderfgoed van de Limes met dat van de Nieuw Hollandse Waterlinie, waarvoor de provincie een eigen museum ontwikkelde op het Fort bij Vechten. Vlak ernaast zijn de muren van castellum Fectio gevisualiseerd in de vorm van een betonnen plint, die een ongeëvenaarde ervaring oplevert van de omvang van een Romeins ruitersfort. Een heel andere beleving geeft de lichtlijn die het castellum onder het Domplein markeert; spectaculair is de ondergrondse ontdekkingstocht die DOMunder er biedt. Weer heel anders is Castellum Hoge Woerd, midden in Leidsche Rijn: een eigentijdse replica van het Romeins fort, op de authentieke plek. Het circuit over de herbouwde wallen, met 'tijdvensters' in de poorttorens, geeft een verrassend beeld van het leven in een garnizoensstadje aan de Limes. Natuurlijk bevindt zich hier ook De Meern 1, het meest complete rivierschip dat in Noordwest-Europa te zien is. De drie locaties werken uiteraard nauw samen voor toeristische marketing. Maar voor de terloopse bezoeker zal de samenhang van het grenssysteem niet altijd onmiddellijk duidelijk zijn. Ook hierin wil de nieuwe kaart van Romeins Utrecht voorzien.

Rivieren

De beschrijving kan het best beginnen met de voormalige rivier de Rijn. Deze was immers de levensader van het systeem, de reden dat de forten lagen waar ze lagen, en de reden ook dat de 6.000 kilometer lange grens van het Romeinse Rijk juist ook deze uithoek van Europa omsloot. In de Romeinse tijd was de Rijn hier nog een formidabele rivier, ongeveer zo breed als de tegenwoordige Lek. Bij Vechten was de rivier in de eerste eeuw een meter of zes diep; daarbij past een breedte in de orde van zeker 120 meter.⁹ Door de aftakking van de Vecht, ter hoogte van de Utrechtse binnenstad, zullen de dimensies van de Rijn stroomafwaarts iets kleiner zijn geweest.¹⁰ Een tweede splitsing was er ten noorden van het castellum van De Meern. Daar had de

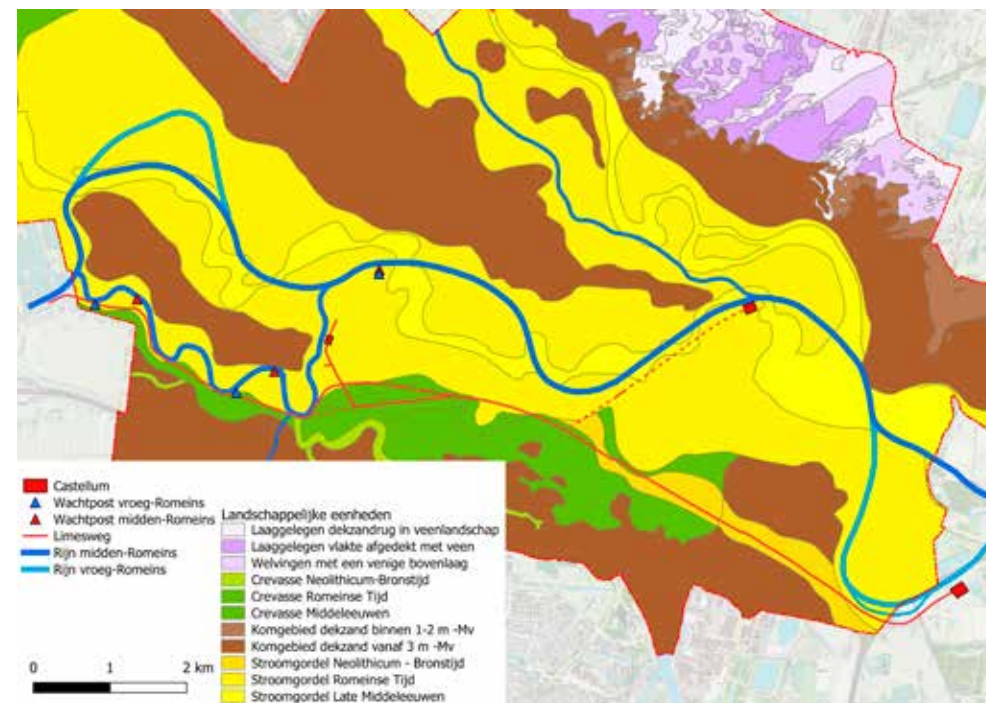

Overzicht van de voornaamste topografische elementen (rivieren, wegen, nederzettingvormen) uit de Romeinse tijd binnen de gemeente Utrecht. Ondergrond OpenTopo, <geodata.nationaalgeoregister.nl/>.

Rijn rond het begin van de jaartelling een nieuwe bedding gevormd door een 'fossiel' riviersysteem dat eerder actief was geweest tussen circa 3000 en 1400 voor Chr., de Heldammer stroomgordel.¹¹ De Oude-Rijnstroomgordel, waar Vleuten op ligt, bleef waarschijnlijk watervoerend, maar de Heldammer rivier was aanvankelijk duidelijk de hoofdstroom. De twee riviertakken kwamen twee kilometer ten oosten van Harmelen weer samen in de Harmelerwaard. Sinds 2019 weten we dat de zuidelijke riviertak ter hoogte van het Meernse castellum in het midden van de eerste eeuw ongeveer 100 meter breed was.¹² In de loop van de Romeinse tijd zou de Heldammer rivier echter geleidelijk aan belang inboeten ten gunste van de Vleutense Rijntak; rond het jaar 250 was er nog maar een restgeul van over met een breedte van een meter of 10.¹³

Dat de Romeinen het grenssysteem juist langs deze tak van de Rijndelta inrichtten heeft alles te maken met hun aanvankelijke pogingen om de Germaanse stammen tussen Rijn en Elbe te pacificeren.¹⁴ Voor de amfibische operaties richting Weser en Elbe waren de Utrechtse Rijntak en de Vecht cruciaal. De Romeinse veldheer Drusus, die de Germaanse campagnes vanaf

12 voor Chr. leidde, liet zelfs een dam aanleggen bij de splitsing van Rijn en Waal, zodat meer water zou afvloeien via Rijn en Vecht.¹⁵ Het zou heel goed kunnen dat de plotselinge opleving in de activiteit van stroomgordels en overloopgeulen (crevasses) die we rond dezelfde tijd her en der in Leidsche Rijn waarnemen, een direct gevolg was van het Romeinse ingrijpen in de rivierdelta. Uit deze offensieve fase dateert Vechten, dat rond het begin van de jaartelling is gesticht. De naam Fectio maakt ondubbelzinnig duidelijk waarom deze basis hier zo vroeg werd gevestigd, diep in de Rijndelta: het ging om de beheersing van de Vecht, de vaarroute die via het Flevomeer, de voorloper van het IJsselmeer, naar het Noord-Duitse kustgebied leidde. De eigenlijke aftakking lag weliswaar zes kilometer stroomafwaarts,¹⁶ maar bij Vechten lag een royaal plateau van oeverafzettingen, dat ruimte bood aan een flinke legerbasis en in de rug beschermd werd door enkele oude restgeulen - een locatiekeuze die we vaker zien in de vroeg-Romeinse tijd.¹⁷ De castella van Utrecht en De Meern werden zo'n 40 jaar later gesticht en passen in een heel andere context. Het fort op de Hoge Woerd kan op basis van

Het limessysteem in de regio Utrecht weergegeven op een paleogeografische kaart. De militaire installaties lagen allemaal aan de rivier de Rijn, levensader en voornaamste bewakingsobject van het grenssysteem. Omwille van het overzicht is castellum Fectio, hoewel gelegen in de gemeente Bunnik, meegenomen in het kaartbeeld.

de talrijke muntvondsten tamelijk precies worden gedateerd rond 41 na Chr.¹⁸ Dan start ook de bouw van het castellum in Alphen aan den Rijn, zo weten we op basis van jaarringdateringen.¹⁹ En sinds kort is bekend dat in Valkenburg (Z.-H.) al in 40 een heuse legioensbasis werd aangelegd, mogelijk kort daarop gevolgd door het naastgelegen castellum.²⁰ Ook het castellum van Woerden lijkt terug te gaan tot de vroege jaren 40 van de eerste eeuw.²¹ Kenmerkend voor de uiteindelijk twaalf forten tussen Vechten en de Rijnmonding is hun ligging naast of tegenover punten waar zijriviertjes of veenstromen uitkwamen op de Rijn.²² Dat geldt dus ook voor de forten van Utrecht en De Meern, die allebei dicht bij riviersplitsingen lagen. De splitsing van de Vleutense en Heldammer Rijntak werd al vroeg apart bewaakt door een vooruitgeschoven post. Aanvankelijk was dit een wachttoren, maar nog vóór het jaar 70 lijkt deze installatie te zijn opgeschaald tot iets groters, mogelijk een minifortje.²³ Een andere vroege wachttoren overzag vanuit zijn positie vlak voor een zuidwaartse bocht een complete meander van de Heldammer rivier. Veelzeggend is dat de toren later 30 meter westwaarts werd herbouwd, nadat de rivierbocht zich in de loop der jaren enkele tientallen meters stroomafwaarts had verplaatst.²⁴ Kennelijk ging het in de beginjaren van de Limes vooral om de bewaking van de rivier en de vitale knooppunten in het waternetwerk. Toevallig beschikken we juist voor de jaren 40 van de eerste eeuw over twee Romeinse bronnen die melding maken van piraterij vanuit het gebied ten noorden van de Rijn. Een daarvan, Plinius de Oudere, spreekt van rooftochten met gebruikmaking van boomstamkano's, die wel dertig man kunnen vervoeren.²⁵ Het eigenlijke bewakingsobject van de tussen 40 en 43 gebouwde installaties zou dan weleens het militaire bevoorradingsverkeer over de Rijn kunnen zijn geweest. Daarbij moeten we in de eerste plaats denken aan de logistieke ruggensteun voor de in 43 gelanceerde invasie en daaropvolgende inlijving van Zuidoost-Engeland. De vroege fortenreeks langs de Oude Rijn, een buitenbeentje in de bredere ontwikkeling van Romeinse grenzen, zouden we dan in deze vroege fase misschien vooral moeten zien als een bewaakte transportcorridor richting Britannia.²⁶

Als we het over het riviernetwerk hebben, dan kan de mysterieuze watergang onder de Meerndijk ten zuiden van De Meern niet onvermeld blijven.²⁷ Op basis van enkele honderden grondboringen en diverse waarnemingen kan hier een ongeveer 20 meter brede en plaatselijk zeker 2,5 meter diepe waterloop worden gereconstrueerd, die twee natuurlijke overloopgeulen, ontstaan vanuit de Heldammer rivier in het noorden en een voorloper van de Hollandse IJssel in het zuiden, met elkaar verbond. Daartussen ligt echter een recht stuk van ongeveer een kilometer lang, waarvan de oostelijke oever bij vier gelegenheden is waargenomen (1990, 1993, 2005) of aangeboord (1995)

met een tamelijk steile insteek - alle vier op een kaarsrechte lijn. Op de bodem zijn in 1990 door de auteur enkele wigvormige onregelmatigheden waargenomen, die toen zijn geïnterpreteerd als schopsteken. In de vulling zijn alles bij elkaar vijf scherven handgevormd aardewerk uit de Romeinse tijd gevonden, alsmede een runderwervel die op basis van koolstofdatering uit dezelfde periode stamt.²⁸ Ook al is duidelijk dat de watergang bij tijd en wijle flinke stroming heeft gekend, die de oevers op veel plaatsen heeft geërodeerd, heeft het er de schijn van dat het centrale, rechte deel door mensenhand is aangelegd. Het oogmerk zal dan zijn geweest om het riviersysteem van de Limes te verbinden met het zogenaamde Linschotense stroomstelsel in het achterland, zoals ook de Rijn- en Maasmond al tegen het jaar 50 verbonden waren door het veel langere Corbulokanaal.²⁹

Forten, vici en grafvelden

Vechten, Utrecht en De Meern waren alle drie gewone forten. Uit de vroeg-Romeinse tijd kennen we uit Vechten weliswaar een altaar gewijd door een kapitein van een oorlogsbodem en ook de resten van een patrouilleschip, maar dat maakt Vechten nog niet tot een marinehaven, zeker niet in de klassieke periode van de Limes.³⁰ Wel was Vechten bijzonder omdat er in de tweede en derde eeuw dus een volledig bereden eenheid lag, de *Ala I Thracum*, oorspronkelijk afkomstig uit wat nu Bulgarije is. Deze had een hogere status en kreeg ook aanzienlijk meer soldij dan een eenheid van infanteristen. Die extra koopkracht (naast alle zorg voor de paarden) zal een van de redenen zijn waarom het kampdorp van Vechten veel uitgestrekter was dan elders. Later kroop ook Utrecht wat omhoog in de rangorde: het rond 200 gebouwde stenen fort werd aan de noordzijde 37 meter uitgebouwd ten opzichte van zijn voorgangers - een uitbreiding van maar liefst 60 procent.³¹ Zo'n drastische vergroting wijst op een opschaling van het lokale garnizoen, wellicht met een paar extra ruitersquadrans (*turmae*).³² Voor het overige was zowel in Utrecht als in De Meern vooral voetvolk gelegen. De nominale sterkte van alle drie garnizoenen was 480 man, al waren veel eenheden in de praktijk niet altijd volledig op sterkte. Bovendien kon zomaar een derde van de manschappen absent zijn: gestationeerd op buitenposten, op escorte of patrouille, aan het foerageren dan wel gedetacheerd bij de staf of lijfgarde van de stadhouder in Keulen.³³

Heel karakteristiek is de ligging van de forten met hun brede front pal aan de rivier. Voor De Meern weten we dat de hoofdpoot, de *porta praetoria*, oorspronkelijk nauwelijks 10 meter uit de oever lag, net als in Alphen.³⁴ Op die manier creëerde men een langgerekt havenfront, waar vrachtschepen veilig konden afmeren, bewaakt vanaf de wallen van het fort. Hier, misschien wel

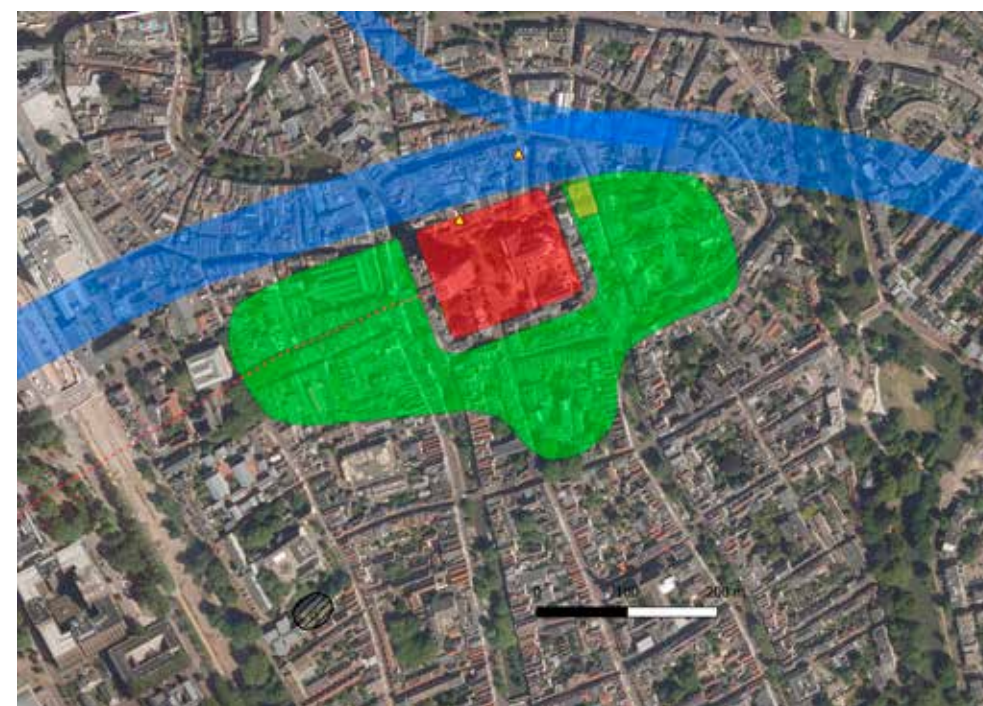
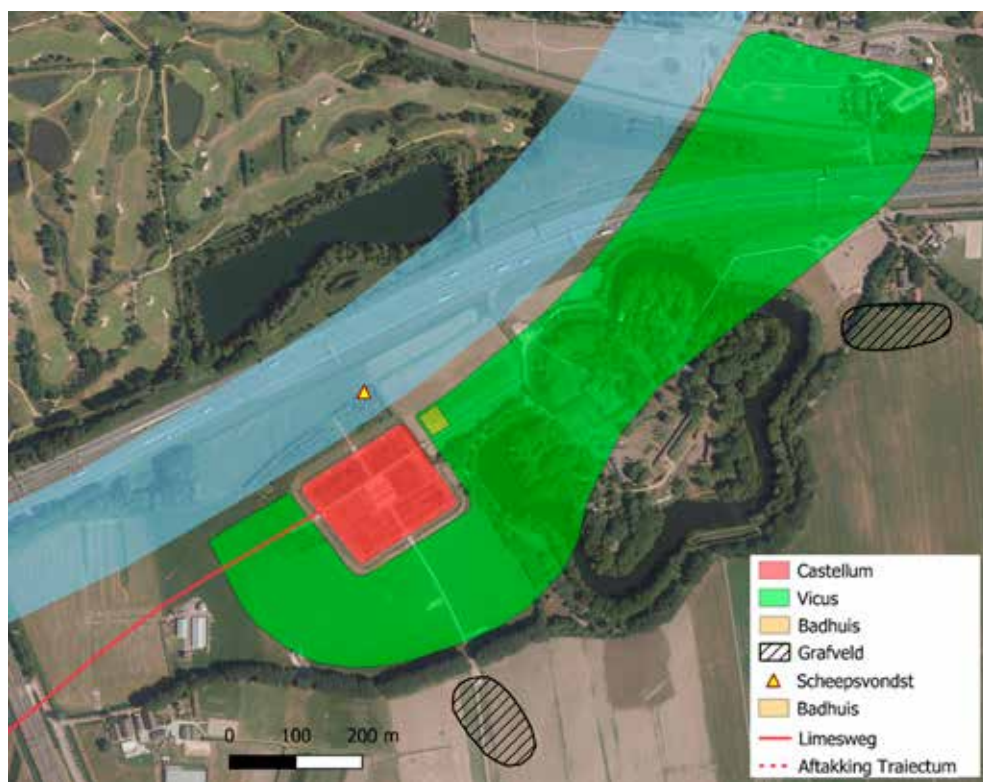
Artist's impression van het limessysteem op de Heldammer stroomgordel ten westen van De Meern omstreeks het midden van de tweede eeuw. Op de linkeroever worden twee crevassegeulen door middel van paaljukbruggen onder de limesweg door geleid. In twee noordwaartse bochten bewaken wachttorens de grensrivier. Kelvin Wilson, Ridderkerk.

juist op de *porta praetoria*, stond geschut dat de hele rivier kon bestrijken.³⁵ Kijken we naar de langgerekte kampdorpen, dan is onmiddellijk duidelijk dat ook deze *vici* voor een deel op de riviervaart gericht moeten zijn geweest. Dat geldt zeker voor Vechten, waar het kampdorp zich, net als in Valkenburg, over grote lengte stroomopwaarts langs de rivier ontwikkelde. Beide stations kunnen een nevenrol hebben gespeeld als overslagplaats, omdat de condities voor het riviertransport (type vaartuig, beveiliging, voortbeweging) hier, aan deze eindhaltes van de Oude Rijn-corridor, aan verandering onderhevig waren. We kunnen daarbij denken aan allerlei diensten in de sfeer van op- en overslag, levering van jaagpaarden, ravitaillering waaronder watervoorziening, maar ook scheepsreparaties en onderhoud. In Vechten kennen we een insteekhaventje en zijn er bovendien aanwijzingen voor riviervisserij.³⁶ De Vechtense vicus heeft ook aanwijzingen opgeleverd voor ijzerbewerking, die van De Meern zelfs voor primaire ijzer- en messingproductie.³⁷ Voor de rest boden de kampdorpen een breed spectrum aan 'dienstverlening': kroegen, eettentjes, herbergen en ambachtelijke winkel-werkplaatsen, zoals van schoenmakers. Tot de handelswaar zal verder ook wel betaalde liefde hebben behoord. In de loop van hun 25-jarige dienstdienst ontwikkelden veel soldaten echter stabiele relaties, gezinnen vaak ook, die bij afzwaaien wettelijk erkend werden. Tot die tijd leidden zulke soldatengezinnen een officieus bestaan buiten de poorten van het fort, vaak met een nerinkje, en ongetwijfeld ook een moestuin met wat kippen en varkens. De 'winkelstraten' van het kampdorp ontwikkelden zich vooral rond de uitvalswegen

3D-reconstructie van het castellum op de Hoge Woerd in De Meern omstreeks het midden van de tweede eeuw. Het hoofdkwartier van het fort is inmiddels in steen opgetrokken. Buiten het castellum strekt zich het kampdorp uit, met zijn winkels, werkplaatsen, woonhuizen en gebouwen met cultische functie. Aan de kade ligt het schip De Meern 1, tegenwoordig te bezichtigen in Castellum Hoge Woerd. Daan Claessen, afdeling Erfgoed gemeente Utrecht.

van het castellum, dus aan drie kanten. Voor Utrecht werd tot nu toe alleen een oost- en westvicus verondersteld,³⁸ maar kartering van alle waarnemingen wijst erop dat de vicus zich ook langs de zuidelijke uitvalsweg over zeker 150 meter uitstrekte.³⁹ In De Meern was de zuidelijke uitvalsweg, die aansloot op de limesweg, duidelijk de hoofdwinkelstraat. De vicus lijkt zich hierlangs vooral vanaf de Flavische periode (69-96) planmatig te hebben ontwikkeld, de kavels met hun langgerekte huizen zij aan zij georiënteerd op de weg, de toonbanken en werkplaatsen natuurlijk aan de voorzijde.⁴⁰ Belangrijke toevoegingen aan het kaartbeeld zijn er ook te melden op het gebied van de grafvelden. Volgens Romeinse regelgeving werden de doden buiten de nederzettingen bijgezet, waarbij de uitvalswegen als A-locatie golden. In De Meern zien we echter dat zich langs de randen van de vicus na verloop van tijd her en der clusters van begravingen ontwikkelden.⁴¹ Misschien gaat het hier wel om groepen van verwanten of sociale clubs met een onderlinge 'uitvaartverzekering'. De meeste grafmonumenten, vaak bescheiden heuveltjes boven de kuil met crematieresten, bleven kennelijk nog lang zichtbaar, want de graven lijken elkaar doorgaans te respecteren. Met een geschatte totale grafpopulatie van zeker 4 à 5.000 personen over

Vergelijkend overzicht van de castella en kampdorpen van De Meern, Utrecht en Vechten in relatie tot de Romeinse rivierlopen en de limesweg. Voor de laatste twee forten is de verwachte locatie van het badhuis omkaderd. Het beeld van de bekende en veronderstelde grafvelden is waarschijnlijk zeer incompleet. Ook voor scheepsresten valt te rekenen met een veelvoud van wat nu bekend is.

ruim twee eeuwen moeten de grafvelden van De Meern, Utrecht en Vechten uiteindelijk als een haast continue krans rond de kampdorpen gedrapeerd hebben gelegen. Op die manier krijgt de nieuwe kaart van Romeins Utrecht ook voorspellende waarde: zo moeten we voor de binnenstad in een brede zone rond de Haverstraat-Hamburgerstraat-Herenstraat rekening houden met losse clusters van crematiegraven. Een uitloper daarvan is in 2007 opgegraven ten zuiden van het Duitse Huis aan de Springweg.⁴²

De infrastructuur van de Limes

Een rode draad, zowel op de kaart als in het onderzoek van de laatste 25 jaar, vormt de limesweg.⁴³ Na de eerste ontdekking in september 1997, is het tracé ten westen van De Meern voortvarend in kaart gebracht door middel van grondboringen en proefsleuven. De weg volgt daar de zuidrand van de Heldammer stroomrug. De verwachting was dan ook lange tijd dat de 'A1 van

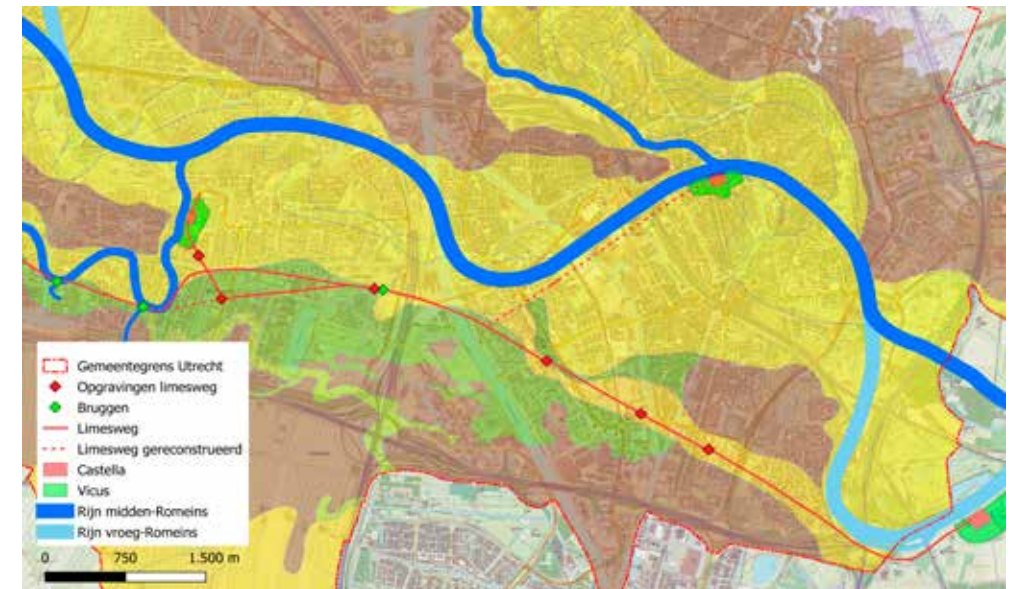
Artist's impression van het kampdorp langs de zuidelijke toegangsweg tot het castellum op de Hoge Woerd. De huizen liggen zij aan zij, met hun toonbanken en werkplaatsen aan de weg, en vormen zo een echte 'winkelstraat'. De langgerekte erven erachter bieden ruimte aan gemakken, opslag, moestuinen, varkens en kippen. De sporen van een recente overstroming zijn nog goed zichtbaar. Kelvin Wilson, Ridderkerk.

Romeins Nederland' oostwaarts gewoon de linkeroever van de Rijn zou blijven volgen, langs, of zelfs dwars door, de castella van De Meern en Utrecht. Pas vanaf 2004 werd stapsgewijs duidelijk dat het anders zit: de limesweg passeerde ruim een halve kilometer zuidelijk van het Meernse castellum, dat hiermee door een zijweg verbonden was.⁴⁴ In de jaren 2008-2010 werd het hoofdtracé door middel van grondboringen schuin door de wijken Kanaleneiland, Rivierenwijk, Hoograven en Lunetten gevolgd - zeker 2,5 kilometer van het Utrechtse castellum verwijderd.⁴⁵ Door middel van opgravingen aan de Amerikalaan (2009), Duurstedelaan (2011) en Beneluxlaan (2014), en laatst nog in de Leidsche Rijn-wijk Rijnvliet (2018), kwam vast te staan dat deze onverwachte lijn wel degelijk het hoofdtracé van de limesweg was.⁴⁶ Als we inzoomen en er in ons GIS een paleogeografische reconstructie onder leggen, dan blijkt dat de Romeinse landmeters het tracé met zorg over een kleine stroomgordel uit de bronstijd hebben uitgezet.

Het interessante van de limesweg is dat deze een jongere toevoeging aan het systeem is. Terwijl de forten en wachttorens dateren uit de jaren veertig van de eerste eeuw, en nog geheel gericht zijn op de rivier, lijkt de limesweg pas uit de late jaren tachtig te dateren - de oudste jaarringdatering is van 89.⁴⁷ We zitten dan precies in de jaren waarin keizer Domitianus (81-96) een streep zet onder de oude plannen om het over-Rijnse gebied in te lijven, en ergens tussen 85 en 90 de provincies Boven- en Neder-Germanië inricht, weldra gevolgd door de eerste aanzetten tot een lineair grensbewakingssysteem langs de landgrens tussen Rijn en Donau. Grenswegen waren een cruciaal

onderdeel van dat nieuwe concept. En dat is nu ook precies waar de tracévoering in de Utrechtse regio op duidt: de limesweg werd aangelegd als een strategische as voor snelle 'horizontale' verplaatsingen.⁴⁸ Hierbij werd kennelijk niet elk castellum dat wat afzijdig in een rivierbocht lag, zoals die van Utrecht en De Meern, direct ontsloten. Was de limesweg ontstaan door geleidelijke opwaardering van lokale patrouille-, jaag- en andere paden die zich al vroeg rond de vroege castella zullen hebben ontwikkeld, dan had het tracé er anders uitgezien. Nu moest het Utrechtse castellum met een lange zijweg aan het hoofdtracé worden gekoppeld. Een kort segment hiervan lijkt te zijn aangetroffen bij de UniC school aan de Van Bijnkershoeklaan.⁴⁹ Hiermee hebben we misschien ook meteen de oplossing voor het oude raadsel dat de forten van Utrecht en De Meern niet vermeld staan op de Tabula Peutingeriana, de twaalfde-eeuwse kopie van een oude Romeinse reiskaart: voor de doorgaande reiziger waren deze stations, vanwege hun afzijdige ligging, minder relevant als halteplaats.

De limesweg was voor die tijd een indrukwekkend kunstwerk. In rivierbochten en op lager gelegen terrein had hij haast het aanzien van een dijk, 5 meter breed aan de top, geplaveid met een taai grind-leemmengsel, inwendig

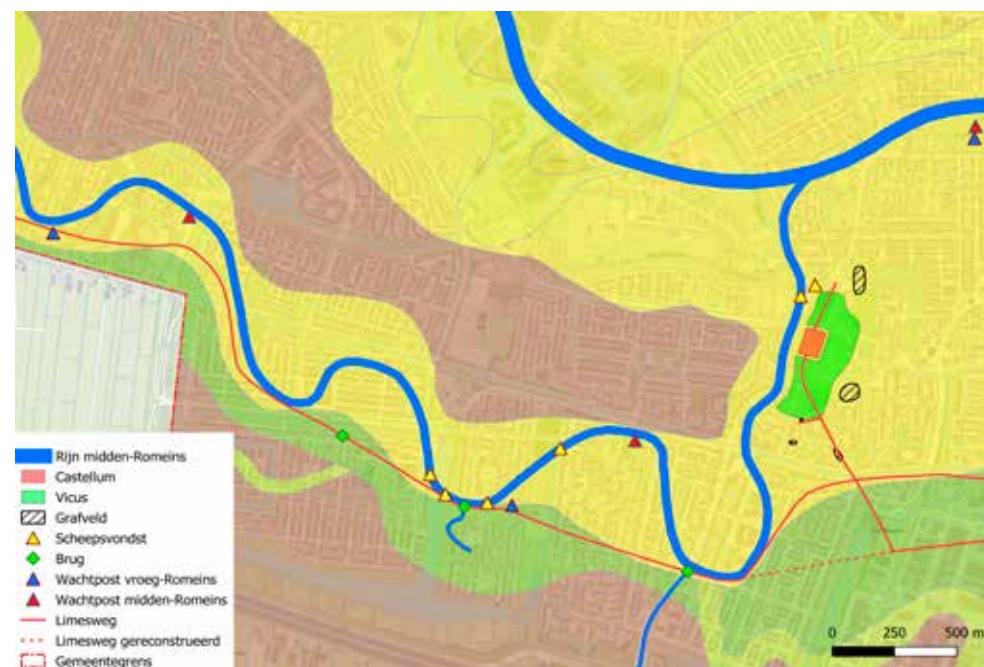
Uitsnede van de paleogeografische kaart (legenda zie pagina 111) met de bekende delen van de limesweg. In de wijken Lunetten, Hoograven en Kanaleneiland volgt de weg een oude stroomrug uit de Bronstijd. Het hoofdtracé ging opvallend genoeg voorbij aan de castella van het Domplein en de Hoge Woerd. Ten oosten van De Meern werd rond het jaar 168 een bocht rechtgetrokken. Ondergrond OpenTopo, <geodata.nationaalgeoregister.nl/>.

Artist's impression van de loskade die in 1998 in de wijk Veldhuizen is opgegraven, vlak naast de limesweg. Deze logistieke voorziening ontwikkelde zich tussen 93 en 125 stapsgewijs tot een flink platform, waar bouwmaterialen als grind, basalt en eikenhout van rivierpramen werden overgeslagen op karren, met het oog op verwerking in nabije wegsecties. Op de achtergrond passeert toevalig een militair patrouilleschip. Kelvin Wilson, Ridderkerk.

vaak voorzien van een stevige houten beschoeiing en aan de zijanten gestut door brede taluds. Was het terrein minder gevoelig voor overstrooming, dan hoefde het weglichaam (*agger*) minder hoog te worden opgewerkt. Vaak vinden we dan wel berm sloten aan een kant of beide zijden, met het oog op afwatering.⁵⁰ Ook lag er aan de zuidkant vaak een nevenstrook, gemarkeerd door een secundaire bermgreppel, onder andere bestemd voor het drijven van vee.⁵¹ Interessant zijn de Romeinse pogingen tot watermanagement. In rivierbochten waren vaak zware beschoeiingswerken nodig om verdere zijwaartse verplaatsingen en op termijn erosie van de weg tegen te gaan. Bij een grote bouwcampagne in het jaar 100 werd daartoe op grote schaal basalt aangevoerd van puinhellingen tegenover Bonn.⁵² Op één punt werd zelfs een soort krib gebouwd om de stroomdraad van de rivier vast te leggen.⁵³ Ook werden toen 'moerasbruggen' gebouwd op punten waar de dijkachtige limesweg de zijwaartse afvoer van overstroomingswater blokkeerde, als een veiligheidsventiel voor een jaarlijks terugkerend fenomeen.⁵⁴ In de omgeving van De Meern kunnen wij inmiddels vijf van zulke bruggen op de kaart zetten.⁵⁵ Zij hadden de vorm van 'paaljukbruggen' en zullen veelal tien tot twintig meter lang zijn geweest.

Als we het over bruggen hebben, kunnen we niet voorbijgaan aan wat er in het verleden is beweerd over de naam Traiectum, ofwel 'oversteekplaats'. Er is geen enkele aanleiding om ter hoogte van de Utrechtse binnenstad een

Uitsnede van de paleogeografische kaart (legenda zie pagina 111) met het limesstelsel rond De Meern. Stroomopwaarts en -afwaarts van het castellum op de Hoge Woerd zien we enkele wachtposten uit de vroege en midden-Romeinse tijd (respectievelijk circa 50-75 en 150-225), die van daaruit bemand werden. De zes of zeven scheepsvondsten zijn vermoedelijk maar het topje van de ijsberg. Maar liefst drie bruggen waren in dit gebied nodig om de limesweg over crevassegeulen heen te leiden.

voorde in de Rijn te veronderstellen.⁵⁶ De aard van de ondergrond maakt dat we ook hier een minimale beddingdiepte van een meter of vijf moeten aannemen. Ook een vaste brug kunnen we gevoeglijk uitsluiten: die bouwden de Romeinen nergens over Rijn of Donau waar deze rivieren de noordgrens van het Rijk vormden (alleen bij Keulen zou rond 310 een brug komen, beschermd door een sterk bruggenhoofdort aan de overzijde). Op een medaille van Caracalla (211-218) komen we het woord *traiectus* tegen bij de afbeelding van een schipbrug, maar dat soort constructies werd vooral bij militaire campagnes ingezet.⁵⁷ Strikt genomen betekent het werkwoord *traicere* 'overzetten'. Enkele Franse parallellen wijzen voor de Romeinse tijd eerder op een veerverbinding en dat is ook waar we in het geval van Utrecht aan moeten denken.⁵⁸ Nog niet zolang geleden heeft Jaap Morel in het scheepswrak van Xanten-Waardt, tentoongesteld in het LVR-RömerMuseum in Xanten, een veerpont herkend, compleet met inrichting voor het gieren

Resten van een Romeinse paaljukbrug in de wijk Rijnvliet, opgegraven in 2018. De foto is genomen op de as van de limesweg, kijkend richting het oosten. In het grondblok zijn de paalkoppen van diverse bouwfasen te zien. Door middel van dendrochronologisch onderzoek zijn deze inmiddels gedateerd in de jaren 114-115, 124-125, 155-156 en 157. Foto afdeling Erfgoed gemeente Utrecht.

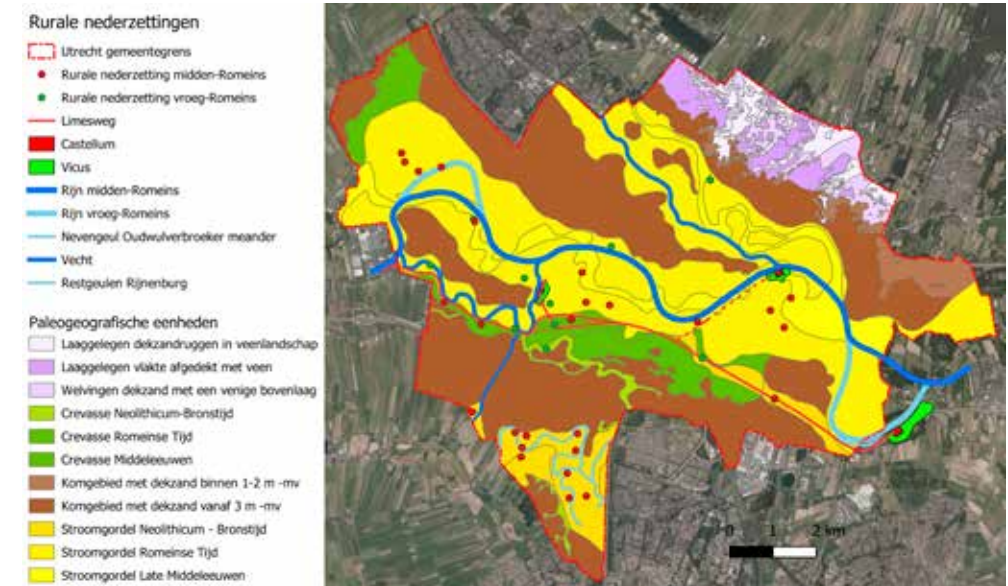
van het vaartuig.⁵⁹ De reguliere oversteekplaats die de naam Traiectum suggereert, onderstreept het belang van de Vecht als corridor naar de woongebieden van de Frisii, niet alleen over water.

Tot de militaire infrastructuur van de limeszone behoren natuurlijk ook de kleinere wachtposten. Juist op dit punt heeft het onderzoek in Leidsche Rijn spectaculaire resultaten opgeleverd. Zo kunnen we de bouwkundige vorm, materiële cultuur en voedselbevoorrading van de midden-eerste-eeuwse wachttorens in enig detail reconstrueren.⁶⁰ Hun relatie met het riviersysteem is al genoemd. De jongere wachtposten liggen net iets anders.⁶¹ Het lijkt haast alsof zij juist zover mogelijk voorwaarts werden geplaatst, in noordwaartse rivierbochten, en dus los van de limesweg, net als wachttorens elders in Neder-Germanië.⁶² Vooral over de meest westelijke wachtpost, ter hoogte van gemeentewerf De Stits, zijn wij voor de periode circa 180-230 goed geïnformeerd.⁶³ Het militaire karakter spreekt onder meer uit een reeks wapenvondsten (speerpunt, punt van een geschutspijl,

ettelijke ballistakogels), een handvol militaire dakpanstempels, de ruime beschikbaarheid van schoenen met nagelzolen en de samenstelling van het gevonden aardewerk, waaronder een inscriptie die verwijst naar een *centurio*.⁶⁴ Onder andere uit de schoenvondsten blijkt de regelmatige aanwezigheid van vrouwen en kinderen. In het licht van wat wij weten over Romeinse detacheringspraktijken, zou het niet hoeven verbazen als hier, tussen voorjaar en herfst, hele soldatengezinnen bivakkeerden. De gevonden aanwijzingen voor moestuinderij, visvangst, beweiding en slacht passen daar helemaal bij. Eigenlijk lag het voor het Romeinse leger heel erg voor de hand om beheer en exploitatie van het militaire territorium in de limeszone te beleggen bij de kleine detachementen die er toch al de wacht moesten houden (en verder weinig te doen hadden).⁶⁵

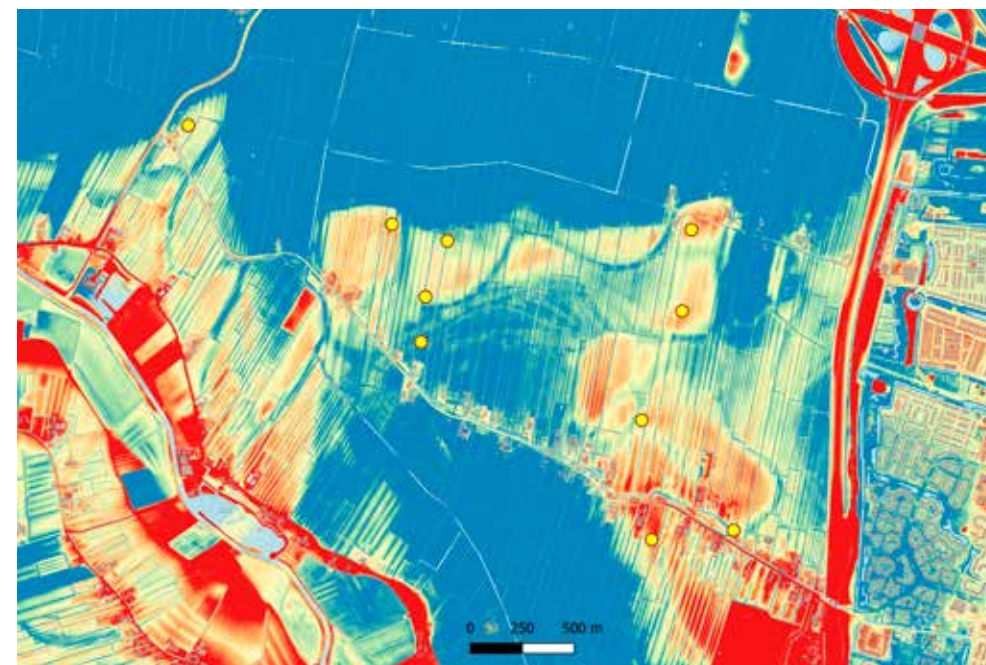
Rurale bewoning

De laatste jaren is aan de westkant van Utrecht zeker een dozijn nederzettingsterreinen in de kaart gebracht die aanwijzingen hebben opgeleverd voor bewoning in de eerste decennia van de jaartelling. Op sommige plekken kan deze nederzettingsactiviteit al rond 5-15 na Chr. worden aangetoond.⁶⁶

Overzicht van de landelijke bewoning. Het beeld van deze 'rurale nederzettingen' is zeker niet compleet, maar geeft voor sommige delen een aardige indruk van de bewoningsdichtheid. De meeste stippen vertegenwoordigen nederzettingen bestaande uit een tot drie gelijktijdige boerderijen. Alle nederzettingen lagen met hun landbouwarealen hoog en (doorgaans) droog op oudere stroomgordels.

Een daarvan, nu begraven onder Leidsche Rijn Centrum, kenmerkt zich door enkele zogenaamde zodenwandhuizen, het gebruik van koemest als brandstof en het veelvuldig voorkomen van aardewerkvormen die typerend zijn voor de noordelijke kustgebieden rondom de Nederlands-Duitse grens: het woongebied van de Chauken.⁶⁷ Zulk Chaukisch aardewerk is ook op andere vindplaatsen vastgesteld.⁶⁸ Opmerkelijk is ook het regelmatig voorkomen van kleine militaire uitrustingsstukken in deze vroege nederzettingen. Deze zouden kunnen wijzen op krijgsdienst in het Romeinse leger. Het heeft er zo alle schijn van dat de Utrechtse regio kort na het begin van de jaartelling in bezit is gegeven aan groepen van diverse, maar zeker ook noordelijke achtergrond, die in de fase van de Germaanse offensieven op drift waren geraakt, maar zich wel loyaal aan Rome hadden opgesteld. Zulke volksplantingen in frontierzones behoren tot de normale Romeinse integratiepolitiek, net als in verdragen vastgelegde krijgsdienst.⁶⁹ Vrijwel zeker is dit proces in de Utrechtse regio gemonitord vanuit het pas gestichte fort Fectio. De aanleg van een keten van militaire installaties op de zuidoever van de Rijn in het midden van de eerste eeuw leidde tot een herschikking van de rurale bewoning. In het achterland van de grens ontstonden vanaf de Flavische tijd (69-96) nieuwe nederzettingen, vermoedelijk bestaande uit twee of drie boerderijen, met een verkaveld cultuurlandschap eromheen.⁷⁰ Ontwikkelingen zoals in het Kromme-Rijngebied, waarbij sommige van die hoeves zich ontwikkelen in de richting van villa's, met deels stenen gebouwen en pannendaken, zien we in het Utrechtse vooralsnog niet. Misschien komt dat doordat het achterland hier geen uitgestrekte en relatief hooggelegen stroomruggen kende, met goede mogelijkheden voor agrarische surplusproductie. Toch werd het potentieel van het landschap zo goed mogelijk gebruikt. Zo werd een 400 meter brede stroomrug in de zuidelijke binnenstad, ongeveer tussen de Vrouwjuttenstraat en de Agnietenstraat, in het onmiddellijke achterland van het Utrechtse castellum dus, tamelijk intensief geëxploiteerd.⁷¹ Zelfs een reststrook op de zuidflank van de Heldammer stroomgordel ten westen van De Meern werd, weliswaar marginaal, gebruikt voor onder andere beweiding en wellicht ook het oogsten en opslaan van hout, riet en wilgentenen, mogelijk vanuit boerenbedrijven een paar kilometer verder naar het oosten.⁷² In het verdere achterland van de Limes werden de stroomgordels in de huidige polder Rijnenburg intensief bewoond en benut. Als wij in ons GIS het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) als ondergrond nemen, dan blijkt duidelijk dat de bewoning zich concentreerde op de hogere oeverwallen langs restgeulen. Ook aan de overzijde van de Rijn was menselijke activiteit. Zo kennen we met name tussen Vleuten en Haarzuilens, rond het Haarpad, een handvol

Reliëfkaart van het gebied Rijnenburg ten zuidwesten van de stad, met daarop aangegeven de rurale nederzettingen uit de eerste en tweede eeuw. Het verschil in maaiveld is sterk gedramatiseerd; de terreinhoogte loopt van blauw via groen en geel op naar oranje en rood. Linksonder en rechts vallen de hoog opgeslibde uiterwaarden van de Hollandse IJssel en het weglichaam van de A12 op. Ertussen tekent zich een oude stroomgordel uit de ijzertijd af, waarvan de restgeul hier en daar herkenbaar is; daarlangs liggen alle nederzettingen uit de Romeinse tijd. Actueel Hoogtebestand Nederland, versie 2.0.

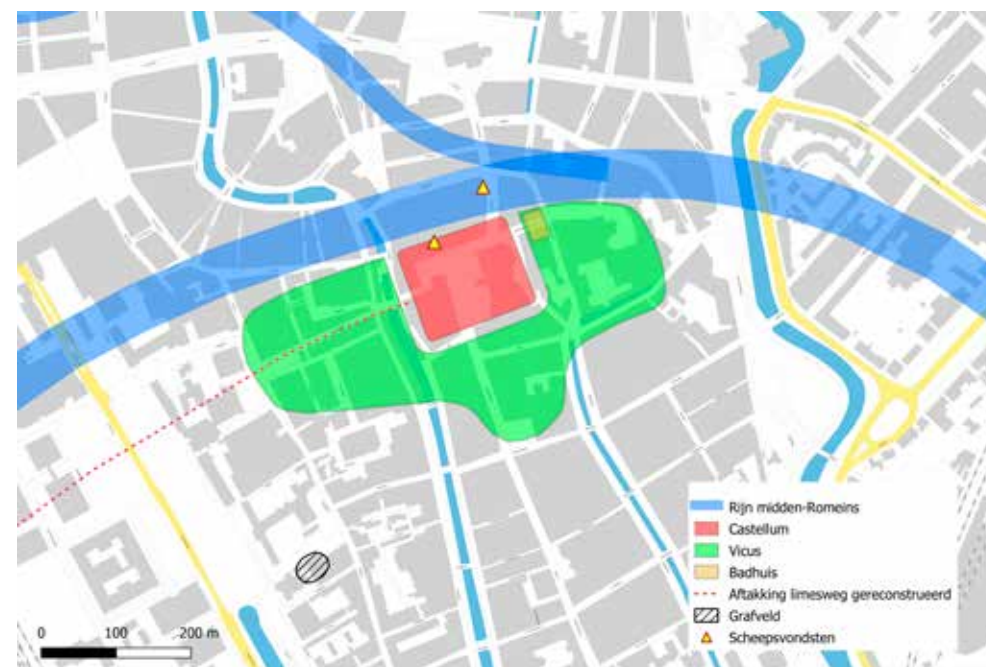
vindplaatsen.⁷³ Elk van deze *sites* leverde hooguit een paar Romeinse vondsten op, genoeg om aan te tonen dat hier in de bloeitijd van de tweede eeuw mensen actief waren - maar wat was dat voor activiteit? Vast staat dat geen van de nederzettingen, als we daarvan mogen spreken, zich ontwikkelde zoals de boerenbedrijven ten zuiden van de Rijn, waar in de loop van de tweede eeuw steeds meer op de draaischijf vervaardigd aardewerk verschijnt - niets van dat al rond het Haarpad. Het is van tweeën een: óf we kijken naar een zeer extensief of incidenteel gebruik van gronden aan de overzijde van de grens die voor het overige grotendeels onbewoond waren, mogelijk in de vorm van satelliet-exploitatie; óf de mensen die hier leefden waren grotendeels afgesneden van het economisch systeem dat de limeszone en zijn achterland in de tweede eeuw tot bloei bracht. In beide gevallen was de Limes een reële grens: de werelden aan beide zijden verschilden van elkaar.

lets dergelijks is ook vastgesteld in West-Nederland, waar de omloop van munten in het Friese gebied ten noorden van de Rijn significant anders was dan in het bestuursdistrict (*civitas*) van de Cananefaten ten zuiden ervan.⁷⁴

Voorspellen

Ten slotte maakt de nieuwe kaart van Romeins Utrecht ook voorspellingen mogelijk. Een voorbeeld. Als we de paleogeografische laag aanzetten, dan blijken de vier of vijf scheepsvondsten die ten westen van De Meern zijn gedaan, allemaal te verbinden aan dezelfde riviermeander van omstreeks 150/200 na Chr.⁷⁵ In die rivierbocht zijn sinds omstreeks 1980 ongeveer zes bodemingrepen diep genoeg gegaan om Romeinse scheepsresten te raken - en dat leverde dus zeker vier wrakken op! Kijken we vervolgens naar de dichtheid van scheepsvondsten rond Woerden,⁷⁶ dan valt in de Utrechtse bodem rekening te houden met ettelijke tientallen scheepswrakken. Twee daarvan kunnen we nu alvast tamelijk precies vastprikken in de Utrechtse binnenstad. Zo is er een melding uit 1947 dat ruim twintig jaar eerder, in 1925, een 'schuit' zou zijn gevonden bij het graven van 5 meter diepe funderings-sleuven ten behoeve van het nieuwe pand van boekhandel Broese, Domstraat 1-3. Het vaartuig was op dat punt anderhalf meter breed en had in de herinnering van de melder 10 centimeter dikke planken en om de meter een spant.⁷⁷ Overigens zou de 'schuit' in theorie ook vroegmiddeleeuws kunnen zijn, want we weten dat de Rijn tussen de vierde en negende eeuw in de hele zone tussen het stenen castellum en het Oudkerkhof actief is geweest.⁷⁸

Graven wij dieper in de annalen, dan wordt het aan de noordkant van het Domplein alleen maar mooier, met de oudste scheepsvondst die wij in Utrecht, of eigenlijk Nederland, zo niet Europa, kennen. In zijn werk over de Stichtse burgertwisten van 1546 vermeldt de historicus Lambertus Hortensius (1500/1501-1574) nogal terloops een bijzondere ontdekking. Deze was 'in onze tijd' gedaan onder de woning van Domdeken Ludolf van Veen, het claustrale huis Domplein 5-8, dat in of kort na 1505 vanaf de fundamenteën werd herbouwd.⁷⁹ Bij 'nogal diep' graafwerk zou toen een 'rank scheepje' (*lembus*) zijn gevonden, 'klaarblijkelijk van hoge ouderdom en beladen met kruiken (*urceolis*) van aardewerk, tot verwondering van de aanschouwers.'⁸⁰ Dit doet denken aan het graanschip Woerden 1 dat, afgemeerd aan de kade van castellum Laurium, kennelijk water heeft gemaakt en met lading en al is gezonken.⁸¹ Zowel de scheepsvondst van 1925 als die van 1505/1506 vallen binnen het havenfront van het castellum. Het schip met de kruiken kunnen we via het claustrale huis zelfs vrij precies plaatsen binnen de ontwikkeling van het fort. Hortensius lijkt namelijk te duiden op het hoofdhuis (*aedes*), dat vooraan op het perceel stond. We zitten dan een meter of zo westelijk van de

De Romeinse topografie van de Utrechtse binnenstad, met als kern het castellum op het Domplein. De omvang van het kampdorp eromheen lijkt met name aan de zuidkant aanzienlijk groter dan tot nu toe gedacht. De meest waarschijnlijke locatie van het badhuis is omkaderd. Nieuwe elementen zijn twee scheepsvondsten uit 1505 en 1925. Het punt waar de Vecht in de Romeinse tijd aftakte van de Rijn, kan sinds kort bij benadering worden aangegeven.

Romeinse noordpoort, maar net *binnen* de stenen ommuring van het jongste castellum uit circa 200-270. Het toeval wil dat we juist voor deze locatie over een goed gedocumenteerd profiel door de oeverzone beschikken. Daaruit blijkt dat de eerste Romeinse Rijnsoever zich hier enkele meters ten zuiden van de latere stenen castellummuur bevond. Maar al in de eerste helft van de tweede eeuw was de oever ettelijke meters naar het noorden opgeschoven.⁸² En zo gaan we haast onvermijdelijk richting een eerste-eeuwse datering voor het schip met de kruiken.

Laten we ten slotte dan ook maar proberen om het badhuis van Utrecht op zijn plek te zetten. Elk zichzelf respecterend castellum had een badhuis (*balneum*) voor lichaamsverzorging in Romeinse stijl. Dat van Utrecht is weliswaar nog niet gelokaliseerd, maar er blijkt een patroon te zitten in de locatie van deze cruciale voorziening. Zo is er in Boven-Germanië een voorkeur voor de rechterzijde van het castellum, die in de Romeinse ruimtelijke planning sowieso een hogere status lijkt te hebben.⁸³ In De Meern lag het

badhuis pal aan de rivier, buiten de *porta principalis dextra*, de rechterzijpoort, dus stroomopwaarts van het fort. Voor de voorziening van schoon water was dit een alleszins voor de hand liggende keuze, met al die riolen die uitkwamen op de rivier. In Zwammerdam en Alphen aan de Rijn lijkt het badhuis eveneens op die plek te hebben gelegen, en ook voor Vechten hebben we daar aanwijzingen voor.⁸⁴ Voor Utrecht kunnen we het zoekgebied op deze basis vrij strak bepalen: rondom het oostelijke uiteinde van de Voetiusstraat.⁸⁵

Wie de rivierloopkundige situatie aan het einde van de Romeinse aanwezigheid kende, zo rond 270, had ook kunnen voorzien dat Utrecht het na de Romeinse tijd zou gaan winnen van de andere twee forten. De Oudwulverbroeker meander bij Vechten was al in de loop van de eerste eeuw van de hoofdstroom afgesneden geraakt door een beddingverlegging van de Rijn;⁸⁶ het castellum van De Meern was op een hopeloze plek komen te liggen door het verlanden van de Heldammer rivier rond het midden van de derde eeuw. Dus toen Willibrord rond 690 een levensvatbare uitvalsbasis zocht voor zijn werk, lag de keuze voor de hand: Traiectum, dat bovendien nog steeds zijn connectie met het Friese noorden had in de vorm van de Vecht. Het vervallen castellum van Vechten werd door de Frankische hofmeier Karel Martel in 723 aan de Utrechtse kerk geschonken.⁸⁷ De limesweg lijkt in dat verband nog één maal goede diensten te hebben bewezen als verbinding tussen de twee, want precies in die jaren wordt de oude 'A1' hier nog één keer opgelapt, of zelfs grondig gereconstrueerd,⁸⁸ wellicht ook om bouwmaterialen en andere grondstoffen (glas, metaal?) uit Vechten te verslepen naar de nieuwe groeikern waaruit de stad Utrecht is voortgekomen - een stad met stevige wortels in zijn Romeinse werelderfgoed.

Erik Graafstal studeerde geschiedenis in Utrecht, met als specialisatie provinciaal-Romeinse archeologie en oude geschiedenis. Als gemeentelijk archeoloog is hij sinds 1997 betrokken geweest bij het grootschalige archeologische onderzoek langs de voormalige Romeinse grens in Leidsche Rijn. Zijn bijzondere interesse geldt het vergelijkend onderzoek van Romeinse grenssystemen in Noordwest-Europa. In de eerste jaren van het proces is hij betrokken geweest bij de werelderfgoednominatie van de Nedergermaanse Limes. Sinds 2015 is hij in deeltijd coördinator van Museum Hoge Woerd.

LITERATUUR

Arkema i.v. ► M. Arkema, *Greppels, grind en een brug. LR091: Archeologische opgraving van de Romeinse weg in Rijnvliet-Noord, Utrecht*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 145) in voorbereiding.

Bechert 1971 ► T. Bechert, 'Römische Lagertore und ihre Bauinschriften: ein Beitrag zur Entwicklung und Datierung kaiserzeitlicher Lagertorgrundrisse von Claudius bis Severus

Alexander', *Bonner Jahrbücher* 171 (1971), 201-271.

Berendsen 1982 ► H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht*, Utrecht (Utrechtse geografische studies 25) 1982.

Birley 2002 ► A. Birley, *Garrison life at Vindolanda. A band of brothers*, Stroud 2002.

Blom en Vos 2008 ► E. Blom en W.K. Vos, *Woerden-Hoochwoert. De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse Castellum Laurium, de*

vicus en van het schip de 'Woerden 7', Amersfoort (ADC Rapport 910)/Leiden 2008.

Van den Bos 2014 ► V. van den Bos e.a., 'Roman impact on the landscape near castellum Fectio, The Netherlands', *Vegetation History and Archaeobotany* 23, 277-298.

Den Braven 2021 ► J.A. den Braven, *HARo6 - Haarzicht: een proefsleuvenonderzoek en opgraving uit de ijzertijd, Romeinse periode en vroege middeleeuwen*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 149) 2021.

Breeze 2019 ► D.J. Breeze, *Hadrian's Wall. A Study in Archaeological Exploration and Interpretation*, Oxford 2019.

Briels 2011 ► I.R.P.M. Briels, *Plangebied Van Bijkershoeklaan, speeltuin op de Romeinse weg. Gemeente Utrecht Archeologisch onderzoek: een proefsleuvenonderzoek en opgraving*, Weesp (RAAP-rapport 2274) 2011.

De Bruijn 1994 ► M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, Utrecht (Stichtse Historische Reeks 18) 1994.

De Bruin 2017 ► J. de Bruin, *Rurale gemeenschappen in de civitas Cananefatium 50-300 na Christus*, proefschrift Universiteit Leiden 2017.

Dielemans 2013 ► L. Dielemans, *Wacht aan het water. VLEN3-00: archeologisch onderzoek naar sporen en vondstassemblages uit de Romeinse tijd in Vleuterweide*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 52) 2013.

Dielemans 2014a ► L. Dielemans, *Weg, water en wilgentenen. DSL: archeologisch onderzoek naar de Romeinse limesweg, een restgeul en pre-Romeinse sporen in Hoograven, Utrecht*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 62) 2014.

Dielemans 2014b ► L. Dielemans, *Graan en greppels. LR1 t/m 4, LR14 en LR87: Proefsleuvenonderzoeken, archeologische begeleidingen en opgravingen van inheemse bewoning ten oosten van castellum De Meern in Langerak, Leidsche Rijn, Utrecht*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 85) 2014.

Dielemans en Graafstal i.v. ► L. Dielemans en E.P. Graafstal, *Veldhuizen B en C: definitief archeologisch onderzoek naar een inheems-Romeinse vindplaats in het plangebied Veldhuizen, gemeente Utrecht*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 42) in voorbereiding.

Dielemans en Van der Kamp 2012 ► L. Dielemans en J.S. van der Kamp, *IJzertijdbewoning en de limesweg in Kanaleneiland (Utrecht)*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 74) 2012.

Van Dinter 2013 ► M. van Dinter, 'The Roman Limes in the Netherlands: how a delta landscape determined the location of the military structures', *Netherlands Journal of Geosciences* 92 (2013) 1, 11-32.

Van Dinter 2017 ► M. van Dinter, *Living along the Limes. Landscape and Settlement in the Lower Rhine Delta during Roman and Early Medieval Times*, Utrecht (Utrecht studies in earth sciences 135) 2017.

Van Dinter en Graafstal 2007 ► M. van Dinter en E.P. Graafstal, 'Landschap en militaire infrastructuur rond het schip', in: E.

Jansma en J.-M.A.W. Morel (red.), *Een Romeinse Rijnaak, gevonden in Utrecht-De Meern, Resultaten van het onderzoek naar de platbodem 'De Meern 1'*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Momumentenzorg 144) 2007, 17-36.

Van Dockum 1998 ► S.G. Dockum, 'Vleuten-De Meern, Strijkviertel (Rijksstraatweg 52a)', in: D.H. Kok e.a. (red.), *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995*, Utrecht 1998, 133-134.

Duurland i.v. ► M.F.M. Duurland, *Een Romeins grafveld in Utrecht. Een archeologisch onderzoek bij het Duitse Huis/Hotel Karel V, Utrecht*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 37) in voorbereiding.

Van der Gaauw en Van Londen 1992 ► P.G. Gaauw en H. van Londen, *De Hoge Woerd. Een boor- en weerstandsonderzoek naar het Romeinse castellum van De Meern*, Amsterdam (RAAP-rapport 65) 1992.

Gechter 1987 ► M. Gechter, 'Bonn, Römische Besiedlung, Das Legionslager', in: H.G. Horn (red.), *Die Römer in Nordrhein-Westfalen, Stuttgart* 1987, 364-76.

Gnecchi 1912 ► F. Gnecchi, *I Medaglioni Romani*, dl. III, *Bronzo*, Milaan 1912.

Graafstal 1996 ► E.P. Graafstal, 'Een oud landschap onder Vleuten', *Westerheem* 45 (1996), 20-26.

Graafstal 1998 ► E.P. Graafstal, 'Vleuten-De Meern - Veldhuizen', in: D.H. Kok e.a. (red.), *Archeologische kroniek provincie Utrecht 1996-1997*, Utrecht 1998, 137-168.

Graafstal 2000 ► E.P. Graafstal, 'Vleuten-De Meern, Waterland', in: D.H. Kok e.a. (red.), *Archeologische kroniek provincie Utrecht 1998-1999*, Utrecht 2000, 167-191.

Graafstal 2002 ► E.P. Graafstal, 'Logistiek, communicatie en watermanagement. Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in Nederland', *Westerheem* 51 (2002), 2-27.

Graafstal 2008 ► E.P. Graafstal, 'Tien jaar limes in Leidsche Rijn, *Archeobrief* 12 (2008) 4, 19-30.

Graafstal 2017a ► E.P. Graafstal, 'River frontiers or fortified corridors?', in: N. Hodgson e.a. (red.), *Roman Frontier Studies 2009. Proceedings of the XXI International Congress of Roman Frontier Studies (Limes Congress) held at Newcastle upon Tyne in August 2009*, Oxford 2017, 186-193.

Graafstal 2017b ► E.P. Graafstal, 'Basisrantsen of barbecue? Een kijkje in de keuken van een Romeinse wachttorens', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2017), 18-33.

Graafstal 2018 ► E.P. Graafstal, 'Farming the frontier? Mixed occupants and occupations at a Roman outpost in the Rhine delta, c. AD 180-230', in: T. Ivleva e.a. (red.), *Embracing the provinces. Society and material culture of the Roman frontier regions. Essays in honour of Dr Carol van Driel-Murray*, Oxford/Philadelphia 2018, 49-62.

Graafstal en Den Braven 2020 ► E.P. Graafstal en A. den Braven, *Weg boven water. WTLor: inventarisatie limesweg Waterland (werkput 2 en 3) ten behoeve van de rijksbescherming van het terrein 'Veldhuizen' (Utrecht)*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 51) 2020.

Graafstal en Hessing 2021 ► E.P. Graafstal en W.A.M. Hessing,

‘Central: from Wijk bij Duurstede to Woerden’, in: W.A.M. Hessing e.a. (red.), *Romans on the Waterfront. Evaluation of archaeological interventions (1997-2020) along the Dutch part of the Lower Rhine and Coastal Limes*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 71) 2021, 121-139.

Graafstal en Vos 2016 ➤ E.P. Graafstal en W.K. Vos, ‘Een kleine muur van Hadrianus. De limesweg in Utrecht en Zuid-Holland’, in: P. van der Heijden (red.), *Romeinse wegen in Nederland*, Utrecht 2016, 41-55.

De Groot en Montforts 1983 ➤ H.L. Groot en M.J.G.Th. Montforts, ‘Korte Nieuwstraat’, in: *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1982*, overdruk uit *Jaarboek Oud-Utrecht* (1983), 27-148, hiervan 64-72.

Haalebos 1996 ➤ J.K. Haalebos, ‘Ein römisches Getreideschiff in Woerden (NL)’, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 43 (1996), 475-509.

Den Hartog 2009 ➤ C.M.W. den Hartog, *Sportpark Terweide 2. LR41-42: Archeologisch onderzoek Sportpark Terweide*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 18) 2009.

Den Hartog 2016 ➤ C.M.W. den Hartog, *Sportpark Terweide 3. Definitief Archeologisch Onderzoek LR75 Hogeweide/Verlengde Vleutenseweg in Utrecht*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 84) 2016.

Van der Heiden en Koot 2009 ➤ M.J. van der Heiden en C.W. Koot 2009, *Houten, vindplaats VleuGel 14: archeologisch onderzoek in het traject Vleuten-Geldermalsen*, Amsterdam (AAC-notities 47) 2009.

Hessing 1997 ➤ W.A.M. Hessing e.a., *Romeinen langs de snelweg. Bouwstenen voor Vechtens verleden*, Abcoude/Amersfoort 1997.

Hessing 1999 ➤ W.A.M. Hessing, ‘Building programmes for the Lower Rhine limes. The impact of the visits of Trajan and Hadrian to the Lower Rhine’, in: H. Sarfatij e.a. (red.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle/Amersfoort 1999, 149-156.

Holwerda 1939 ➤ J.H. Holwerda, ‘Zwei neue Inschriftsteine aus Holland’, *Germania* 23 (1939), 31-33.

Hortensius 1546 ➤ L. Hortensius, *Secessionum civilium* [m] *Ultraiectinarum, en bellorum, ab ann. xxiiij. supra m.ccccc usque ad translationem episcopatus ad Burgundos, libri septem*, Basel 1546.

Huisman en Van Os 2016 ➤ H. Huisman en B. van Os, ‘Het lichte slakmateriaal’, in: Den Hartog 2016, 111-112.

Isings 1965 ➤ C. Isings, ‘Vondsten uit Utrecht’, *Maandblad van Oud-Utrecht* 38 (1965), 95.

De Izarra 1993 ➤ F. de Izarra, *Le fleuve en les hommes en Gaule romaine*, Paris 1993.

Jansen 2014 ➤ B. Jansen e.a., *Castellum-terrein Fectio, gemeente Bunnik. Archeologisch onderzoek in het kader van de publieksopenstelling*, Amsterdam (RAAP-rapport 1778) 2014.

Jansen 2019 ➤ B. Jansen, *Speuren naar grind. Karterend onderzoek naar de limesweg in de bebouwde kom van Utrecht, Gemeente Utrecht. Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (verkennd booronderzoek)*, Weesp (RAAP-rapport 3498) 2019.

Jezeer 2011 ➤ W. Jezeer, *Utrecht Nieuwegracht 19-21 werfkelders en achtererf. Een archeologische begeleiding*, Amersfoort (ADC-rapport 2319) 2011.

Van der Kamp 2019 ➤ J.S. van der Kamp, *Van Oude Rijn naar Hollandsche IJssel. MD003: Archeologische begeleiding Meerndijk, De Meern (Utrecht)*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 148) 2019.

Kemmers 2008a ➤ F. Kemmers, ‘De Romeinse muntvondsten van het terrein De Hoge Woerd in De Meern (gemeente Utrecht)’, *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 95 (2008), 1-64.

Kemmers 2008b ➤ F. Kemmers, ‘Interaction or indifference? The Roman coin finds from the Lower Rhine delta’, in: A. Bursche e.a. (red.), *Roman coins outside the empire. Ways and phases, contexts and functions*, Wetteren (Collection Moneta 82) 2008, 93-103.

De Kort en Raczynski-Henk 2014 ➤ J.W. Kort en Y. Raczynski-Henk, ‘The Fossa Corbulonis between the Rhine and Meuse estuaries in the western Netherlands’, *Water history* 6 (2014) 51-71.

Langeveld 2010a ➤ M.C.M. Langeveld e.a., *Wegens Wateroverlast. LR 39 De Balije II: wachttorens, rivierdynamiek en Romeinse infrastructuur in een rivierbocht van de Heldammer stroom*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 11) 2010.

Langeveld 2010b ➤ M.C.M. Langeveld, *Een goede buur? LR46 en LR49: definitief archeologisch onderzoek naar de vicus, grafvelden, infrastructuur en een inheemse nederzetting in de omgeving van het Romeinse castellum in De Meern, deelgebied ‘De Woerd’ (Gemeente Utrecht)*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 19) 2010.

Langeveld i.v. ➤ M.C.M. Langeveld, *De vorming van een vicus. LR58 Vicuslaan: Definitief Archeologisch Onderzoek naar een Romeins kampdorp in De Meern (gemeente Utrecht)*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 32) in voorbereiding.

Langeveld en Luksen-IJtsma 2017 ➤ M.C.M. Langeveld en Luksen-IJtsma, *Bewoning in beweging. LR43-53: Archeologisch veldonderzoek naar een Romeins wachttorencomplex in het Groot Zandveld, De Meern*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 22) 2017.

Langeveld en Veldman 2015 ➤ M.C.M. Langeveld en H.A.P. Veldman, *Via Beneluxlaan naar de Romeinse weg te Utrecht. Proefsleuvenonderzoek en een archeologische opgraving*, Amersfoort (ADC-rapport 3967) 2015.

Linthout 2009 ➤ K. Linthout e.a. 2009, ‘Provenance of basalt blocks from Roman sites in Vleuten-De Meern (the Netherlands) traced to the Tertiary Siebengebirge (Germany): a geoarcheological quest using petrological and geochemical methods’, *Netherlands Journal of Geosciences* 88 (2009), 55-74.

Luksen-IJtsma 2010a ➤ A. Luksen-IJtsma, *De limesweg in West-Nederland. Inventarisatie, analyse en synthese van archeologisch onderzoek naar de Romeinse weg tussen Vechten en Katwijk*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 40) 2010.

Luksen-IJtsma 2010b ➤ A. Luksen-IJtsma, *Klokken gieten naast de kerk. Opgravingen op het Pieterskerkhof in Utrecht*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 50) 2010.

Mackensen 2013 ➤ M. Mackensen, ‘Baubestand und Rekonstruktion der porta praetoria des severischen Vexillationskastells Myd(---)/Gheriat el-Garbia am limes Tripolitanus (Libyen)’, in: C. Flügel en J. Obmann (red.), *Römische Wehrbauten. Befund und Rekonstruktion. Arbeitsgespräch excelsae turres quater divisae am 5. Juli 2010 in der Landesstelle für nichtstaatliche Museen im Alten Hof München*, München 2013, 88-107.

Van der Mark 2002a ➤ R. van der Mark, ‘Utrecht - Domherensteeg (Domplein)’, in: D.H. Kok e.a. (red.), *Archeologische kroniek provincie Utrecht 2000-2001*, Utrecht 2002, 124-127.

Van der Mark 2002b ➤ R. van der Mark, ‘Utrecht - Eligenstraat’, in: D.H. Kok e.a. (red.), *Archeologische kroniek provincie Utrecht 2000-2001*, Utrecht 2002, 128-147.

Montforts 1991 ➤ M.J.G.Th. Montforts, ‘De topografie van Utrecht in de Romeinse tijd’, *Jaarboek Oud-Utrecht* (1991), 7-38.

Montforts 1995 ➤ M.J.G.Th. Montforts, *Romeins Utrecht*, Utrecht (Historische reeks Utrecht 20) 1995.

Müller 1987 ➤ G. Müller, ‘Neuss’, in: H.G. Horn (red.), *Die Römer in Nordrhein-Westfalen, Stuttgart 1987*, 580-586.

OSU ➤ S. Muller en A.C. Bouman (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, deel I, Utrecht 1920.

Ozinga 1989 ➤ L.R.P. Ozinga e.a., *Het Romeinse castellum te Utrecht. De opgravingen in 1936, 1938, 1943/44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen met medewerking van H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen*, Utrecht (Studies in Prae- en Protohistorie 3) 1989.

Polak 2004 ➤ M. Polak e.a., *Alphen aan den Rijn-Albaniana 2001-2002: Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn*, Nijmegen (Libelli Noviomagenses 7) 2004.

Polak 2014 ➤ M. Polak, ‘An early Roman naval base at Vechten (provor Utrecht/NL): facts and fiction’, in: *Römisch-Germanisches Zentralmuseum* (red.), *HONESTA MISSIONE. Festschrift für Barbara Pferdehirt*, Mainz (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 100) 2014, 69-98.

Polak en Kooistra 2013 ➤ M. Polak en L.I. Kooistra, ‘A sustainable frontier? The establishment of the Roman frontier in the Rhine Delta. Part 1: From the end of the iron Age to the death of Tiberius (c. 50 BC- AD 37)’, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 60 (2013), 355-458.

Reijnen 2009 ➤ R. Reijnen, ‘Munten: De Romeinse muntvondsten van de terreinen LR 41 en LR 42’, in: Den Hartog 2009, 111-119.

Van Rooijen en Wynia 1998 ➤ C.A.M. van Rooijen en H.L. Wynia, ‘Utrecht - Zuidelijke binnenstad’, in: D.H. Kok e.a. (red.), *Archeologische kroniek provincie Utrecht 1994-1995*, Utrecht 1998, 103-124.

Roymans 2004 ➤ N. Roymans, *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the early Roman empire*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 10) 2004.

Sommer 2006 ➤ C.S. Sommer, ‘Military vici in Roman Britain revisited’, in: R.J.A. Wilson (red.), *Romanitas. Essays on Roman archaeology in honour of Sheppard Frere on the occasion of his ninetieth birthday*, Oxford 2006, 95-145.

Taayke 2009 ➤ E. Taayke, ‘Handgemaakt aardewerk’, in: Den Hartog 2009, 53-59.

Taayke 2010 ➤ E. Taayke, ‘Het handgevormd aardewerk uit de inheemse nederzetting en de vicus’, in: Langeveld 2010b, 227-236.

Tebbens i.v. ➤ L.A. Tebbens, *De paleogeografische ontwikkeling van Oude Rijn en Vecht in het Stationsgebied van Utrecht Fysisch-geografisch en archeologisch onderzoek in het kader van de herinrichting van het Stationsgebied Utrecht*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-16.0165) in voorbereiding.

Toebosch 2021 ➤ T. Toebosch, ‘Een Romeins legioen bij de N206’, *NRC Handelsblad* 27 april 2021.

Vos 2010 ➤ W.K. Vos e.a., *Romeinen in Woerden. Het archeologisch onderzoek naar de militaire bezetting en de scheepvaart van Laurium*, Leiden 2010.

Vos 2020 ➤ W.K. Vos e.a., ‘De castra van Valkenburg (Zuid-Holland): Een onverwacht legioenskamp uit de vroeg-Romeinse tijd’, *Archeologie in Nederland* 4 (2020) 4, 2-11.

Vos en Blom 2003 ➤ W.K. Vos en E. Blom, *Archeologisch onderzoek naar de Romeinse vindplaatsen De Balije en Context Schip in de gemeente Utrecht*, Bunschoten (ADC-rapport 171) 2003.

Weterings 2017 ➤ P.G.H. Weterings, *Vicusresten onder de wal. Archeologische opgraving op Fort Vechten Grondwalcoupe fase 2*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport A-12.0133) 2017.

Weterings en Meijer 2011 ➤ P.G.H. Weterings en Y. Meijer 2011, *Op zoek naar de weg LR60: onderzoek naar de Romeinse limesweg in De Meern (gemeente Utrecht)*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 33) 2011.

Van Wieren 2020 ➤ E. van Wieren, *Van onbekende herkomst. VLEN99 en VLEN00: Een Romeins crematiegrafveld ten noorden van het castellum op de Hoge Woerd in De Meern (Utrecht)*, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 102) 2020.

Wink 2020 ➤ K. Wink e.a., *Toelichting op de Archeologische Beleidskaart gemeente Utrecht*, Weesp (RAAP-rapport 3072) 2020.

Zandstra en Polak 2012 ➤ M.J.M. Zandstra en M. Polak, *De Romeinse versterkingen in Vechten-Fectio. Het archeologisch onderzoek in 1946-1947*, Nijmegen (Auxiliaria 11) 2012.

NOTEN

- 1 Dit artikel had niet geschreven kunnen worden zonder de toeloeving inzet van alle onderzoekers die de laatste 30 jaar zowel in het veld als achter het bureau hebben bijgedragen aan het kaartbeeld van Romeins Utrecht. Vanuit Erfgoed gemeente Utrecht waren dat onder anderen: Anneke Aarts, Marieke Arkema, Annette Bakker, Gerben Beeuwkes, Arjan den Braven, Linda Dielemans, Huib de Groot f, Carolien den Hartog, Michel Hendriksen, Robert Hoegen, Jeroen van der Kamp, Nils Kerkhoven, Maurice Langeveld, Annemarie Luksen-IJtsma, René Kloosterman, Yolande Meijer, Tjimen Moesker, Sjaak Mohren, Marjo Montforts, Cees van Rooijen, Eric van Wieren, Herre Wynia. Vanuit het ADC: Annette Bakker, Annelies van Benthem, Edwin Blom, Marieke van Dinter, Joris Lanzing, Hans Siemons, Mark Spanjer, Albert

- Veenhof, Wouter Vos, Wilco van Zijverden. Vanuit Baac: Leo Tebbens. Vanuit RAAP: Iris Briels, Adam Haarhuis, Eckhart Heunks, Dick de Jager, Bram Jansen. Vanuit de ROB/RCE: Saskia van Dockum, Klaas Greving, Arnold de Haan, Esther Jansma, Laura Köhler, Wim Koudijs 1, Rien Polak, Gert Schreurs, Glen Tak. Vanuit de provincie Utrecht: Ton van Rooijen. Vanuit Groundtracer: Ferry van den Oever, Dick van der Roest. Als zzp'er en vanuit BIAx Consult: Silke Lange.
- 2 Voor de sector Woerden-Wijk bij Duurstede: Graafstal en Hessing 2021.
- 3 Graafstal 2000, 168-170. Voor een tussenstand na de eerste tien jaar: Graafstal 2008.
- 4 Graafstal 2002.
- 5 In samenwerking met Evert van Ginkel van TGV teksten en presentatie.
- 6 Voor een toelichting: Wink 2020.
- 7 De voor dit artikel gebruikte kaartversie is door de auteur samengesteld in QGIS, met gebruikmaking van de kaartlagen van Wink 2020.
- 8 Naast die van Wink 2020 is de paleogeografische kaart van de limeszone tussen Vechten en de Rijnmond van Van Dinter 2013 gebruikt.
- 9 De boringen van Jansen 2014, fig. 14, en Van den Bos 2014, 279, lijken niet gezet op het diepste punt van de bedding.
- 10 Voor diepte-/breedteverhoudingen in de Utrechtse regio: Van Dinter 2017, 34, 133-134.
- 11 Van Dinter en Graafstal 2007, 17-25; Van Dinter 2017, 134.
- 12 Duurland i.v.; vgl. Van Dinter 2017, 134.
- 13 Zo is bijvoorbeeld vastgesteld op de vindplaats Vleuterweide-Gemeentewerf: Dielemans 2013.
- 14 Voor de vroeg-Romeinse politiek aan de Beneden-Rijn: Polak en Kooistra 2013.
- 15 Tacitus, *Annales*, XIII.53; *Historiae*, VOOR19. Voor epigrafisch bewijs voor het bestaan van de dam (*moles*) bij Herwen (Carvium): Holwerda 1939.
- 16 Van Dinter 2017, 41. Nu bevestigd door de ontdekking van een laat-Romeinse restgeul van de Vecht onder de Daalsesingel, die zich via de wat gekromde Bergstraat probleemloos laat verbinden met de noordelijke omgeving van het Utrechtse castellum: Tebbens i.v., hfdst. 5.
- 17 Te vergelijken zijn Bonn en Neuss in het Duitse Rijnland: zie resp. Gechter 1987, 364 met fig. 310; Müller 1987, 580 met fig. 498.
- 18 Kemmers 2008a, 38.
- 19 Polak 2004, 249, 277-279.
- 20 Vos 2020; Toebosch 2021.
- 21 Blom en Vos 2008, 409-410.
- 22 Van Dinter 2017, 40 e.v.
- 23 Aard en omvang van het vondstcomplex wijzen ook voor de tweede eeuw en Severische tijd (193-235) op een wat grotere militaire wachtpost: Langeveld en Luksen-Utsma 2017.
- 24 Graafstal 2017a, 187; Van Dinter 2017, 44 met fig. 2.9.
- 25 Plinius, *Naturalis Historia* XVI.203; Tacitus, *Annales* XI.18.1-2.
- 26 Voor het concept en enkele andere vroege voorbeelden: Graafstal 2017a.
- 27 Zie reeds Berendsen 1982, 219-220.
- 28 GrN-17542: 1845 ± 50 BP, ofwel 60-259 na Chr. of 281-324 na Chr. Voor een recente synthese van alle waarnemingen: Van der Kamp 2019.
- 29 Voor het Corbulokanaal: De Kort en Raczyński-Henk 2014. Ook het Corbulokanaal was in hoge mate 'landschap-volgend': Van der Kamp 2019, 26-28; vgl. De Bruin 2017, tabel 3.10.
- 30 Polak 2014.
- 31 Ozinga 1989, 55. Hier wordt een wat globalere begindatering aangehouden voor Periode V dan 'rond 210' (t.a.p., 54). Halfrond uitspringende poorttorens komen al eind tweede eeuw voor: Bechert 1971, 260. Vgl. ook het rond 201 gebouwde fort van Gheriat el-Garbia (Libië): Mackensen 2013, 93, 97 met fig. 11.
- 32 De *Cohors II Hispanorum peditata*, bekend van vijf dakpanstempels (Ozinga 1989, 57) uit de periode waarin hulptroepeneenheden vaak tekenden voor hun eigen baksteenproductie (circa 70-120), zou dan in periode V een deels bereden eenheid (*equitata*) kunnen zijn geworden. Of er zou, zoals bij sommige Britse grensgarnizoenen, een kleine ruitereenheid (*cuneus*) aan kunnen zijn toegevoegd. Hoe dan ook zou de plaatsing van cavalerie aan deze in-/uitvalspoort vanuit/naar het Friese noorden helemaal voldoen aan strategische ontplooiingsprincipes die zich vooral in Britannia na 180 duidelijk aftekenen: Breeze 2019, 102-103.
- 33 Voor een *snapshot* van Romeinse detacheringspraktijken in Britannia aan het eind van de eerste eeuw: Birley 2002, 80-83. Vgl. ook Graafstal 2018, 58.
- 34 Voor de oudste overlijn in De Meern: Van der Gaauw en Van Londen 1992, 23. Alphen: Polak 2004, 114-117.
- 35 Voor die specifieke positie: pseudo-Hyginus, *De munitionibus castrorum* 58.
- 36 Insteekhaven: Hessing 1997, 39 met fig. 27. Visserij: Weterings 2017, 53-54.
- 37 Hessing 1997, 43-47; Langeveld i.v.
- 38 Montforts 1991; 1995, 32-36.
- 39 Zie onder meer: Isings 1965; De Groot en Montforts 1983, 64-67; Jezeer 2011, 16-17, 19-20. Door crevasses (oeverdoorbraken), overstromingen en erosie, maar ook door perceelgewijze herwinning en ophoging van land, ontwikkelden de contouren van de Utrechtse vicus zich in werkelijkheid wat grilliger dan het vloeiende kaartbeeld van fig. 6 suggereert. Voor de kartering van de vici is hier als criterium aangehouden de aanwezigheid van hetzij constructiesporen, greppels met nederzettingsafval, cultuurlagen, ophogingspakketten of vondstconcentraties aan de oppervlakte.
- 40 Langeveld i.v.; Langeveld 2010b, 100-124.
- 41 Langeveld 2010b, 125-156; Van Wieren 2020.
- 42 Duurland i.v.
- 43 Graafstal 2002; Van Dinter en Graafstal 2007, 26 e.v.; Luksen-Utsma 2010a; Graafstal en Vos 2016.
- 44 Langeveld 2010b, 57-99; Weterings en Meijer 2011.
- 45 Jansen 2019.
- 46 Zie respectievelijk Dielemans en Van der Kamp 2012; Dielemans 2014a; Langeveld en Veldman 2015; Arkema i.v.
- 47 Graafstal en Den Braven 2020, 64-65.
- 48 Zie voor deze notie reeds Hessing 1999, 153.
- 49 De twee gevonden wegdekken/-bermen lijken verschillende oriëntaties te hebben en dus op een kruising of tracéaanpassing te wijzen: Briels 2011, 31-36.
- 50 Luksen-Utsma 2010a, 15-74; Graafstal en Vos 2016, 42-45.
- 51 Luksen-Utsma 2010a, 65-69.
- 52 Linthout 2009.
- 53 Langeveld 2010a, 85-90, 161-162.
- 54 Graafstal 2000, 184-187.
- 55 De crevasse bij de vindplaats De Balije (Vos en Blom 2003) stond in de tweede eeuw klaarblijkelijk in open verbinding met de Rijn, wat een brug impliceert ter plaatse van de kruising met de limesweg. Evenzo mag er een brug over de watergang langs de Meerndijk worden verondersteld. In Rijnvliet kruiste de limesweg een kleine restgeul door middel van een brug, waaraan in 115, 125 en 156-157 onderhoud plaats vond: Arkema i.v. Een paar honderd meter naar het oosten kruiste de limesweg dezelfde restgeul, mogelijk ook in de vorm van een brug.
- 56 Zie bijvoorbeeld Ozinga 1989, 37.
- 57 Gneccchi 1912, 40 met plaat 152.
- 58 Izarra 1993, 72-73.
- 59 Persoonlijke mededeling.
- 60 Vgl. diverse bijdragen in Van der Kamp 2007, Langeveld 2010a en Langeveld en Luksen-Utsma 2017; verder Graafstal 2017b.
- 61 De meest westelijke site, Vleuterweide-Gemeentewerf, lijkt op basis van de terra sigillata zeker al vanaf circa 130 in bedrijf: Niemeijer 2013, 68. Dat geldt ook voor de vindplaats De Meern-Zonnewijzer, circa 2 km zuidoostelijker gelegen: Graafstal 2018, 50. Het terrein Groot Zandveld, 1 km NNO van de Hoge Woerd, lijkt op basis van het geaggregeerde vondstcomplex vrijwel continu in gebruik te zijn geweest sinds het midden van de eerste eeuw: Langeveld en Luksen-Utsma 2017.
- 62 Zo bijvoorbeeld Xanten-Lüttingen, Duisburg-Baerl, Neuss-Reckberg en Remagen en diverse parallellen langs de Donau: Graafstal 2018, 54.
- 63 Dielemans 2013.
- 64 Graafstal 2018, 53-54.
- 65 Voor een dergelijk model: Graafstal 2018, 58-59.
- 66 Leidsche Rijn Centrum: Reijnen 2009. De Woerd: Langeveld 2010b, 30. Amerikalaan: Dielemans en Van der Kamp 2012, 41, 43.
- 67 Zodenwandhuizen: Den Hartog 2016, 29-32. Koemest: Huisman en Van Os 2016. Aardewerk: Taayke 2009.
- 68 Zie o.a. Taayke 2010, 229-233.
- 69 Het bekendste voorbeeld zijn de Bataven: Roymans 2004. Voor de Cananefaten zie nu: De Bruin 2017.
- 70 Voor het directe achterland van De Meern zie bijvoorbeeld Van Dockum 1998 en Dielemans 2014b.
- 71 Van Rooijen en Wynia 1998, 105-109; Van der Mark 2002b, 128-132.
- 72 Dielemans en Graafstal i.v.
- 73 Graafstal 1996. Haarzicht: Den Braven in voorbereiding.
- 74 Kemmers 2008b. Opmerkelijk genoeg doet deze trend zich vooral voor vanaf Domitianus.
- 75 De vondstmeldingen De Meern 2 en 3 lijken betrekking te hebben op een en dezelfde boomstamkano: Graafstal 1998, 148-150.
- 76 Vos 2010, 150-160.
- 77 Digitaal archief van de RCE, maritieme afdeling, opgraving van Van Giffen in Vechten in 1947, weekrapport 7-12 juli. Met dank aan Paul van der Heijden.
- 78 Zie bijvoorbeeld Ozinga 1989, 114 en 117 met fig. 72 en 77a.
- 79 Over dit in 1909/1924 afgebroken claustrale huis van het kapittel van Oudmunster, waarvan Ludolf van Veen kanunnik was: De Bruijn 1994, 82-83, 123, 129, 158-163, 165, 170, 229. Een overeenkomst over de herbouw van het huis (HUA, Oudmunster 479-2) vermeldt dat het op dat moment 'zeer ruïnoes' was en dat Ludolf van Veen het 'mitten fundamenten geheel aff sel mogen breken ende aldaer een nyeuwe dweers huys funderen ende tymmeren'. Met dank aan Martin de Bruijn voor informatie en discussie.
- 80 Hortensius 1546, Liber primus, 2.
- 81 Haalebos 1996.
- 82 Westprofiel (Z1) van Werkput XXI: Ozinga 1989, 112-114 met fig. 72. We komen hiermee uit rond de achtergevel van de bouwmasa die aangegeven staat op het kadastrale minuutplan van 1832. Het huis kan in 1505 heel goed naar achteren zijn uitgebouwd, onder andere met een bijna 12 meter lange 'saell' die in de overeenkomst wordt vermeld (zie noot 79). Ook moet nog rekening worden gehouden met een direct achter het huis gelegen beekelder: vgl. Van der Mark 2002, 125-126.
- 83 Sommer 2006, 97-101.
- 84 Vechten: Zandstra en Polak 2012, 89-91.
- 85 Maar zeker ten westen van het begin van het Pieterskerkhof: zie Luksen-Utsma 2010b voor een negatieve waarneming.
- 86 Van Dinter 2017, 41. Er zal een open verbinding zijn gebleven, of gemaakt en onderhouden, tussen het Vechtense havenfront en de nieuwe Rijnloop. Gezien de vorm van de vicus zal die verbinding aan de oostzijde hebben gelegen, ergens bij Oud-Amelisweerd.
- 87 OSU, nr. 35.
- 88 En mogelijk plaatselijk zelfs iets omgelegd: Van der Heiden en Koot 2009, 39-40.

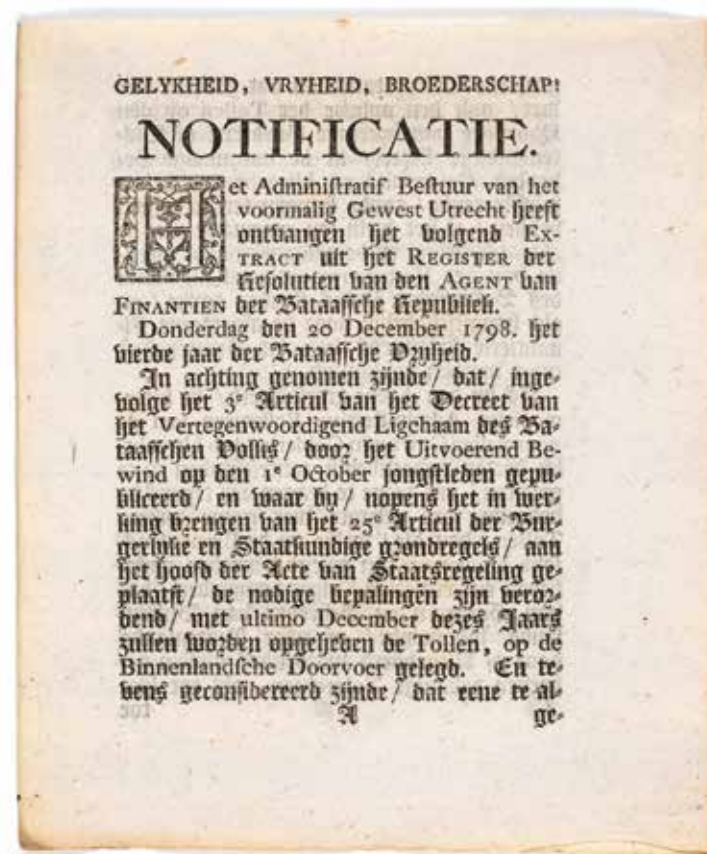
Het Utrechtse tolrecht

Deel 1: Ontstaan en functioneren van de bisschoppelijke tollenen in Utrecht en elders in het Nedersticht

Bart Ibelings en Kaj van Vliet

Op vrijdag 2 juni 1122 ontvingen de inwoners van Utrecht twee oorkonden uit handen van de Duitse keizer Hendrik V. Deze vertoefde toen al enkele weken in de stad, waar in de dagen na Pinksteren een rijksdag plaatsvond. Plaats van handeling: paleis Lofen, de residentie van de keizer binnen de muren van de bisschoppelijke burcht. In de eerste oorkonde - ook wel aangeduid als de stadsrechtsoorkonde - bevestigde hij de rechten en privileges die de bisschoppen eerder had verleend. Daarin deelden behalve de inwoners van Utrecht ook die van Muiden, waar zich al in de tiende eeuw een handelsnederzetting had gevormd aan de monding van de Vecht. Voor hun bijdrage aan de aanleg van de Utrechtse omwalling - later een stadsmuur - schonk de keizer de Utrechtse vrijstelling van de tol, die zij moesten afdragen aan de bisschoppelijke tollenaar als zij iets wilden verhandelen op de Utrechtse markt. In de tweede oorkonde stelde de keizer, na bezwaren van de Utrechtse over de (te hoge) tarieven die de tollenaar van de bisschop eiste van kooplieden die de stad met hun handelswaar kwamen bezoeken, de juiste tarieven vast voor de Utrechtse tol, zoals die daar van oudsher hadden gegolden. Als zodanig bevat deze oorkonde de oudste codificatie van het Utrechtse tolrecht.¹

In dit artikel gaan we op zoek naar de latere ontwikkeling van dat tolrecht. Aanleiding daartoe vormde de vondst van enkele, tot op heden onbekende optekeningen daarvan uit de late middeleeuwen door Bart Ibelings en gaandeweg ons onderzoek kwamen nog andere afschriften boven water. Nog in de zeventiende eeuw verscheen een nieuwe tarieflijst in druk. De inkomsten uit die tol kunnen we voor de late middeleeuwen volgen in de fragmentarisch bewaard gebleven rekeningen van de bisschop, na 1528 gevolgd door die van de Habsburgers als nieuwe landsheren en na 1580 die

Bekendmaking van het bestuur van de Bataafse Republiek, dat eind december de tollenen op de binnenlandse doorvoer zullen worden afgeschaft. Publicatie door P. 't Hoen te Utrecht, 2 januari 1799. Collectie Bibliotheek Het Utrechts Archief, nr. 98891 (VV 02 (1799 001)).

van de Staten van Utrecht. De laatste rekening van deze tol dateert van 1799, het jaar waarin de heffing van de domaniale tollenen ook in de provincie Utrecht bij wet wordt afgeschaft.²

Naar het functioneren van de Utrechtse tol is tot op heden nauwelijks onderzoek van betekenis verricht. Alleen het vroegste ontstaan en de ontwikkelingen in 1122 hebben de nodige aandacht gekregen. Andere belangrijke vragen zijn echter blijven liggen, mede als gevolg van de beperkte overlevering van bronnen in vergelijking met de belangrijke tollenen in Holland en Gelre. Want hoe zit het nu precies met de samenhang van de Utrechtse tol en die in 't Gein en Vreeswijk? Wat leren de opeenvolgende versies van het Utrechtse tolrecht over de manier waarop die tollenen werden

geïnd, de herkomst van de kooplieden die de stad bezochten, de producten die zij er kwamen verhandelen, het volume en de continuïteit van de handel? Waarin bestond de samenhang van de inning van de tolgelden en het monopolie van de bisschop op de gruit? En wie waren de vier gezworenen, die telkens opduiken in de middeleeuwse bronnen over de Utrechtse tol?

De opeenvolgende versies van het Utrechtse tolrecht geven belangrijke aanknopingspunten voor de beantwoording van deze vragen. In dit eerste deel van ons artikel schetsen we het ontstaan van de Utrechtse tol en de positie ervan binnen het grotere geheel van bisschoppelijke tollën in het Nedersticht. Daaraan voorafgaand geven we eerst een korte beschrijving van de geografische ligging van de stad en het handelsverkeer dat de stad bezocht. Het einde van het landsheerlijk bestuur in 1580 hebben we als eindcesuur voor ons onderzoek genomen.

Ontstaan van de Utrechtse tol en schets van de geografische situatie

Ofschoon Utrecht al in de achtste en negende eeuw over een bescheiden handelswijk (*vicus*) moet hebben beschikt, kreeg deze pas vanaf de tiende eeuw meer betekenis.³ Het einde van de Noormannenoverheersing en de terugkeer van de bisschop vanuit Deventer naar Utrecht omstreeks 925 markeren het begin van een periode van herstel, niet alleen van Utrecht als centrum van kerkelijk bestuur, maar ook van toenemende wereldlijke macht. Met steun van de Duitse keizer ontwikkelt de Utrechtse bisschop zich in de tiende en elfde eeuw tot het belangrijkste steunpunt voor het wereldlijk bestuur in de Nederlandse rivierendelta, toentertijd gelegen in het noordwesten van het Duitse rijk. Om de inkomsten van de bisschop en zijn kerk te vergroten, schonk de keizer hem tal van goederen en grafelijke rechten in de omgeving van de stad. Daartoe behoren ook de schenking van het muntrecht in Utrecht (936) en de inkomsten uit de tol in de handelsnederzetting Muiden aan de monding van de Vecht (953). In 975 kreeg de bisschop toestemming om die geheel of gedeeltelijk naar zijn zetelstad te verplaatsen. Hij koos voor het laatste en hield ook de tolheffing in Muiden in stand.

Voor de handel in Utrecht betekenden de vestiging van munt en tol een belangrijke stimulans. In de elfde en vroege twaalfde eeuw ontwikkelde zich ten westen van de bisschoppelijke burcht een omvangrijke handelsnederzetting met de naam Stathe, met een eigen parochiekerk, de Buurkerk, als middelpunt. Burcht en handelswijk werden van elkaar gescheiden door een gracht, de Borchgracht (nu onderdeel van de Oudegracht), waarlangs zich de eerste markten ontwikkelden. Bronnen uit de dertiende eeuw maken hier melding van de Vismarkt, de Zoutmarkt en de Wijnmarkt (nu Choorstraat) en waarschijnlijk bevond zich ter plaatse van de latere Lijnmarkt een korenmarkt.

Niet toevallig zijn dit ook juist de belangrijkste producten die in Utrecht werden verhandeld en waarvoor kooplieden uit alle windstreken viermaal per jaar de Utrechtse jaarmarkten kwamen bezoeken. De tarieven uit de oorkonde van 1122 geven hiervan een goed beeld: kooplieden uit het stroomgebied van de Rijn kwamen met graan en wijn en keerden terug met vis, haring in het bijzonder, kooplieden uit het Friese kustgebied brachten er vis en zout op de markt en ook Saksen uit Noord-Duitsland, Denen en Noren figureren in de tarieflijst. Later in de twaalfde en dertiende eeuw vernemen we ook van handelaren uit Holland, Zeeland en Vlaanderen, het stroomgebied van de Maas en ook uit Engeland.⁴

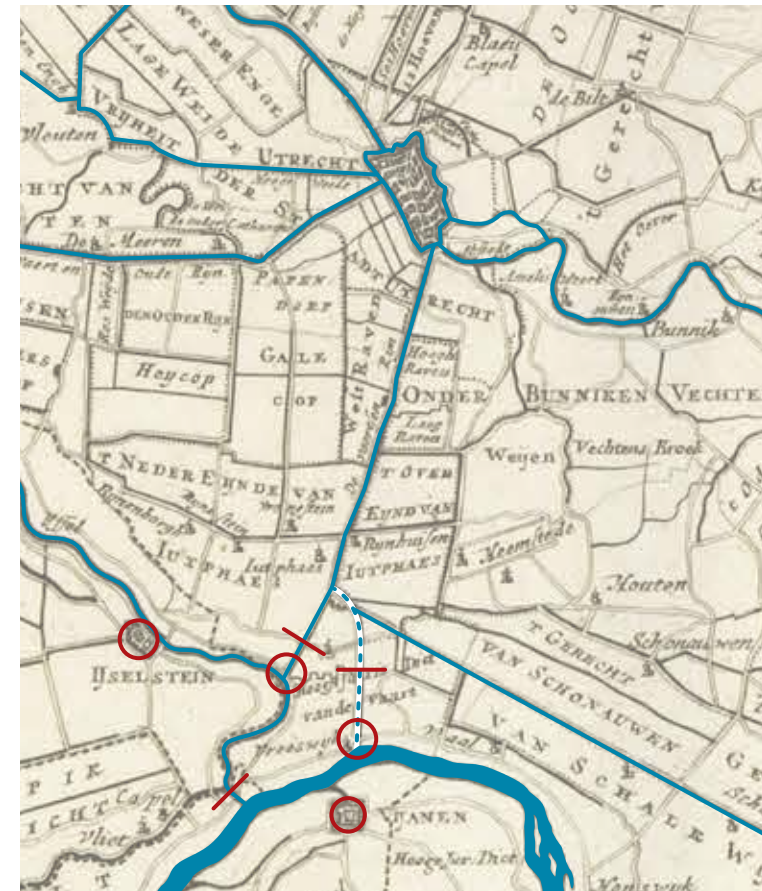
Per schip was Utrecht goed bereikbaar over de Rijn. Schepen uit het mondingsgebied van de Lek en de Maas moesten echter via Wijk bij Duurstede varen om Utrecht te bereiken. Vanuit het noorden bereikte men de stad via de Vecht en het Almere, dat via het Vlie in verbinding stond met de Noordzee. Pas eind twaalfde en begin dertiende eeuw, na een reeks van grote stormvloedën tussen 1164 en 1219, zou het Almere uitgroeien tot een echte binnenzee met getijdenwerking, de Zuiderzee.⁵ Via dit water stond Utrecht tevens in verbinding met de IJssel en de Vecht in het Oversticht, dat samen met het Nedersticht uitgroeide tot het landsheerlijke territorium van de Utrechtse bisschop. Minder goed bevaarbaar was de Oude Rijn ten westen van Utrecht, waarvan de oude monding bij Katwijk in de twaalfde eeuw al geheel was verland. Daarmee had deze rivier geen betekenis meer voor het interregionale handelsverkeer.⁶ Ten slotte was de stad vanouds goed bereikbaar over de landweg, die in oostelijke richting langs de zuidrand van de Heuvelrug en de Veluwe via Zeist naar Amerongen, Rhenen, Wageningen en Arnhem liep, en vandaar verder oostwaarts langs Emmerik en de steden langs de Rijn naar Duisburg en Keulen. Deze landweg werd ook veel gebruikt door pelgrims uit noordelijker streken, op reis naar Rome.⁷ Een tweede landweg verbond Utrecht via Zeist en Amersfoort met Deventer aan de andere zijde van de Veluwe, en vandaar verder over Oldenzaal en Coevorden naar Drenthe en Groningen of naar Munster en Saksen.⁸

De afdamming van de Rijn bij Wijk bij Duurstede bracht een belangrijke verandering in deze situatie met zich mee. Deze dam zou een van de onderwerpen zijn geweest waarover op de Utrechtse rijksdag in 1122 zou zijn gesproken en de aanleg moet kort daarna zijn gerealiseerd.⁹ Deze dam maakte de weg vrij voor de verdere ontginning van het stroomgebied van de Rijn tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht, voortaan aangeduid als de Kromme Rijn. Tezelfdertijd moet ook een eerste gesloten reeks van dijken tot stand zijn gekomen langs de noordelijke oever van de Neder-Rijn en de Lek tussen Amerongen en Vreeswijk, en langs de noordelijke oever van de bovenloop van

de Hollandse IJssel, die even voorbij Vreeswijk afsplitste van de Lek.¹⁰ Om te voorkomen dat Utrecht en Muiden hierdoor onbereikbaar werden voor het scheepvaartverkeer over de Rijn, werd een kanaal gegraven vanaf de Kromme Rijn bij de latere Tolsteeg, naar de Hollandse IJssel, acht kilometer ten zuiden van de stad. In twaalfde-eeuwse bronnen werd dit kanaal aangeduid als Novus Renus, de Nieuwe Rijn, later bekend als de Vaartse Rijn. Bij de Tolsteeg takte dit kanaal aan op de stadsbuitengracht en het zuidelijk gedeelte van de Oudegracht, waarvan al in 1127 in de bronnen melding wordt gemaakt.¹¹ Als bescherming tegen hoge waterstanden in de Lek hield men de dijk langs de IJssel, de Randdijk, echter gesloten. Kleinere schepen maakten hier gebruik van een overtoom en konden met behulp van een windas over de dijk heen worden getrokken. Grotere schepen moesten hun lading lossen, die dan met een kraan over de dijk werd gehesen om op zogenaamde liggers te worden overgezet. Al spoedig vormde zich hier aan het zuidende van de vaart een kleine nederzetting, in 1217 groot genoeg voor een eigen parochiekerk:

Oorkonde van elect Otto van Holland met de toltarieven van de kooplieden uit Hamburg en Lübeck, 23 augustus 1244. Collectie Stadtarchiv Lübeck, 07.01 Urkunden, Batavica 002.

De Vaartse Rijn tussen Utrecht en 't Gein, met de afdamming van de Hollandse IJssel en de Nieuwevaart naar Vreeswijk aan de Lek.

- dam of overtoom
- nieuw gegraven vaart
- (pre)stedelijke nederzetting

't Gein.¹² Schepen die vanaf de Lek of de IJssel op Utrecht voeren, moesten voortaan hier hun tol betalen. Kooplieden uit andere richtingen dienden zich net als voorheen te vervoegen bij het tolkantoor in Utrecht.

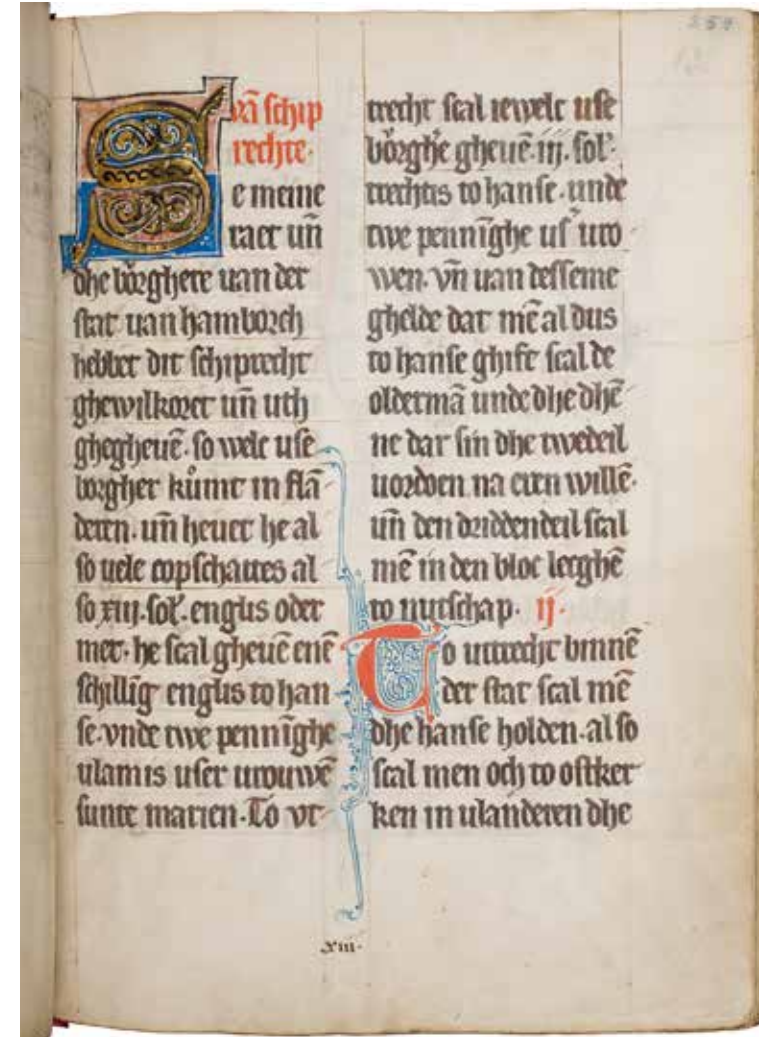
Door de aanleg van de Vaartse Rijn werd Utrecht voor schepen uit het mondingsgebied van de Maas en de Schelde beter bereikbaar. Die hoefden nu immers niet langer om te varen via Wijk bij Duurstede, maar konden nu via de Lek of de IJssel direct op Utrecht varen. Kooplieden uit Hamburg, Bremen en Lübeck die op de Vlaamse handelsstad Brugge voeren, gaven later in de twaalfde en dertiende eeuw dan de voorkeur aan deze route via Utrecht. Volgens een oorkonde van de Utrechtse bisschop voor de kooplieden uit Lübeck uit 1244 voeren zij met huiden, smeer en potas naar het zuiden, en keerden zij terug met Vlaams laken en wijn uit het Rijngebied.¹³ En in de optekening van het Hamburgse zeerecht uit 1292 lezen we over een hanze van de kooplieden uit Hamburg in Utrecht, met een overslag zowel in 't Gein als in Maarssen. Daar lagen hun schepen soms wekenlang te wachten voor de thuisreis.¹⁴

De burch van de Utrechtse bisschop vanuit het noordwesten, met rechts de handelsnederzetting Stathe aan de oever van de Rijn. Reconstructie van de situatie midden elfde eeuw. Daan Claessen, afdeling Erfgoed gemeente Utrecht.

De aanleg van de Nieuwe Dam bij Hoppenesse, even voorbij Vreeswijk, waar de IJssel aftakt van de Lek (ook wel de dam bij het Klaphek), betekende opnieuw een forse ingreep in de Utrechtse waterhuishouding.¹⁵ Het besluit hiertoe werd in 1285 genomen onder druk van graaf Floris V, die op dat moment grote invloed had op het bestuur van het Nedersticht. De aanleg van de dam zelf wordt tegenwoordig in 1286 geplaatst.¹⁶ Nog drie jaar later kwam de Nieuwe Vaart gereed: een zijtak van de Vaartse Rijn, die het bestaande kanaal halfweg Jutphaas en 't Gein verbond met de Lek bij Vreeswijk. Ook hier had het scheepvaartverkeer te maken met een overtoom, namelijk bij De Wierse, één kilometer ten noorden van Vreeswijk.¹⁷ Net als in 't Gein werd ook hier een tolkantoor van de Utrechtse bisschop gevestigd, de tol op de Nieuwe Vaart. De overtoom bij 't Gein verdween en werd vervangen door een enkele sluis (vermeld 1331).¹⁸ De toenemende getijdenwerking na de aanleg van de IJsseldam maakte echter dat deze rivier op den duur door verzanding minder goed bevaarbaar werd.

Al in de dertiende eeuw was ook in de Vecht een dam gelegd bij Otterspoor, precies op de grens tussen de parochies van Maarssen en Breukelen.¹⁹ In tweede instantie, eind dertiende of begin veertiende eeuw, moet deze zijn

Openingspagina van het Hamburger zeerecht (Schiprechte) uit 1292 in het Rotes Stadtbuch van Hamburg, afschrift uit 1301-1306. Rechtsonder de vermelding van de hanze in Utrecht. Collectie Stadtarchiv Hamburg, 111-1 Senat Cl. VII Lit. La Nr. 2 Vol. 1b, p. 259.

voorzien van een sluis (vermeld 1323). Deze dam wordt aangeduid als een meerdam en was kennelijk bedoeld om hoogwater vanuit de Zuiderzee te weren.²⁰ Mogelijk is de aanleg van de dam een reactie geweest op de grote overstroming van 1170, toen er zeevis in de Utrechtse grachten zwom.²¹ Maar ook een aanleg later in de twaalfde of dertiende eeuw is denkbaar. Opvallend is dat de passage bij Maarssen, anders dan de tol bij Muiden, in de oorkonde voor Lübeck uit 1244 niet wordt genoemd, terwijl in een verdrag tussen Utrecht en Keulen uit 1259 nadrukkelijk sprake is van een vrijgeleide voor de Keulse kooplieden tussen 't Gein en Maarssen.²² Zoals gezegd wordt Maarssen in het Hamburgse zeerecht uit 1292 vermeld als tussenstation voor schepen uit Hamburg, die via Utrecht op Vlaanderen voeren. Dat zou erop

kunnen wijzen dat de aanleg van de dam heeft plaatsgevonden tussen 1244 en 1259, tijdens het bestuur van bisschop Hendrik van Vianden of zijn voorganger Otto van Holland, die eerder al belangrijke verbeteringen aanbracht aan de Lekdijk tussen Amerongen en Schoonhoven.

Ter vervanging van de dam bij Otterspoor werd in 1326 een nieuwe dam gelegd ter hoogte van Vreeland.²³ Op initiatief van de Staten van Utrecht maakte deze in 1437 op zijn beurt plaats voor de Hinderdam bij Nigtevecht, precies op de grens van het Nedersticht met het graafschap Holland. Jaarlijkse inspectie van de dam werd uitgevoerd door een functionaris van de stad Utrecht.²⁴ Ook deze dammen waren voorzien van een sluis om het scheepvaartverkeer te faciliteren. Uiteindelijk zou in 1674 ook deze worden vervangen door de nog heden bestaande Zeesluis in Muiden aan de monding van de Vecht.²⁵

Ook op andere plaatsen werd gewerkt aan de verbetering van het vaarwater in het stroomgebied van de Vecht. Zo liet de stad in 1338 de Nije Vecht graven, een afsnijding van de Vechtmeander tussen Lauwerecht en Mariëndaal. Al eerder, mogelijk al in 1148, was de Vechtloop langs de Weerd direct ten noorden van de stad doorgraven, waar zich midden veertiende eeuw de bewoning van de Bemuurde Weerd zou vormen.²⁶ Midden zestiende eeuw zou hier een sluis in de Vecht worden gelegd, de Weerds sluis (gereed 1554), die het water in de Utrechtse grachten op peil moest houden.²⁷ Een andere ingreep van de stad dateert van 1446, toen een sluis werd gelegd (bij het huidige Nieuwersluis) in de al langer bestaande weterring die de stad had laten graven van de Vecht naar de Aa, halfweg Breukelen en Loenen, als verbinding voor de scheepvaart over de Angstel en de Amstel naar de dan nog jonge maar snel groeiende stad Amsterdam.²⁸

In het verleden hebben verschillende onderzoekers zich gebogen over de vraag wanneer Utrecht te maken kreeg met een concurrerende route *binnen dunen* door de Hollandse wateren. Volgens de heersende opvatting zou deze zijn terug te voeren tot 1243, in welk jaar de graaf van Holland kooplieden uit Hamburg en Lübeck geleide geeft door zijn graafschap.²⁹ Op die visie valt echter wel wat af te dingen. Weliswaar was scheepvaartverkeer vanaf de Hollandse IJssel naar de Oude Rijn al vanaf het midden van de dertiende eeuw mogelijk, maar nieuw onderzoek toont aan dat de doorgaande scheepvaart-route van de Oude Rijn via het Spaarne naar het IJ wellicht pas van na 1310 dateert.³⁰ De vestiging vóór 1323 van de biertol in Amsterdam aan de monding van het IJ door de graaf van Holland gaf de scheepvaart via deze route vervolgens een belangrijke stimulans.³¹ In de decennia daarna wint de nieuwe route snel aan populariteit, ten koste van de oude route over Utrecht. Een van de argumenten die vaak worden genoemd voor een terugloop van het scheepvaartverkeer over de Vecht al eerder in de dertiende eeuw, is de

bewering dat de monding van de Vecht aan het eind van die eeuw te maken kreeg met toenemende verzanding.³² De eerste berichten over het Muiderzand dateren, voor zover wij hebben kunnen nagaan, echter pas uit de zestiende eeuw en ook in de zeventiende eeuw vormde dat nog geen

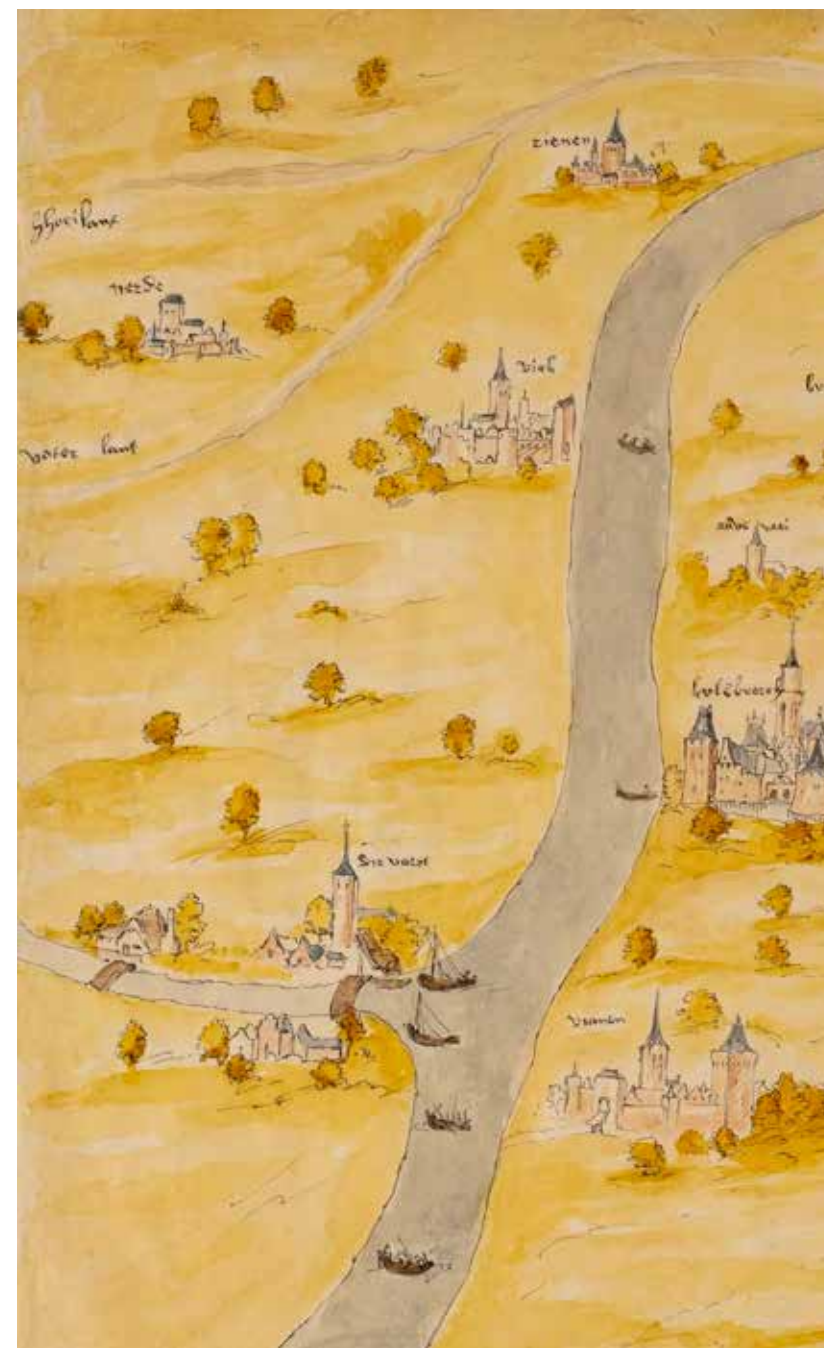

De dam in de IJssel bij Hoppenesse, met boven Vianen aan de Lek, links de sluis in de Nieuwe Vaart bij Vreeswijk, 't Gein aan het zuidende van de Vaartse Rijn en rechtsonder IJsselstein en Eiteren aan de IJssel. Gedeelte van de schilderijkaart van Gouda en omstreken, toegeschreven aan Pieter Crabeth, circa 1520. Streekarchief Midden-Holland, collectie cartografische documenten Midden-Holland, toegang 0054, nr. 2021.

belemmering voor de aanleg van een grote zeesluis bij Muiden. Zeker is echter dat de politieke ontwikkelingen in de laatste decennia van de dertiende eeuw toenemende problemen voor de vrije doorvaart van het handelsverkeer op de Vecht hebben veroorzaakt. De heren van Amstel, die in 1226 nog door de bisschop in hun erfpacht van de tol in Muiden waren bevestigd,³³ hadden daar later in de dertiende eeuw een eerste kasteel laten oprichten. Op de fundamenten daarvan zou graaf Floris V van Holland na 1285 het Muider slot hebben laten bouwen. Na de moord op de graaf door Gijsbrecht van Amstel en de zijnen in 1296, vervielen al diens bezittingen in Amstelland en het mondingsgebied van de Vecht aan het graafschap Holland. Gwijde van Avesnes, een broer van graaf Jan II van Holland, kreeg kortstondig de macht over deze gebieden weer in handen, maar na zijn overlijden in 1317 was de overgang naar het graafschap Holland definitief. Muiden als waterpoort van het Nedersticht was voortaan stevig in handen van de graaf van Holland.³⁴ Dit alles leidde tevens tot het verdwijnen van de tol in Muiden, die in 1244 voor het laatst wordt vermeld.

Intussen deed Utrecht er alles aan om de bereikbaarheid van de stad, ook in de late middeleeuwen nog de grootste stad van de noordelijke Nederlanden, voor kooplieden van elders optimaal te houden. Om de verbinding met de Lek te verbeteren, werden in 1372-1373 de Vaartse Rijn en de Nieuwe Vaart verbreed. Tegelijk werd de overtoom bij De Wierse vervangen door een schutsluis bij de ingang van de vaart vanaf de Lek bij Vreeswijk. Ter bescherming van deze schutsluis liet de stad een houten blokhuis bij de sluis oprichten, de zogeheten Gildenborg. Vanaf de Lek konden grotere schepen nu door de vaart zonder overladen de stad bereiken.³⁵

Zowel 't Gein als de nederzetting die zich na 1373 vormde aan de Nieuwe Vaart bij Vreeswijk - eerst kortweg aangeduid als de Vaart of Nieuwervaart en pas later als Vreeswijk - moesten het in de veertiende en vijftiende eeuw bij de regelmatig oploeiende spanningen tussen Holland en 't Sticht geregeld ontgelden.³⁶ Van 't Gein, dat in 1295 nog stadsrechten had gekregen van de bisschop, was een eeuw later weinig meer over dan een paar huizen en een kerk.³⁷ Tijdens de Stichtse Burgeroorlog werd in 1484 de Gildenborg volledig verwoest en ook de pas vernieuwde sluizen bleven daarbij niet gespaard. Tegen hoge kosten moest alles weer door de stad worden hersteld.³⁸ Begin zestiende eeuw kampte men echter vanwege de verzanding met grote problemen om de sluis bij Vreeswijk goed toegankelijk te houden voor schepen vanaf de Lek. Zo moesten in 1508/09 stenen uit Mechelen bestemd voor de Dom te Utrecht in Schoonhoven worden overgeladen omdat het schip niet over de Nieuwe Vaart kon. De lading ging vervolgens met vijf liggers via Gouda en 't Gein naar Utrecht.³⁹ Nieuwe investeringen van de stad

Scheepvaart op de Lek, met op de rechter (noordelijke) oever Rhenen, Wijk bij Duurstede en Vreeswijk met sluis, kraan (bij de kerk) en de vaart naar Utrecht. Gedeelte van een kaart van het Rivierengebied, circa 1526. Gelders Archief, Kaartenverzameling (toegang 0509), nr. 704 (reproductie van het origineel in het Staatsarchiv Wenen).

leidden uiteindelijk tot ingrijpende aanpassing van de Lekstroom en de aanleg van een beter toegankelijke tweede sluiscolk in 1562.⁴⁰ Het sluis-complex kreeg daarmee min of meer de vorm die het tot op de dag van vandaag heeft gehouden, al is het sinds 1938 niet meer in bedrijf en werden de sluisdeuren in het buitenhoofd aan de Lek bij de restauratie in 1982 vervangen door een nieuwe waterinlaat. Pas in 1997 heeft de gemeente Utrecht de eigendom van het complex overgedragen aan het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, wat het belang van deze sluizen voor de stad nog maar eens onderstreept: als toegangspoort voor de scheepvaart vanaf de Rijn en de Lek en als kraan voor het waterpeil in de Oudegracht.⁴¹

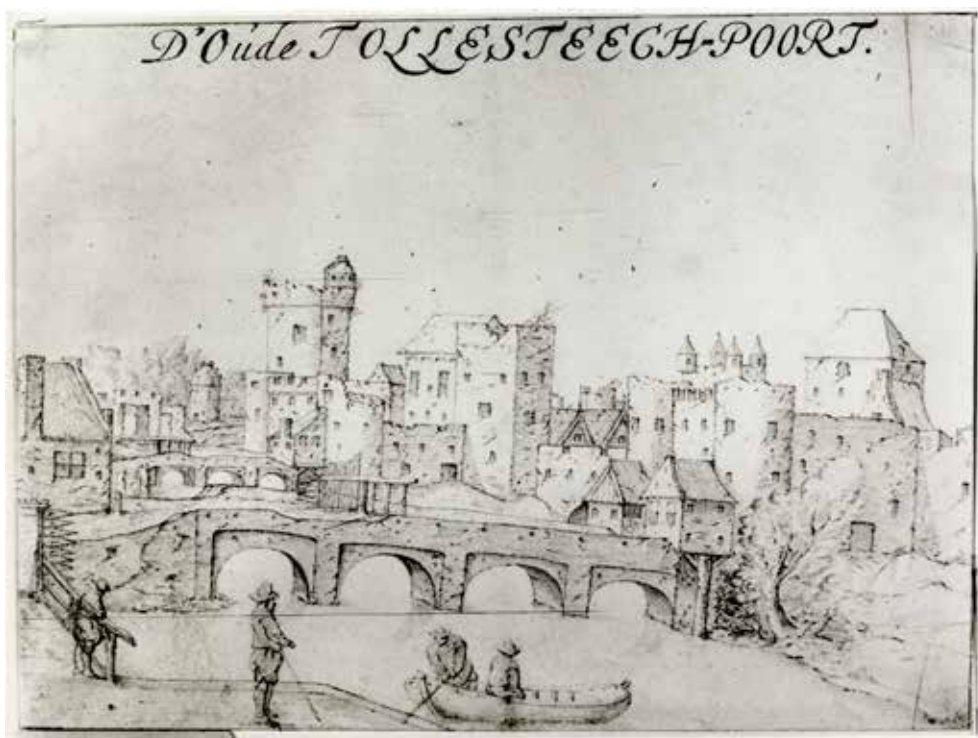
Tolheffing in Utrecht en Muiden

De tol in Utrecht dateert van het jaar 975, als de Duitse keizer de Utrechtse bisschop toestemming geeft om de tol die in Muiden werd geheven geheel of gedeeltelijk te verplaatsen naar Utrecht. Zoals gezegd had de bisschop al in 953 de rechten op de Muidense tol van de keizer gekregen. Dat deze tol niet geheel maar gedeeltelijk blijkt te zijn verplaatst valt op te maken uit latere vermeldingen van de Muidense tol uit 1226 en 1244.⁴² Over de tol in Utrecht lezen we meer in de eerdergenoemde oorkonden die de stad van de Duitse keizer op 2 juni 1122 kreeg.

De Vechtmonding bij Muiden vanaf de Zuiderzee door Gaspar Bouttats naar een tekening van Jan Peeters, 1679. Collectie Rijksmuseum, RP-P-AO-8-51.

De tolleren in Utrecht en Muiden zijn in de eerste plaats te beschouwen als markttollen. Door de vrijstelling van de Utrechtse van de tol aldaar veranderde echter het karakter van de tol. Voortaan was deze enkel nog van toepassing op kooplieden van elders die de stad kwamen bezoeken. Anno 1244 blijkt dat ook kooplieden die de stad en route aandeden met hun handelswaar, zonder die ter plaatse op de markt te brengen, tol aan de bisschop moesten afdragen. De markttol was tevens een passagetol geworden voor alle transitoverkeer - een ontwikkeling die goed past in het beeld van andere oude tolplaatsen langs de Rijn.⁴³ Deze passagetol werd geheven aan de grenzen van wat in 1122 wordt aangeduid als het Utrechtse toldistrict, een gebied dat later in de middeleeuwen lijkt samen te vallen met dat van de Utrechtse banmijl.⁴⁴ Aan de zuidzijde werd de Utrechtse tol geheven bij het Gein, waar schepen vanaf de Hollandse IJssel de Vaartse Rijn opvoeren.⁴⁵ Aangenomen wordt dat deze tol oorspronkelijk was gesitueerd bij de overtoom over de Randdijk. Na het verdwijnen van de overtoom eind dertiende eeuw lijkt de tolplaats te zijn verschoven naar de gelijknamige nederzetting die zich in de twaalfde en dertiende eeuw aan het zuidende van de vaart had gevormd en waaraan de bisschop in 1295 stadsrechten verleende. Ook na de herhaalde verwoesting van dit plaatsje in de veertiende eeuw vinden we hier nog een tolakker vermeld, op de oostelijke oever van de vaart, net voorbij de brug die daar omstreeks 1300 was gebouwd.⁴⁶ Een tweede tolstation ontstond na de aanleg van de Nieuwe Vaart bij de overtoom bij de Wierse, waar zich net als bij 't Gein ook een kraan bevond voor het overzetten van zwaardere goederen.⁴⁷ Na de aanleg van de schutsluis bij Vreeswijk in 1373 verschoof de tolplaats naar het zuidende van de Nieuwe Vaart.⁴⁸ Dat de tolleren in 't Gein en op de Nieuwe Vaart beide als filialen van de Utrechtse tol moeten worden beschouwd, blijkt ook uit de lijst van functionarissen die deze tolleren in de late middeleeuwen bedienden (zie bijlage, pagina 161). Na 1400 blijken de drie tolleren bijna zonder uitzondering steeds aan één en dezelfde persoon te zijn toegewezen. Daarbij is het goed erop te wijzen dat deze tollenaars zich door meerdere knechten lieten bijstaan. Ook kwam het voor dat ze delen van hun tolinkomsten aan anderen verpachtten. Zo verklaarde Jan Roelofsz, die van 1488 tot 1495 de Utrechtse tol inde, dat hij die twee jaar zelf had geïnd maar ook vijf jaar lang aan zijn vennoten had verpacht.⁴⁹ De Utrechtse tol belastte niet alleen verkeer over water maar ook over land. Zoals alles wat op karren en wagens langs de Vaartse Rijn de stad in kwam, over de Rijndijk, de weg langs de westzijde van de vaart. Wegverkeer vanuit het oosten naderde de stad vanouds via Zeist, over de steenweg ten noorden van de Kromme Rijn, langs de abdij van Oostbroek en dan over de Hoofddijk en de Abstederdijk naar Tolsteeg. Voor de passage bij de Kromme Rijn moest

De beide Tolsteegpoorten aan weerszijden van de ingang van de Oudegracht aan de zuidzijde van de stad, met links op de achtergrond de Bijlhouwerstoren. Kopie uit de zeventiende of vroege achttiende eeuw van een tekening uit de eerste helft van de zestiende eeuw. Deze toont de situatie vóór de bouw van de nieuwe Tolsteegpoort omstreeks 1560. Het Utrechts Archief, collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 36520 (reproductie van het origineel uit de Atlas Munniks van Cleeff, particulier bezit).

het verkeer gebruik maken van een voorde om de weg langs de zuidoever van deze rivier.⁵⁰ In 1260 komt deze voor het eerst in de bronnen voor en wordt dan aangeduid als de Tolsteeg: het begin van de weg vanaf Utrecht richting Wijk bij Duurstede en Houten. Vanaf de vijftiende eeuw maakt deze naam plaats voor die van de Ganssteeg, de voorganger van de tegenwoordige Gansstraat. Via deze weg bereikte men de Tolsteegpoort, aan het zuidende van de Oudegracht. De brug die toegang gaf tot deze poort, wordt al in 1287 vermeld als Tollebrug.⁵¹ Omdat het scheepvaart- en landverkeer vanuit het zuiden al bij 't Gein of in Vreeswijk zijn tol had betaald, lijken deze toponiemen eerder te duiden op een tolstation voor alle landverkeer vanuit het oosten. Of voor schepen die over de Kromme Rijn kwamen, maar aan te nemen valt dat ook de bewoners uit de omgeving van de stad al in een vroeg stadium werden

Utrecht vanuit het westen, met op de voorgrond bebouwing langs de Vleutense weg naar de Catharijnepoort. Gedeelte van het panorama van de stad Utrecht door Anthonis van den Wijngaerde, circa 1558. Collectie Ashmolean Museum te Oxford, WA.Suth.L.4.105.2.

vrijgesteld van tolbetaling. In ieder geval wordt hier een tolwacht vermeld in de enig overgeleverde rekening van de Utrechtse tollenaar uit 1534.⁵²

Eind dertiende eeuw werd door de stad een nieuwe steenweg aangelegd vanaf de Bilt naar de Wittevrouwenpoort, de latere Biltstraat. Daarbij werd overigens gebruik gemaakt van een al oudere weg naar het Vrouwenklooster in De Bilt. Voor het onderhoud van deze steenweg vergunde de bisschop de stad het recht om een weggeld te heffen, een soort tol dus.⁵³ Anno 1534 blijkt de Utrechtse tollenaar bij het begin van deze weg een wacht te hebben geplaatst.⁵⁴ Verkeer uit het westen moest zich melden aan de Catharijnepoort. De schout van het gerecht Buiten de Catharijnepoort fungeerde daar als wacht, zo blijkt uit meerdere bronnen uit de late vijftiende en zestiende eeuw.⁵⁵ Het verkeer dat hier passeerde betrof voornamelijk landverkeer, al zullen zich ook wel schepen uit de directe omgeving hebben gemeld die gebruik maakten van de overigens moeilijk bevaarbare Oude Rijn.⁵⁶

Zoals eerder al naar voren kwam, zullen schepen die over de Vecht naar Utrecht voeren, mogelijk al vanaf het midden van de dertiende eeuw te maken hebben gehad met een overtoom bij Otterspoor, die al spoedig werd voorzien van een sluis. Deze passage bij Maarssen lijkt ook na de verplaatsing van de dam naar locaties verder stroomafwaarts steeds een rol te hebben gespeeld. Voor het eerst in 1472 horen we van een wacht van de Utrechtse tol in Maarssen, en er valt veel voor te zeggen om de oorsprong van deze wacht terug te voeren op de barrière bij Otterspoor.⁵⁷ Overigens zal de wacht bij Maarssen ook een functie hebben vervuld voor het landverkeer vanuit het noorden. Vanaf Maarssen maakte dat vanouds gebruik van de Daalse dijk (langs het klooster Mariëndaal), die uitkwam bij de Catharijnepoort. Een alternatieve route liep over de oostelijke oever van de Vecht, mogelijk al vóór het doorgraven van de Weerd.⁵⁸

De vraag is waar de tol van schepen die via de Vecht op Utrecht voeren vóór de aanleg van de dam bij Otterspoor werd geheven. Dat deze Utrechtse tol van schepen komende over de Vecht na 1122 in Muiden werd geheven, zoals Kaj van Vliet in een eerder artikel heeft betoogd, lijkt bij nadere beschouwing geen houdbare stelling.⁵⁹ Wanneer die tol daar in 1244 voor het laatst als bisschoppelijke tol wordt vermeld, is deze al geruime tijd in erfelijke pacht uit handen gegeven aan de heren Van Amstel.⁶⁰ De inning van deze tol lijkt dan geen directe relatie te hebben met die in Utrecht en 't Gein.

Het is niet helemaal duidelijk hoe lang er daarna nog tol in Muiden is geheven. Zoals eerder al naar voren kwam, zouden de Van Amstels na 1226 aan de monding van de Vecht - net als aan die van de Amstel - een kasteel hebben gebouwd. Later moesten zij hun rechten afstaan aan graaf Floris V, die er in 1285 het Muiderslot liet bouwen.⁶¹ In 1300 gaf de graaf van Holland deze rechten in leen aan zijn broer Gwijde van Avesnes, die een jaar later tot bisschop van Utrecht werd gekozen. Deze behield ze tot zijn overlijden in 1317. Daarna gingen Amstelland en de Vechtmonding met Muiden voor Utrecht verloren. Het was dan ook bisschop Gwijde die in 1302 de kooplieden uit de stad Lübeck na de oorlog uit de voorgaande jaren weer beveiliging en geleide tussen Muiden en Utrecht gaf.⁶² Een jaar later beloofde hij aan de Utrechtse magistraat vanuit zijn slot te Vreeland de vreemde kooplieden op de Vecht te beschermen en er geen nieuwe tol meer te vestigen en herhaalde hij de privileges die zijn voorganger had verleend aan vreemde kooplieden die over de Vecht voeren.⁶³ Hij noemt daarbij de naam van bisschop Hendrik van Vianden (1249-1267), maar bedoelde waarschijnlijk diens voorganger Otto van Holland, die in 1244 het privilege voor de kooplieden uit Hamburg en Lübeck uitvaardigde. In 1305 verzekerde de bisschop bij zijn zoen met de stad Utrecht nogmaals de vrije doorvaart voor kooplieden en gaf hij toestemming de

Het Nedersticht in de zestiende eeuw, met de belangrijkste water- en landwegen. Duidelijk aangegeven is ook het Muiderzand aan de monding van de Vecht bij Muiden. Gedeelte van de kaart van Holland, Zeeland en Utrecht door Christian Sgrooten uit 1573. Collectie Koninklijke Bibliotheek Brussel, Ms. 21.596 D, nr. 7.

toegangswegen te water en te land te verbeteren en daartoe tollens te innen.⁶⁴ In 1308 wordt opnieuw een tol te Muiden gevonden onder het kopje 'tollen in Aemstelrelant' in de oudst bewaarde Hollandse grafelijke rentmeestersrekening van Amstelland, met een opbrengst van zeven pond. In de opvolgende rekeningen over 1343-1346 wordt op die plek alleen gesproken van een markttol in Muiden, bovendien met fors lagere opbrengsten. Als de tol in 1308 nog als een scheepvaarttol te Muiden mag worden geduid, zou die van een bisschoppelijke tot een (Hollandse) grafelijke tol zijn geworden, maar wordt die vervolgens niet meer gevonden.⁶⁵ Alleen incidenteel heeft de graaf daarna nog tol laten heffen van schepen op de Vecht. Zo liet Holland in 1473 tolwachten bij Muiden en Weesp zetten, toen de doorvaart voor schepen over de Hollandse route *binnen dunen* tijdelijk gestremd was. Door de grote droogte in dat jaar konden zij geen gebruik maken van de Gouwsluis bij Alphen aan de Rijn en moesten zij omvaren over de Vecht en de Vaartse Rijn.⁶⁶

De brug over de Eem bij Eembrugge uit het schetsboek van Abraham de Haen (II), 1732. Collectie Rijksmuseum, BI-1891-3186-14(R).

Een soortgelijke situatie deed zich voor in 1531, toen de sluis in Gouda buiten gebruik was omdat de grote houten brug aldaar door een nieuwe van steen werd vervangen.⁶⁷

De Utrechtse tol in breder verband

Utrecht en Muiden waren niet de enige tollens die aan de bisschop toebehoorden. Ook elders in het Sticht bezat hij in diverse plaatsen de tolrechten, vaak gecombineerd met het recht op de inkomsten uit de gruit, waarover later meer. Beperken we onze blik tot het Nedersticht, waarvan de contouren grofweg samenvallen met de latere provincie Utrecht, dan gaat het om de tollens in Amersfoort, Ter Eem, Bunschoten, Rhenen en Amerongen.⁶⁸ Veel van deze tollens vinden we voor het eerst vermeld in de oudste bisschoppelijke rekeningen die voor het Nedersticht zijn bewaard, uit de jaren 1325/26, 1330/31 en 1334/35.⁶⁹ Daaruit valt op te maken dat het bij de tollens in Amersfoort, Ter Eem en Bunschoten, alle drie gelegen in het mondingsgebied van de Eem, om jaarmarkttollens ging, die werden geïnd van kooplieden die goederen kochten of verkochten op de jaarmarkten aldaar. In Amersfoort werd ook tol geheven op al het passerende handelsverkeer, hoofdzakelijk aan kooplieden die gebruik maakten van de landroutes over de Veluwe naar Deventer of via Harderwijk en die bij Amersfoort - de naam verwijst naar de daar aanwezige

voorde (doorwaadbare plaats) - het water van de Eem kruisten. Zal de tol in Amersfoort, dat al in 1259 stadsrechten kreeg van de bisschop, al in de dertiende eeuw hebben bestaan, van jongere datum is die bij Ter Eem, waar in 1300 voor het eerst sprake is van een brug over de Eem.⁷⁰ Via een nieuwe weg door het nieuw ontgonnen land op de oostelijke oever van de Eem bereikte men vandaar het voormalige eiland Bunschoten aan de Eemmond, vanwaar men de weg kon vervolgen naar Nijkerk - een alternatieve route dus voor de oude landweg via Amersfoort.⁷¹ Voor het gebruik van deze nieuwe Bisschopsweg en de brug over de Eem moest tolgeld worden betaald aan de landsheer.⁷²

Van deze tollens was de passagetol in Amersfoort veruit de meest lucratieve, met een opbrengst van ruim 66 pond per jaar in 1328/29 en 1330/31. De inning van deze tol en de gruit werd al in de veertiende eeuw meermalen verpacht aan de stad Amersfoort, die deze in 1399 in permanente pacht ontving voor het bedrag van 250 Franse schilden per jaar.⁷³ Opmerkelijk is dat de jaarmarkttollens van Ter Eem en Bunschoten alleen in de twee oudste rekeningen van de bisschop voorkomen en al in 1334/35 ontbreken. Toch blijkt uit een arrest in een geschil tussen de stad Amersfoort en de bisschop uit 1394 dat de laatste ook toentertijd nog deze markttollens in Ter Eem en Bunschoten beurde.⁷⁴

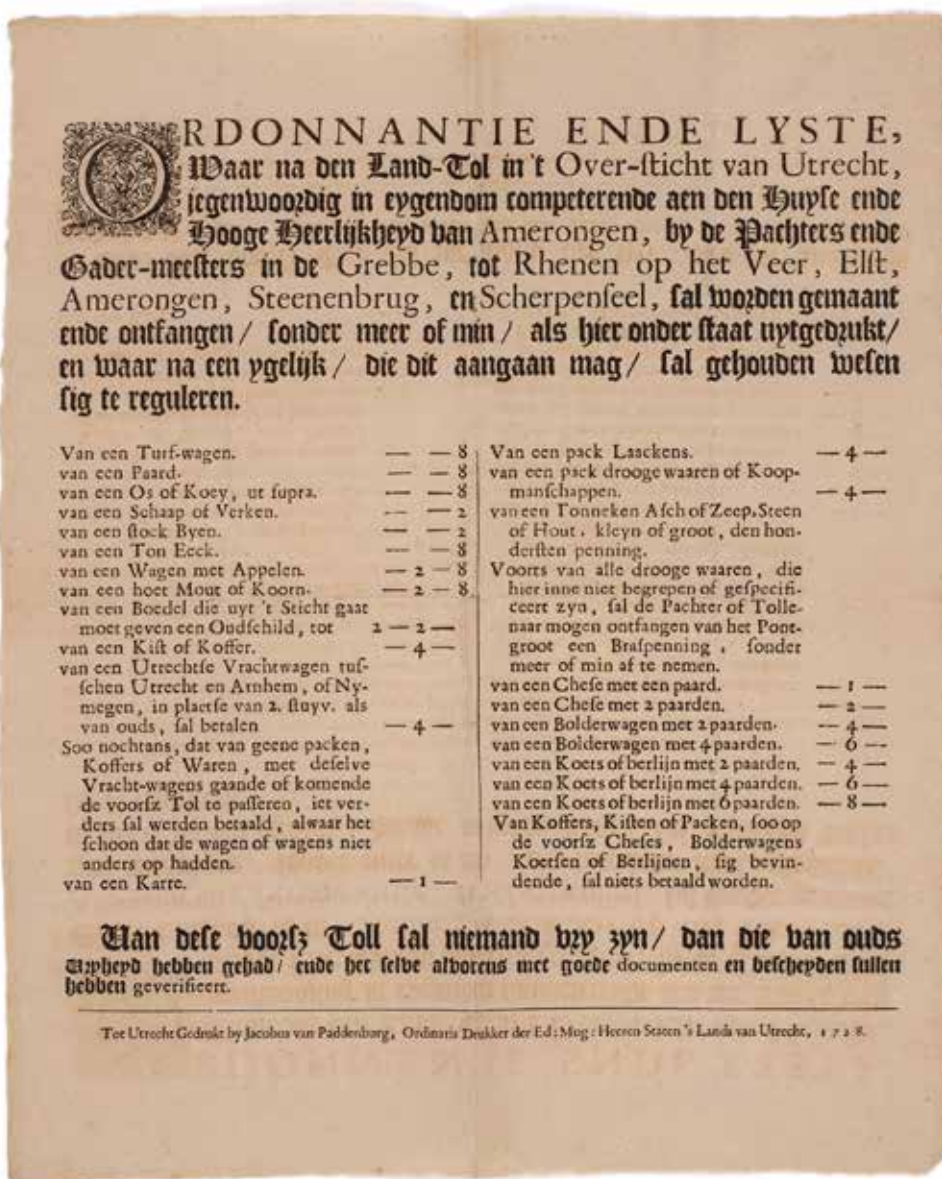
Ontvangsten rentmeester generaal

	1328/29, 1330/31	1334	1377/78- 1378/79	1426/27- 1429/30	1563
Amersfoort (tol en gruit)	X	X	X	X	X
Amersfoort (jaarmarkttol)	X	X			
Ter Eem (brug- en weggeld)	X	X	X	X	X
Ter Eem (jaarmarkttol)	X				
Bunschoten (jaarmarkttol)			X		
Utrecht (incl. Nieuwe Vaart en Gein)	V	V		X	X
Gein			X		
Nieuwe Vaart			X		
Rhenen/Wijk (watertol)	V	V	V	X	X
Amerongen (landtol)				X	X

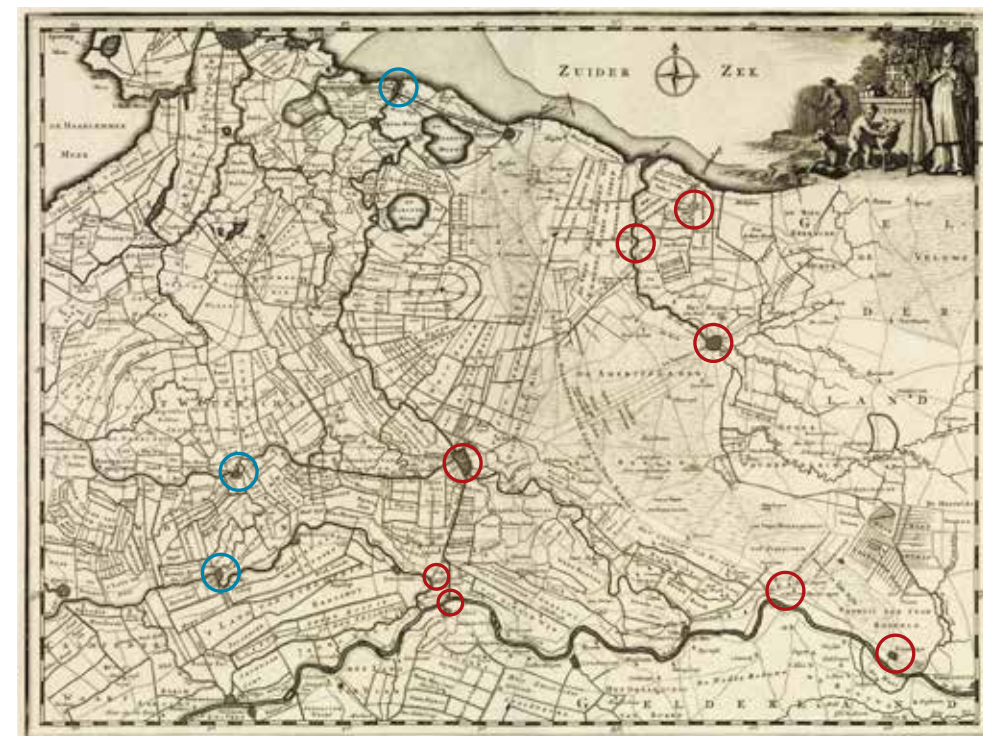
X = vermeld als post (zie noot 69); V = verpand (dus niet als post vermeld)

Omgekeerd verschijnt de tol te Amerongen pas in 1426/27 voor het eerst in de bisschoppelijke rekeningen. Deze tol werd geheven van al het verkeer dat gebruik maakte van de oude landweg over de noordelijke Rijnsoever, komende van Zeist en Doorn naar Amerongen, Rhenen, de Grebbeberg en vandaar

verder over de Nude naar Wageningen en Arnhem. De oudste vermelding van deze landtol dateert van 1289, als Gijsbert van Abcoude erkent dat driekwart van het gerecht, de gruit en de tol van Amerongen toebehoort aan de Domproost. Dit overeenkomstig de kort daarvoor gesloten regeling tussen Domproost Adolf van Waldeck (1286-1301) en wijlen Zweder van

Tarieflijst van de tol bij Amerongen, gedrukt 1728. Collectie Het Utrechts Archief, Huis Amerongen (toegang 1001), inv.nr. 2065.

Bisschoppelijke tollens in het Nedersticht.

○ tolplaats ● filiaaltol ○ tolplaats, na 1300 van de graaf van Holland of vervallen

Abcoude (verm. 1268-1287), zijn vader.⁷⁵ Afgaande op de genoemde rekeningen blijkt deze tol begin vijftiende eeuw echter in handen te zijn gekomen van de bisschop. In 1561 wordt de tol en de gruit van Amerongen door de dan regerende landsheer van het Sticht, koning Filips II, verpand aan de heer van Amerongen, aan wie ook later in de zeventiende en achttiende eeuw de inkomsten uit deze landtol toekomen.⁷⁶ Verschillende ordonnances met tarieflijsten van de tol uit deze periode zijn bewaard in het archief van het Huis Amerongen.⁷⁷ Daaruit valt op te maken dat deze tol dan behalve in Amerongen ook wordt geïnd op verschillende plaatsen op de grens met Gelre: aan de voet van de Grebbeberg, op het veer bij Rhenen, in Elst, en bij Scherpenzeel.

Bij Rhenen inde de bisschop ook een tol van alle passerende schepen over de Rijn. Deze Rijntol aan de grens met Gelre wordt in 1220 voor het eerst vermeld.⁷⁸ De oorsprong van deze bisschoppelijke tol, waarvan het bestaan zeker tot in de twaalfde eeuw is terug te voeren, gaat in nevelen gehuld. Volgens sommigen is zij te beschouwen als een opvolger van de rijkstol in

De Vaartse Rijn bij Tolsteeg vanaf de stadsmuur aan de zuidzijde van de stad, met op de voorgrond de Tolsteegbrug met het accijnshuisje en het hek van de Tolsteegpoort, en rechts de huizen aan de Westerkade. Tekening door Herman Saftleven, derde kwart zeventiende eeuw. Het Utrechts Archief, collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 30550 (reproductie van het origineel in het Kupferstichkabinet te Berlijn).

de Karolingische handelsnederzetting Dorestad (het latere Wijk bij Duurstede).⁷⁹ In eerste instantie was deze tol gevestigd bij de oude Rijnbocht die meer zuidelijk van Rhenen stroomde. Begin dertiende eeuw werd de Rijnstroom echter naar het noorden verlegd en kwam zij dicht langs de stad Rhenen te lopen. Anno 1232 heet het dan ook 'teloneum nunc est Reine' (de tol die nu in Rhenen is).⁸⁰ Deze Rijntol bracht de bisschop flink wat geld in het laatje, reden waarom hij later in de dertiende en veertiende eeuw, toen het bisdom een forse schuldenlast met zich meotorste, vaak voor langere tijd werd verpand. Ter vergelijking: waar de rentmeester van de bisschop in het woelige jaar 1426/27 uit de Utrechtse tolleren de som van 71 Beierse guldens ontving, beurde hij in Rhenen 93 Beierse guldens. In de jaren daarna, toen de strijd om de opvolging in het Sticht enigszins ging luwen en de handel kon opveren, namen deze bedragen snel toe en werd

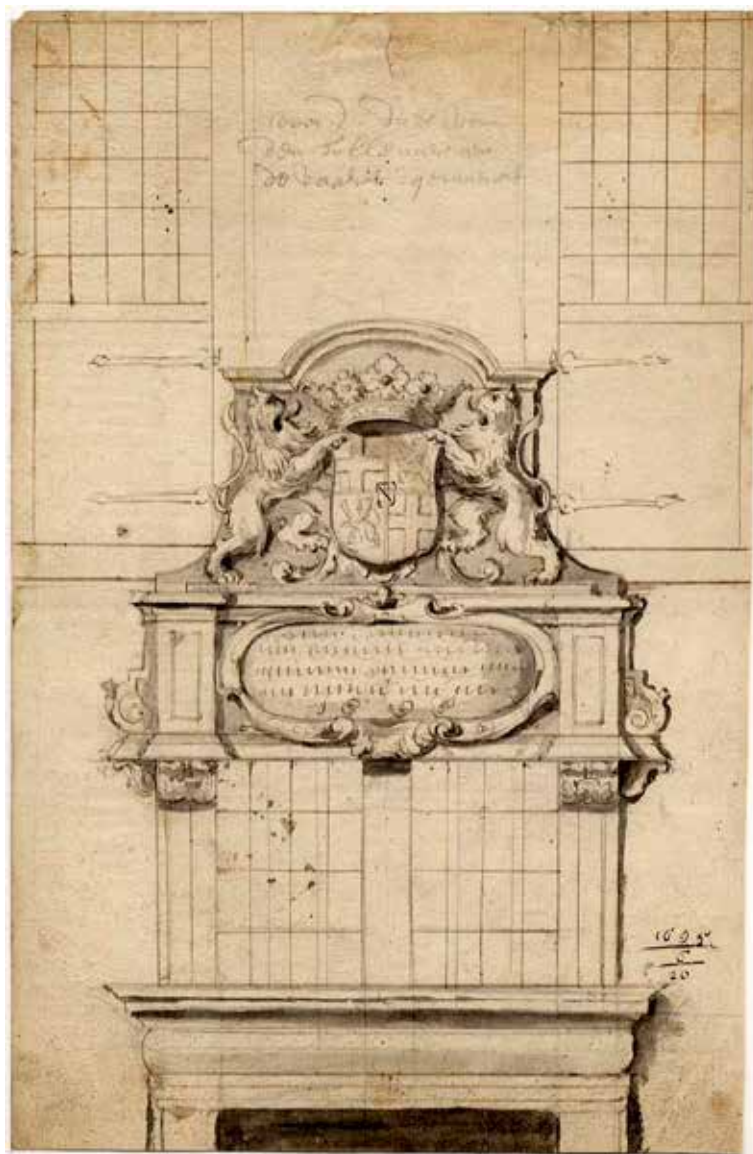
het verschil nog groter: respectievelijk 88 en 117,5 Beierse guldens in 1428/29 en 125 en 480 Beierse guldens in 1429/30.⁸¹ Na 1457 werd de tol enkele malen tijdelijk verlegd naar het stroomafwaarts gelegen Wijk bij Duurstede, maar bleef daar na 1477 definitief. Alleen tussen 1545 en 1557 zou de tol nog kortstondig naar Rhenen terugkeren.⁸²

Schippers en kooplieden die voorbij Schoonhoven stroomopwaarts over de Lek voeren, moesten daar bij de tollenaar een biljet halen waarop alle tolbare waar stond aangegeven die zij vervoerden, zo blijkt uit de ordonnantie op de tol te Rhenen van 1545. Als zij aan de Vaart of elders goederen losten moest dat ook worden aangetekend. Dat biljet moesten zij dan in Rhenen aan de tollenaar afgeven, zodat die kon controleren of er onderweg geen tol was ontdoken, 'op dat hy hem dies te beter voorsien mag tegens fraude ofte bedrog.' Hetzelfde principe gold voor al het 'van boven nederwaarts varende' verkeer.⁸³ Tegen dit licht moet ook de wacht van de Rhenense tol worden gezien die in datzelfde jaar voor het eerst wordt vermeld bij Oudslijk aan de Lek bij Hagestein (vermeld 1545) en welke in of kort vóór 1562 blijkt te zijn verplaatst naar de Vaart aan de andere tegenoverliggende zijde van de Lek.⁸⁴ Als vijftien jaar later de tol (sic) te Oudslijk opnieuw wordt verpacht, blijkt dat schippers die bij de Vaart passeren, daar het tolteken moeten afgeven dat zij van de tollenaar te Wijk bij Duurstede hadden gekregen. Zo dat ontbrak, moest de naam van de schipper worden genoteerd en aan de tollenaar in Wijk bij Duurstede worden doorgegeven.⁸⁵

Van de administratie van deze Stichtse tolleren is in vergelijking met de Hollandse, laat staan met de Gelderse, maar zeer weinig bewaard gebleven. Is van de Utrechtse tollenaar uit de periode vóór 1580 slechts één rekening bewaard gebleven, namelijk uit 1534, van de andere tolleren resteert geen enkele rekening. Eind zestiende eeuw was de overlevering nog heel wat rijker en blijken er aparte rekeningen te zijn geweest van de gecombineerde ontvangst aan het Gein/Vaart en van de tol in de stad zelf.⁸⁶ Van de tol te Rhenen/Wijk bij Duurstede zijn slechts twee tarievenlijsten overgeleverd uit 1486 en 1545, geen rekeningen.⁸⁷ De recent door ons teruggevonden tarieflijsten van de Utrechtse tolleren zullen in het tweede deel van ons artikel uitgebreid worden besproken en vergeleken met het toltarief uit 1122, waarbij ook een editie zal worden toegevoegd.

De bisschoppelijke tolleren werden verpacht of op rekening bediend door een ambtenaar. Een dergelijke ambtenaar (famulus) vinden we voor de tol en de gruit in Utrecht al vermeld in 1256.⁸⁸ Deze ambtenaar is te beschouwen als opvolger van de ministerialen die in de twaalfde eeuw worden vermeld als tollenaar (teleonarius) van de bisschop. Een ander vroeg voorbeeld van een pachtovereenkomst betreft de bediening van de watertol te Rhenen.

Deze werd in 1349 voor twee jaar door de bisschop opgedragen aan Abraem uten Corenmarck en zijn zwager Aelbaren Dole, beiden burgers van Utrecht. Uit de inkomsten die zij verkregen uit het 'berechten en verwaren' van deze tol moesten zij de bisschop tweehonderd gouden schilden en honderd pond zwarte tournoois per jaar betalen. Van al hun inkomsten uit de tol moesten zij

Ontwerp voor een bovenlicht met het wapen van de provincie Utrecht tussen twee staande leeuwen boven de deur van het tolhuis in Vreeswijk, 1695. Het Utrechts Archief, collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 200898.

'goede rekeninghe doen (...) in alre manieren ende vorme als die opene hantveste hout', hetgeen wijst op het bestaan van een niet overgeleverd, door de bisschop uitgevaardigd tolrecht voor de Rhenense tol.⁸⁹ Uitgifte in pacht genoot in de late middeleeuwen de voorkeur boven de bediening op rekening. Alleen als er geen pachter gevonden kon worden, bijvoorbeeld in economisch slechte perioden of in tijden van oorlog, werd de tolgaring aan een ambtenaar toevertrouwd. Ook daarin schuilt een verklaring voor het beperkte aantal tolrekeningen. Een pachter hoefde immers geen rekening te overleggen maar slechts zijn pachtsom te voldoen aan de bisschop of landsheer.

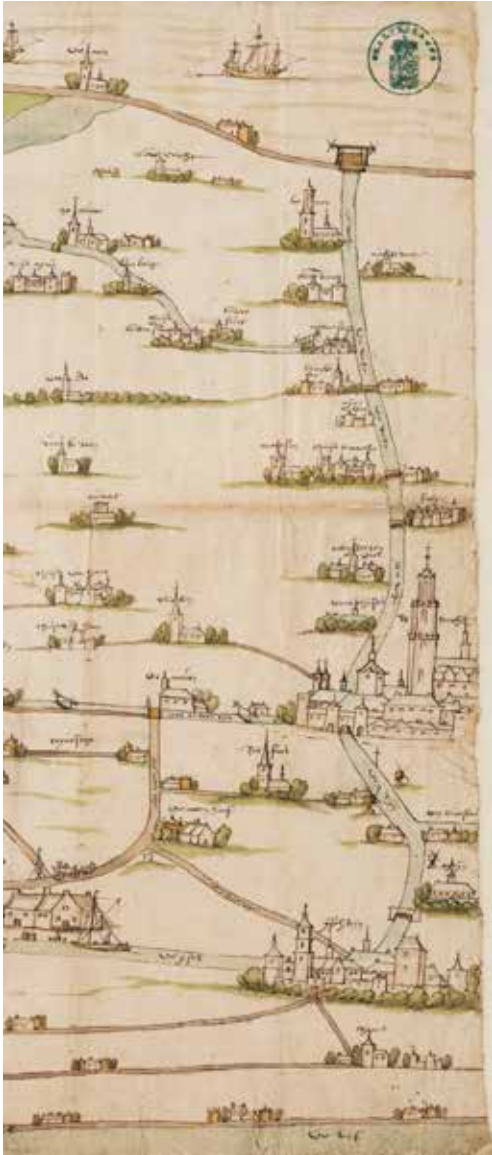
Tolsysteem

Net als in het aangrenzende graafschap Holland valt ook in het landsheerlijke territorium van de bisschop een zekere samenhang en afstemming te bespeuren tussen de diverse tollens. Ofschoon minder uitgekristalliseerd dan in Holland lijkt ook hier sprake te zijn geweest van een tolsysteem.⁹⁰ Ook op dit punt zullen we ons beperken tot de situatie in het Nedersticht.⁹¹

Een belangrijke aanwijzing voor het bestaan van zo'n systeem is te vinden in een arrest over de bisschopstollen uit 1394. Daarin wordt bepaald dat wie op de Amersfoortse jaarmarkt tol aan de bisschop had betaald, op vertoon van het tolteken dat hij van de Amersfoortse tollenaar had ontvangen, elders in het Sticht geen tol meer schuldig was. Het betrof hier een arbitrale uitspraak door de hertog van Gelre in een geschil tussen bisschop Frederik van Blankenheim en de stad Amersfoort.⁹² In de jaren daarna ontstond hierover opnieuw discussie maar in 1399 verklaarde de bisschop tenslotte dat wie voor zijn goed in Amersfoort tol had betaald, elders in het Sticht tolvrijdom zou genieten, met uitzondering van de tol bij Ter Eem en de bisschoppelijke biertol (accijns op de consumptie van al het hophier).⁹³ Zo valt het ook te lezen in het markttarief van Amersfoort: 'wat in het Sticht van Utrecht is vertold en een teken (tolbewijs) geeft zal niet vertollen'.⁹⁴

In 1544 werden twee Goudse ossenkopers op weg uit Friesland met 88 ossen, na in Amersfoort tol betaald te hebben, opnieuw aangeslagen te Utrecht. Naar hun mening behoefde door Hollanders slechts éénmaal tol betaald te worden in beide steden. De Goudse stadsrekening van 1544 laat een reispost zien naar de Rekenkamer in Den Haag. Die van Utrecht dienden de Goudse poorters komende met ossen door Utrecht tolvrij te laten passeren mits zij aantoonde te Amersfoort vertold te hebben. Een proces bewees hun gelijk in 1545, onder verwijzing naar de bepaling uit 1399.⁹⁵

Dat dit principe ook eerder in de vijftiende eeuw niet geheel onomstreden was, blijkt onder meer uit een van de verklaringen die in 1523 werden opgetekend uit de mond van de Utrechtse tolgaarder en enkele van zijn

De vaarroute vanaf 't Gein over Utrecht naar Muiden. De sluis in de Vecht bij de Hinderdam is abusievelijk gesitueerd in Muiden aan de monding van de Vecht. Detail van een kaart met een ontwerp voor een scheepvaartverbinding tussen Amsterdam en Montfoort, circa 1554. Collectie Stadsarchief Amsterdam, toegang 5028, inv.nr. 612B.

voorgangers. Zo verklaarde Jan Roelofsz, die de Utrechtse tol eind vijftiende eeuw had gepacht ‘dat alle goet dat tol sculdich is ende bynnen Amersfoort coemt ende doirvaert den tol aldair betailt. Ende desghelijcx all dat bynnen Utrecht coemt ende doervaert, alhier oick toll gheefft, nyet tegenstaende dattet bynnen Amersffoort vertolt is, behoudelicken tgene bynnen Utrecht blijft ende t'Amersfoirt vertolt is en is gheen toll schuldich, twelck bij zijnen tijden altyt geploegen ende ghebruyckt is gheweest.’⁹⁶ Van soortgelijke strekking was een gerechtelijke uitspraak uit 1465, die inhield dat iemand die in Amersfoort, Rhenen of Wijk bij Duurstede had vertold, ook in Utrecht tol diende te betalen en vice versa.⁹⁷

Ook de laatmiddeleeuwse overlevering van het Utrechtse tolrecht bevat enkele aanwijzingen voor het functioneren van dit tolsysteem in het Nedersticht, waarover meer in het tweede deel van dit artikel, dat in het *Jaarboek Oud-Utrecht* 2022 zal verschijnen.

Bart Ibelings is middeleeuws historicus. Recent deed hij onderzoek naar de heerlijkheid van Wittem in Zuid-Limburg en naar de commanderij Schoonhoven van de Duitse Orde, waarvan het archief wordt bewaard in Utrecht. Hij is medewerker aan het Viabundus-project (1350-1650), met name voor de provincies Holland en Limburg. Daarbij worden historische water- en landwegen digitaal op de kaart gezet, met onder meer aandacht voor bruggen en veren, scheepvaarttollen en jaarmarkten.

Kaj van Vliet is als rijksarchivaris in de provincie Utrecht en als gemeentearchivaris van Utrecht en Nieuwegein verbonden aan Het Utrechts Archief. Hij publiceert regelmatig op het terrein van de geschiedenis van de stad en het bisdom Utrecht en is redactielid van het *Tijdschrift Oud-Utrecht*.

BIJLAGE: LIJST VAN TOLLENAARS TE UTRECHT, 'T GEIN EN VREESWIJK

Tollenaars Utrecht	
Gerhardus	vermeld (vm) 1126-1133 ⁹⁸
Albertus (Adalbertus)	vm 1139-1147 ⁹⁹
Arnoldus Aurifaber	vm 1256 ¹⁰⁰
Henricus de Meerlant	vm ca. 1317 ¹⁰¹
Dirc van Delf	vm 1377-1379 ¹⁰²
Henric van Ghent	vm 1403-1404; verpand 1406 ¹⁰³
Loeff van der Haer Henricsz.	verpand 1413 ¹⁰⁴
Johan van Gommengijs	1415-1419 ¹⁰⁵
Jacob Sloyer	verpand 1419- en 1422-1425 ¹⁰⁶
Mattheus Pott	vm 1426 en 1430-1431 ¹⁰⁷
Henric Haesert	vm 1433-1434 ¹⁰⁸
Johan, burggraaf van Montfoort	verpand 1435-1436 ¹⁰⁹
Wouter Daemsz.	1441-1443 ¹¹⁰
Gijsbert de Gruyter	1459-1464 ¹¹¹
Jan Roelofsz.	ca. 1488-ca. 1495 ¹¹²
Jacob Deel	ca. 1496-1507 ¹¹³
Roeloff Jansz. van Valender (vanaf 1531: in den Hulck)	vm 1517-1537 ¹¹⁴
Jan Anthonisz.	1537-1542 ¹¹⁵
Harman de Jonge	1542-vm 1551 ¹¹⁶
Jelis van Muijden	vm 1559 ¹¹⁷
Jacob Herweijer	1559-1561 ¹¹⁸
Willem Jansz. van Dordrecht	1562-1571 ¹¹⁹
Jan Taets Willemsz. (bij provisie)	1564 ¹²⁰
Cornelis van Nes	1571-1572, 1577-1581 ¹²¹
Jehan Strick (bij provisie)	1572-1573 ¹²²
Jacob van Rijnsborch	1573- ¹²³

Tollenaars 't Gein	
Johannes Tolnaer van den Gheyne	vm 1337 ¹²⁴ en 1341 ¹²⁵
Tydeman Herboert	vm 1377-1379 ¹²⁶
Henric van Ghent*	vm 1403-1404, verpand 1406
Loeff van der Haer*	verpand 1413
Johan van Gommengijs*	1415-1419
Jacob Sloyer*	verpand 1419- en 1422-1425
Mattheus Pott*	vm 1430-1431
Henric Haesert*	vm 1433
Johan, burggraaf van Montfoort*	verpand 1435-1436
Wouter Daemsz.*	1441-1443
Gijsbert de Gruyter*	1459-1464
Johan Claesz.	1473- ¹²⁷
Roeloff Jansz. van Valender (vanaf 1531: in den Hulck)*	1529-1537
Herman de Jonge*	vm 1546-1551
Jacob Herweijer*	1559-1561
Willem Jansz. van Dordrecht*	1562-1571
Cornelis van Nes*	1571-1572 en 1577-1582
Jehan Strick (bij provisie)*	1572-1573
Jacob van Rijnsborch*	1573-
* tevens tollenaar te Utrecht	

Tollenaars Vreeswijk (Nieuwevaart, op de Vaart)	
Peter die Becker (den Becker) en Roelof Berntsz. (Beerntsz.)	vm 1377-1379 ¹²⁸
Henric van Ghent*	Vm 1403-1404, verpand 1406
Loeff van der Haer*	Verpand 1413
Johan van Gommengijs*	1415-1419
Jacob Sloyer*	verpand 1419- en 1422-1425
Mattheus Pott*	vm 1430-1431
Henric Haesert*	vm 1433
Johan, burggraaf van Montfoort*	verpand 1435-1436
Wouter Daemsz.*	1441-1443
Gijsbert de Gruyter*	1459-1464
Johan Dibbout	1473- ¹²⁹
Roeloff Jansz. van Valender (vanaf 1531: in den Hulck)*	1529-1537
Jan Anthonisz.*	vm 1540-1542
Dirck van der Schoer (Dirick van der Schoir)	vm 1545 ¹³⁰
Jacob van Rijnsborch (Reynsburch)	1558-1561 ¹³¹
Willem Jansz. van Dordrecht*	1562-1571
Cornelis van Nes*	1571-1572 en 1577-1578
Jehan Strick (bij provisie)*	1572-1573
Jacob van Rijnsborch*	1573-
* tevens tollenaar te Utrecht	

AFKORTINGEN

AE	Archief Eemland, Eemland
ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel
HUA	Het Utrechts Archief
NA	Nationaal Archief, Den Haag
RAR	Regionaal Archief Rivierenland, Tiel
SAMH	Streekarchief Midden-Holland, Gouda

LITERATUUR

- Van Amstel 1999** ► Th.A.A.M. van Amstel, *De heren van Amstel, 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296*, Hilversum 1999.
- Van Asch van Wijk 1853** ► A.M.C. van Asch van Wijk (ed.), 'Oudste kameraars-rekening der stad Utrecht (1380)', in: *Codex diplomaticus Neerlandicus* serie 3, dl. 2, Utrecht 1853, 77-158.
- Van Bemmelen 2009** ► A. van Bemmelen, *De Leekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland*, Hilversum 2009.
- Benders 2002** ► J.F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw*, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2002.
- Beuken 1950** ► J.H.A. Beuken, *De Hanze en Vlaanderen*, Maastricht 1950.
- Blijdenstijn 2015** ► R. Blijdenstijn, *Tastbare Tijd 2.0. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Amsterdam 2015.

Borger 2016 ➤ G.J. Borger e.a., *De dam bij Hoppenesse. Gevolgen voor de afwatering van het gebied tussen Oude Rijn en Hollandse IJssel, 1250-1600*, Hilversum 2016.

Broer en De Bruijn 2012 ➤ C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *Rondom het Utrechts stadsrecht. De gebeurtenissen in Utrecht in mei-juni 1122 in een nieuw perspectief*, Utrecht 2012.

De Bruijn 2017 ➤ M.W.J. de Bruijn, *De Bemuurde Weerd bij Utrecht. Ontstaan en eerste ontwikkeling*, Utrecht 2017, <academia.edu/3745861/De_Bemuurde_Weerd_bij_Utrecht_Ontstaan_en_eerste_ontwikkeling> (1 september 2021).

Bruns en Weczerka 1967 ➤ F. Bruns en H. Weczerka, *Hansische Handelstrassen*, Keulen/Graz 1967.

Buisman 1995 ➤ J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen. Deel 1: tot 1300*, Franeker 1995.

Burgers 2010 ➤ J.W.J. Burgers (ed.), *Registers Hollandse grafelijkheid 1299-1345*, <resources.huygens.knaw.nl/registershollandsegrafe-lijkheid> (1 september 2021).

Calkoen 1898-1899 ➤ G.G. Calkoen, *Wateren binnen het Sticht van Utrecht en daarmede in verband en gemeenschap zijnde*, 2 dln., Utrecht 1898-1899 (typoscript Bibliotheek HUA).

Cerutti 1976 ➤ W. Cerutti, 'De zeesluis te Muiden', *Tussen Vecht en Eem* (1976), 68-81.

Cladder 2005 ➤ F. Cladder, 'Hinderdam', *Jaarboekje Nifterlake* (2005), 81-94.

Cox 2012 ➤ J. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland*, Oisterwijk 2012.

Dam 1998 ➤ H. Dam, *De Oude Sluis in Vreeswijk. Een waterstaatkundig monument*, Utrecht 1998.

Van Damme 1995 ➤ E.N.G. van Damme, 'De Hinderdamse tol', *Tussen Vecht en Eem* 13 (1995), 140-145.

Dekker 1980 ➤ C. Dekker, 'De dam bij Wijk', in: C. van de Kieft e.a. (red.), *Scrinium et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Professor dr. J.L. van der Gouw bij zijn afscheid als buitengewoon hoogleraar etc.*, Groningen 1980, 248-266.

Dekker 1983 ➤ C. Dekker, *Het Kromme-Rijngedebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Utrecht 1983.

Dekker 1990 ➤ C. Dekker, 'Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14e eeuw', in: J.B. Berns, J. Daan, A. Quak e.a., *Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok bij zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam*, Hilversum 1990 (Amsterdamse Historische Reeks Grote Serie 12), 60-75.

Dekker en Mijnsen-Dutilh 1995 ➤ C. Dekker en M. Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandtsche Lege Landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12^e en 13^e eeuw*, Utrecht 1995.

Droege 1967 ➤ George Droege, 'Die kurkölnischen Rheinzölle im Mittelalter', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* 168-169 (1967), 21-47.

Enklaar 1922 ➤ D.Th. Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJssel gedurende de regering van bisschop David van Bourgondië 1456-1496*, Utrecht 1922.

Enklaar 1924 ➤ D.Th. Enklaar (ed.), 'Het tarief van den Rijntol te Wijk bij Duurstede 1486 april 24', *Economisch-Historisch Jaarboek* 10 (1924), 194-197.

Fafianie 2002 ➤ A.M. Fafianie e.a., *Nieuwegein, geschiedenis en architectuur*, Zeist (Monumenten-Inventarisatie provincie Utrecht 30) 2002, 23-24.

Fockema Andreae 1950 ➤ S.J. Fockema Andreae, *Studiën over waterschapsgeschiedenis*, Leiden 1950.

Fruin 1892-1903 ➤ R. Fruin (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht*, 3 dln., 's-Gravenhage 1892-1903.

De Geer 1860 ➤ J.J. de Geer, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht, uit de oorkonden bewerkt*, Utrecht 1860.

De Graaf 1996a ➤ R. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375*, Hilversum 1996.

De Graaf 1996b ➤ R. de Graaf, 'De kastelen van Floris V als instrumenten van zijn machtspolitiek', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Wi Florens, De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw*, Hilversum 1996, 173-190.

Gumbert-Hepp en Gumbert 2007 ➤ M. Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert (ed./vert.), *Annalen van Egmond*, Hilversum 2007.

Hamaker 1875 ➤ H.G. Hamaker (ed.), *De Rekeningen van de grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis*, dl. 1, Utrecht 1875.

Henn 1989 ➤ V. Henn, 'Entfaltung im Westen: "Hansen" auf den niederländische Märkten', in: J. Bracker (red.), *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos*, 2 dln., Hamburg (1989) 1999³, 42-45.

Heeringa 1926 ➤ K. Heeringa (ed.), *Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573, eerste deel: Rekeningen over het wereldlijk gezag van den bisschop, eerste stuk: Rekeningen van het Nedersticht*, Utrecht 1926.

Heurneman 2005 ➤ M. Heurneman, B. van Santen en K. van Vliet, *De Utrechtse wijken: Zuid*, Utrecht 2005.

Horsten 2005 ➤ F.H. Horsten, *Doorgaande Wegen in Nederland, 16^e tot 19^e eeuw. Een historische wegenatlas*, Amsterdam 2005.

Van den Hoven van Genderen 1987 ➤ A.J. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15de eeuw*, Zutphen 1987.

Van den Hoven van Genderen 1997 ➤ A.J. van den Hoven van Genderen, 'De mijter en de macht', in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, dl. 1, Utrecht 1997, 187-208.

Hovenkamp 1993 ➤ H. Hovenkamp, 'De oudste geschiedenis van het dijk- en waterbeheer', in: *De Stichtse Rijnlanden. Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen*, Utrecht 1993, 27-62.

Hovy 1969 ➤ J. Hovy, 'De vroegste bestuursgeschiedenis van Amersfoort en de stadsrechtverlening van 1259', *Spiegel der Historie* 4-1 (1969), 1-48.

HUB ➤ K. Höhlbaum e.a. (ed.), *Hansisches Urkundenbuch, 975-1500*, 11 dln., Halle a.d. Saale e.a. 1876-1939.

Ibelings 1998 ➤ Bart Ibelings, 'De route 'binnendunen'. De scheepvaartroute langs de Goudse sluis en tol, de Wassenaerse Gouwesluis en de Spaarndammertol (13e-16e eeuw)', in: D.E.H. de

Boer e.a. (red.), 'Vander Rekeninghe', Den Haag 1998, 221-255.

Ibelings 2001 ➤ B. Ibelings, "Scuren ende diepen". De strijd tegen de verlanding van de Hollandse IJssel als gevolg van de afdamming in 1285, tot circa 1550', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 10 (2001), 1-11.

Immink 1942 ➤ P.W.A. Immink, 'De Stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof.jhr.dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942*, Utrecht 1942, 314-434.

Immink en Maris 1969 ➤ P.W.A. Immink en A.J. Maris (ed.), *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes*, Utrecht 1969.

Jansen 1976 ➤ H.P.H. Jansen, 'Scheepvaart van het noorden tot 1400', in: G. Asaert e.a. (red.), *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden* dl. I, Bussum 1976, 75-107.

Jappe Alberts en Jansen 1964 ➤ W. Jappe Alberts en H.P.H. Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1964.

Jappe Alberts 1976 ➤ W. Jappe Alberts (ed.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom te Utrecht, deel 2, stuk 3: Rekeningen 1507/08-1528/29*, 's-Gravenhage 1976.

Ketner 1943-1944 ➤ F. Ketner, 'Amsterdam en de binnenvaart door Holland in de 15e eeuw', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 8e reeks, dl. 4 (1943), 169-200, en dl. 5 (1944), 33-59.

Kiesselbach 1900 ➤ D.Th. Kiesselbach (ed.), 'Grundlage und Bestandteile des ältesten Hamburgischen Schifffrechts. Ein Beitrag zur Geschichte des norddeutschen Seehandels und Seerechts', *Hansische Geschichtsblätter* (1900), 49-93.

Van der Laan 1975 ➤ P.H.J. van der Laan (ed.), *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400*, Amsterdam 1975.

Lägers 1994 ➤ Hans Lägers, 'De sluis bij Otterspoor en de dam bij het Gein', *Maandblad Oud-Utrecht* (1994), 124-126.

Lappenberg 1845 ➤ Lappenberg, J.M. (ed.), *Die ältesten Stadt-, Schiff- und Landrechte Hamburgs*, Aalen (1845) 1966.

Maarschalkerweerd 1982 ➤ P.C.M. Maarschalkerweerd, 'De domaniale tol op de Lek te Rhenen/Wijk bij Duurstede', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1982), 7-17.

Matthaeus 1686 ➤ A. Matthaeus, *De nobilitate, de principibus etc. de comitatu Hollandiae et diocesi Ultrajectina libri quatuor*, Amsterdam 1686.

Van Mieris 1753-1756 ➤ F. van Mieris (ed.), *Groot Charterboek der Graven van Holland, van Zeeland en heeren van Friesland*, 4 dln., Leiden 1753-1756.

MRU ➤ S. Muller Fzn. (ed.), *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 3 dln., 's-Gravenhage 1883-1885.

Muller Fzn. 1889-1891 ➤ S. Muller Fzn. (ed.), *De registers en rekeningen van het bisdom Utrecht 1325-1336*, 2 dln., Utrecht 1889 en 1891.

Muller Fzn. 1917-1919 ➤ S. Muller Fzn. e.a., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht*, 3 dln., Utrecht 1917-1919.

Nanninga 1921 ➤ J.G. Nanninga, *Het handelsverkeer der Oosterlingen door Holland in de dertiende eeuw*, Bussum 1921.

Niermeyer 1942 ➤ J.F. Niermeyer, 'Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 8^e reeks, dl. 3 (1942), 1-36 en 177-222.

Niermeyer 1968 ➤ J.F. Niermeyer (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*, dl. 1, 's-Gravenhage (Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 127) 1968.

OHZ ➤ A.F.C., Koch, J.G. Kruisheer, E.C. Dijkhof (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 5 dln., 's-Gravenhage e.a. 1970-2006.

OSU ➤ S. Muller Fzn., A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, 5 dln., Utrecht/'s-Gravenhage 1920-1959.

Palmboom 1995 ➤ E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)*, Hilversum 1995.

Van der Plas 2014 ➤ P.S.C. van der Plas, 'De Heimanswetering en het Utrechts-Hollandse vredesverdrag', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 23 (2014), 45-55.

Van Roijen 1937 ➤ R. van Roijen (ed.), 'De oudste kapittelrekening van Oudmunster uit het jaar 1295', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 58 (1937) 1-50.

Van Rootselaar 1878 ➤ W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580*, dl. 1, Amersfoort 1878.

Smit 1997 ➤ J.G. Smit (ed.), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied, dl. 2: Rekeningen van de Hollandse tolleren, 1422-1534*, Den Haag (Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 236) 1997.

Spek 2008 ➤ Th. Spek, 'Veranderingen in de Rijnloop. Dynamiek in het rivierenlandschap rond Rhenen', in: J. Vredenberg e.a. (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht 2008, 46-57.

Verkaik 1996 ➤ J.W. Verkaik, *De moord op graaf Floris V*, Hilversum 1996.

Verkerk 1997 ➤ C.L. Verkerk, 'Tollen en waterwegen in Holland en Zeeland tot in de vijftiende eeuw', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Hilversum 1997, 97-114.

Vermeulen 1853 ➤ J.P. Vermeulen (ed.), 'Bisschoppelijke rekening van 1377-1378', in: *Codex diplomaticus*, serie 2, dl. 2, Utrecht 1853, 252-464.

Van Vliet 1991 ➤ K. van Vliet, *Markt in middeleeuws Utrecht*, doctoraalscriptie Rijksuniversiteit te Utrecht 1991.

Van Vliet 1995a ➤ K. van Vliet, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Oude privileges opnieuw gezien', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1995), 5-52.

Van Vliet 1995b ➤ K. van Vliet, 'Middeleeuws Utrecht: een markt in ontwikkeling', in: J. Brugman, H. Buitert en K. van Vliet, *Markten in Utrecht. Van de vroeger middeleeuwen tot nu*, Utrecht 1995, 8-43.

Van Vliet 2000a ➤ K. van Vliet, 'De stad van de bisschop (circa 925-1122)', in: R.E. de Bruin e.a. (red.), 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 45-72.

Van Vliet 2000b ► K. van Vliet, ‘De stad van de burgers (1122-1304)’, in: R.E. de Bruin e.a. (red.), *‘Een paradijs vol weelde’. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000, 73-112.

Van Vliet 2011 ► K. van Vliet, ‘De Uithof en de weg naar Rome’, *Tijdschrift Oud-Utrecht* 84-2 (2011).

Van de Water 1729 ► J. van de Water (ed.), *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der edele mogende heeren staten ’s lands van Utrecht*, 3 dln., Utrecht 1729.

Westrate 2008 ► J. Westrate, *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560*, Hilversum 2008.

Wientjen 1995 ► A.J. Wientjen, ‘Tolheffing in Deventer’, *Overijsselse Historische Bijdragen* 110 (1995), 15-30.

NOTEN

- 1 Uitvoerig over de verwickelingen in de dagen na Pinksteren 1122, die leidden tot de uitgifte van de beide oorkonden met het stadsrecht en het tolrecht: Van Vliet 1995b en Van Vliet 2000b. Een enigszins afwijkende visie bieden: Broer en De Bruijn 2012. In de bijlage bij de eerste publicatie is een hernieuwde uitgave van beide oorkonden toegevoegd. Voor de tolrechtsoorkonde zie ook bijlage 2 bij deel twee van dit artikel.
- 2 Een overzicht van de rekeningen uit de late middeleeuwen volgt hierna, noot 86. Voor de rekeningen van de domaniale tol in Utrecht uit de zeventiende en achttiende eeuw: HUA, Financiële instellingen (toegang 37), inv.nrs. 322 (1648) en 1439-1468 (1770-1799). Voor het besluit tot afschaffing van de domaniale tolleren zie afbeelding 1.
- 3 Over de ontwikkeling van Utrecht vanaf de tiende eeuw: Van Vliet 2000a.
- 4 Van Vliet 1995a. Een meer gedetailleerde studie van de Utrechtse markten in de periode voor 1300: Van Vliet 1991.
- 5 Een overzicht van de stormvloedrampen die de leidden tot vorming van de Zuiderzee: Buisman 1995, 360-362.
- 6 Dekker 1990, 67 e.v.
- 7 Van Vliet 2011. Zie ook de inventarisatie van doorgaande wegen in Nederland omstreeks 1600: Horsten 2005, 114 e.v., nrs. 11 en 12; Bruns en Weczerka 1967, 485-486, nr. 9.
- 8 Behalve naar Deventer liepen er vanaf Amersfoort ook doorgaande wegen naar Harderwijk en Zwolle, Zutphen en Arnhem: Horsten 2005, 114 e.v., nrs. 4-7 en 10. Zie tevens Bruns en Weczerka 1967, 482-484, nrs. 5-8.
- 9 Dekker 1980; Van Vliet 1995b, 28 e.v. Over de precieze ligging en het onderhoud van de 460 m lange dam: Van Bommel 2009, 208-215.
- 10 Van Bommel 2009, m.n. 17-47.
- 11 OSU, nr. 322 (2 okt. 1127): ‘apud novum fossatum’. De eerste vermelding van de Novus Renu: OSU, nr. 481 (sept. 8-24 1174).
- 12 OSU, nr. 647 (vóór juli 27 1217).
- 13 OSU, nr. 1019 (23 aug. 1244).

- 14 De oudst bewaarde overlevering van dit zeerecht is te vinden in Rotes Stadtbuch van Hamburg uit 1301: Hamburg, Staatsarchiv, Regierung etc., 111-1, Senat Cl. VII Lit. La Nr. 2 Vol. 1b, p. 259 e.v. Uitgaven bij Lappenberg 1845, 75-84; Kiesselbach 1900, 86-93. Zie ook Beuken 1950, 25-26; Van Vliet 1995a, 28; Henn 1999, 51; en de literatuur vermeld op <geschichtsquellen.de/werk/4291> (20 juni 2021).
- 15 Ibelings 2001; Borger 2016.
- 16 Een overzicht van de bronnen over de aanleg: Borger 2016, 31-35, met een pleidooi van een datering van de damaanleg in 1286, 13 en 182. Eerder dateerden Henk Hovenkamp die in 1291 en Bart Ibelings in 1289: Hovenkamp 1993, 32; Ibelings 2001, 1.
- 17 OSU, nr. 2269 (4 apr. 1286). Over de locatie van de oortoom bij De Wiers: Fafanie 2002, 38.
- 18 NA, Nassause Domeinraad, Raad en Rekenkamer te Breda: Stukken betreffende rechten en goederen van Anna van Buren (toegang 1.08.06), inv.nr. 55 (reg.nr. 96), gedrukt bij De Geer 1860, 369-370, bijlage II, nr. 19 (17 febr. 1331). Nog in 1362 werd gesproken van een sluispenning aan het Gein en een dijkenpenning aan de Nieuwe Vaart: Niermeyer 1968, nr. 475.
- 19 Lagers 1994.
- 20 Zie de oprichtingsakte van het hoogheemraadschap Lekdijk Bovendams: NA, toegang 1.08.06, inv.nr. 84; afschrift 15e eeuw: HUA, Bisschoppen (toegang 218-1), inv.nr. 607. Uitgave bij Burgers 2010, nr. UT 076 (12 juli 1323): ‘Otterspoirsluys’; al eerder bij Van Mieris 1753-1756, dl. 2, 333-334 (8 nov. 1325).
- 21 Gumbert-Hepp en Gumbert 2007, 256-257 (ad 1170).
- 22 OSU, nr. 1479 (22 mrt. 1259): ‘usque in Marsen’; nr. 1480 (23 mrt. 1259): ‘infra Geyne et Marsin’.
- 23 Van Mieris 1753-1756, dl. 2, 381-382 (1326, do. voor Palmzondag).
- 24 Van Damme 1995; Cladder 2005, 81-94. Voor de rol van de Staten van Utrecht: Van den Hoven van Genderen 1987, 128-129.
- 25 Cerutti 1976.
- 26 Palmboom 1995, 176-177. Voor de datering van de aanleg van de gracht door de Weerd recent: De Bruijn 2017.
- 27 Calkoen 1898-1899, dl. 1, 81 e.v.
- 28 Fockema Andreae 1950, dl. 4, 31-32; Blijdenstijn 2015, 55.
- 29 OHZ, nr. 632 (17 aug. 1243). Een overzicht van de oudere literatuur in Beuken 1950, 22 e.v. Van meer recente datum is Ibelings 1998.
- 30 Van der Plas 2014. In dit artikel wordt overigens geen rekening gehouden met de gevolgen voor de totstandkoming van de scheepvaartroute door Holland.
- 31 Van der Laan 1975, nr. 16; zie ook Burgers 2010, nr. AW 15. Het gaat hier niet om de instelling van deze tol zoals vaak is verondersteld (zo ook in het kopregest bij Van der Laan). Het betrof een zgn. permanente marktoll die was verbonden aan een stapelmarkt: Smit 1997, inleiding, xiv-xv.
- 32 Jappe Alberts en Jansen 1964, 174; Jansen 1976, 84. Nanninga 1921, 86-89, zag hier eerder geen belemmering in voor de scheepvaart.

- 33 OSU, nr. 748 (29 mrt. 1226). De overeenkomst met de bisschop betrof de uitgifte in erfpacht van de gerechten in Muiden, Weesp en Diemen, inclusief de tolrechten in Muiden, tegen een jaarlijkse afdracht van 30 Utrechtse ponden. Overigens blijkt uit dit stuk dat Gijsbrecht van Amstel en zijn voorgangers deze rechten ook al eerder in bezit hadden van de bisschop, maar hij deze tot 1226 nog moest delen met een andere ministeriaal, namelijk Hendrik van Velde.
- 34 Verkaik 1996, 149-150; De Graaf 1996a, 81-87; De Graaf 1996b, 183-187; Van Amstel 1999, 98 e.v.
- 35 Dam 1998, 23-34.
- 36 Een overzicht voor de periode tot 1333 in De Graaf 1996, 106-109. In 1348, 1355 en 1402. Later in de veertiende en vijftiende eeuw was het nog tweemaal raak: De Geer 1860, 229.
- 37 Het stadsrecht van ’t Gein: OSU, nr. 2668 (30 jan 1295). Over de ontwikkeling van de nederzetting later in de middeleeuwen: De Geer 1860, 187 e.v.
- 38 Van Dam 1998, 37-39.
- 39 Jappe Alberts 1976, 56.
- 40 Van Dam 1998, 49-60.
- 41 Uitvoerig over de meer recente historie van de sluis bij Vreeswijk: Dam 1998, 89 e.v.
- 42 OSU, nrs. 748 (29 mrt. 1226) en 1019 (23 aug. 1244).
- 43 Droege 1967, 24-25.
- 44 MRU, Inleiding, 297-309. Deze visie van Samuel Muller op de banmijl in relatie tot de stadsvrijheid werd later op onderdelen gecorrigeerd door Immink 1942, 398-404. Een eerste aanwijzing voor het samenvallen van het Utrechtse toldistrict met wat later de banmijl wordt genoemd, is te vinden in de oorkonde waarin de Duitse koning de Utrechtse bisschop toestaat de tol die vanouds in ’t Gein werd geheven, naar een andere geschikte locatie te verplaatsen binnen het gebied dat tot het schoutambt van Utrecht behoorde (‘infra terram que pertinet ad officium sculteti civitatis Traiectensis’): OSU, nr. 547 (30 sept. 1200).
- 45 De oudste vermelding van deze tol dateert uit 1200: OSU, nr. 547 (30 sept. 1200), nog eens bevestigd in nr. 674 (10 apr. 1220). Uit de formulering blijkt echter dat deze toen reeds geruime tijd (‘ex antiquo’) daar door de bisschop met toestemming van opeenvolgende keizers en koningen was geheven. Van het recht dat de bisschop wordt verleend om de tol te verplaatsen naar een andere plaats binnen het ambtsgebied van de Utrechtse schout (‘infra terram que pertinet ad officium sculteti civitatis Traiectensis’) (zie ook de voorgaande noot), lijkt de bisschop overigens geen gebruik te hebben gemaakt.
- 46 OSU, nr. 2668 (30 jan. 1295). Over de ontwikkeling van het ’t Gein: Cox 2012, 105.
- 47 OSU, nr. 2269 (4 apr. 1286).
- 48 De eerste vermelding van de sluis bij Vreeswijk als nieuwe tollocatie is te vinden in de regeling tussen de graaf van

- Holland en de stad Utrecht uit 1375, waarin werd bepaald dat de tarieven die de onderzaten van de graaf daar betaalden, dezelfde zouden zijn als die welke zij vanouds betaalden: HUA, Stadsarchief (toegang 701), inv.nr. 413 (21 mrt. 1375) (reg. nr. 398): ‘Oec en salmen vor die sluze onse lant ende lude ende onderzaten ende mannen met geenre nuwer tolleren noch rechte bezwaren dan van outs daer gheleghe hebben.’
- 49 HUA, toegang 218-1, inv.nr. 1035 (1523 okt. 7).
- 50 Van Vliet 2011, 34.
- 51 OSU, nr. 1523 (1 juni 1260): ‘in fine platee, que Thollersteghe nuncupatur, versus Heymstede’; nr. 2294 (11 mrt. 1287): ‘aream extra Tollebrug’. Zie ook Heurneman e.a. 2005, 23-27.
- 52 HUA, Financiële instellingen (toegang 37), inv.nr. 63 (rekening tollenaar 1534), f. 54v: ‘Ander ontfanck buten de poorten van wachttollen (...) Item ontfangen van Gerryt Gerritsz schoudt in Tollsteech viii lb. xv s.’
- 53 OSU, nr. 2432 (20 juni 1290). Voor de inkomsten van de stad uit het ‘oude wechgeldt’, dat van het verkeer op de Biltstraat werd geheven: Van Asch van Wijck 1853, 85. Zie ook de bepalingen dienaangaande in het Liber Hirsutus uit 1374: MRU, dl. 1, 111.
- 54 HUA, toegang 37, inv.nr. 63 (rekening tollenaar 1534), f. 54v: ‘Ander ontfanck buten de poorten van wachttollen (...) buyten de Wittevrouwen poorte van Cornelis Jansz. viii lb.’
- 55 HUA, toegang 218-1, inv.nr. 1037 (5 nov. 1523): Heynrick van Malsen, schout ‘buten onser stadt sunte Katrijnenpoort’ en dan zestig jaar oud, die gedurende 26 of 27 jaar namens Heynrick van Huesden actief was als ‘richter vanden tolleren mijns gen. heren van Utrecht’; HUA, toegang 37, inv.nr. 63 (rekening tollenaar 1534), f. 54v: ‘Ander ontfanck buten de poorten van wachttollen (...) buyten Sinte Katherynen poort xii lb.’
- 56 Dekker 1990, aldaar 69. In 1531 blijkt de bevaarbaarheid van de Oude Rijn tussen Utrecht en Woerden grote problemen te kennen en moest deze worden verdiept zodat geladen schepen er ook in de zomer konden varen. Ter hoogte van Alendorp bij Vleuten was de vaart zo ondiep dat men er met wagens door heen kon rijden. Van de Water 1729, dl. 2, 246-247 (3 mei en 21 sept. 1531).
- 57 HUA, toegang 218-1, inv.nr. 28, 165r-v (3 okt. 1472). Door Enklaar abusievelijk voor een nieuwe tol versleten: Enklaar 1922, 118-119 en 198.
- 58 Calkoen 1898-1899, dl. 1, 20; De Bruijn 2017, 3-4.
- 59 Van Vliet 1995a, 26-28.
- 60 OSU, nr. 1019 (23 aug. 1244).
- 61 Zie hiervóór noot 34.
- 62 HUB, dl. 2, nr. 16 (17 mrt. 1302).
- 63 HUA, toegang 701, nr. 76 (11 apr. 1302) (reg.nr. 86).
- 64 OSU, nr. 1019 (23 aug. 1244); HUB, dl. 2, nrs. 16 (17 mrt. 1305), 37 (27 mrt. 1305) en 81 (14 nov. 1305) (gedrukt bij Van Mieris 1753-1756, dl. 2, 50).
- 65 Verkerk 1997, 111-112. Zie ook: Hamaker 1875, 7: 7 lb., 268: 20 sc., 311: 20 sc., 318: 34 sc. en 381: 10 sc.

- 66 De heer van Wassenaer, die de tol in Alphen op de Oude Rijn bezat en hierdoor werd benadeeld, mocht daarom een tijdelijke tolwacht op de Vecht bij Weesp leggen. NA, Graven van Holland (toegang 3.01.01), inv.nr. 240, f. 11v-12 (21 sept. 1473). Gouda had eigen tolwachten gelegd bij Weesp op de Vecht en Ouderkerk op de Amstel. Ketner 1943-1944, 33-34. NA, Rekenkamer Registers (toegang 3.01.27.01), inv.nrs. 1717, f. 5v-6r en 1719, f. 8r-9v.
- 67 Ook dit keer diende Gouda een verzoek in om een wacht op de Vecht bij Muiden of Weesp te leggen: NA, toegang 3.01.27.01, inv.nrs. 152, f. 65v-66r en 694, f. 65v (25 aug. 1531).
- 68 Oorspronkelijk bezat de bisschop ook de tolrechten in Woerden, waar hij echter net als in Muiden rond 1300 afstand moest doen van al zijn wereldlijke rechten ten koste van de graaf van Holland. De inkomsten uit het gerecht en de tol aldaar had hij echter al in een vroeg stadium aan de proost van Oudmunster geschonken: Van den Hoven van Genderen 1997, 200. Een deel van de inkomsten uit deze tol wordt in de oudst bewaarde rekening van het kapittel uit 1295 vermeld als behorende tot de inkomsten die vanouds waren gereserveerd voor de kleding van de kanunniken: de oudste rekening van 1295: Van Roijen 1937, nr. 14. De tolrechten in Oudewater blijken onder meer uit de vrijstelling door de bisschop van de tol aldaar voor de abdij Rijsenburg in 1310: NA, abdij Rijsenburg (toegang 3.18.20), inv. nr. 103 (reg.nr. 118). Van deze tol is een grafelijk tarief bekend: Niermeyer 1968, nr. 358.
- 69 Muller Fzn. 1889-1891, dl. 1, 449 (1328/29), 459 (1330/31) en 464 (1334); Vermeulen 1853, 264-265 (1377/78); Heeringa 1926, 22-23 (1378/79) en 239, 253 (1426/27), 322, 332 (1428/29), 359 (1429/30). Uit de zestiende eeuw zijn meerdere rekeningen bewaard: HUA, toegang 37, inv.nrs. 7-14 (manualen 1556-1567) en 16-37 (rekeningen 1529-1564 en 1575), beide met hiaten.
- 70 Fruin 1892-1903, dl. 3, 155.
- 71 Dekker en Mijnsen-Dutilh 1995, 93-94.
- 72 Over het brug- en weggeld bij Eembrugge zie ook de verordeningen in Van de Water 1729, dl. 2, 355 e.v., waarvan de oudste dateert uit 1360.
- 73 Voor de verpachtingen van 1399 en eerder zie Van Rootselaar, 443-448, 445 (31 mei 1394), 453-454 (21 nov. 1399). Zie ook de bevestiging van het verdrag van 12 november 1399 d.d. 4 dec. 1405: Muller Fzn. 1917-1919, reg.nrs. 1644 en 1645.
- 74 Van Rootselaar 1878, dl. 1, 444-448, aldaar 444-445 (nr. 10).
- 75 OSU, nr. 2386 (10 juni 1289). Uit deze oorkonde blijkt voor het eerst de tweehierigheid van Amerongen. Bezat de Domproost hier vanouds een domeinhof, de hoogheerlijke rechten in Amerongen behoorden vanouds toe aan de abdij van Deutz. Later hielden de heren van Abcoude deze in leen van de graven van Holland, die na 1256 later in de rechten van de abdij traden. De rechten van de Abcoudes vervielen in 1459 aan deze bisschop van Utrecht. Dekker 1983, 39-41, 401-402.
- 76 HUA, Huis Amerongen (toegang 1001), inv.nr. 10.
- 77 HUA, toegang 1001, inv.nr. 2065 (deels in druk). Een daarvan is ook te vinden in Van de Water 1729, dl. 2, 349, nr. vii.
- 78 OSU nr. 673 (12 mrt. 1220).
- 79 Maarschalkerweerd 1982, 14.
- 80 Spek 2008, 52-53.
- 81 Heeringa 1926, 332 (1428/29) en 359 (1429/30).
- 82 Maarschalkerweerd 1982, 12, 14.
- 83 Van de Water 1729, dl. 2, nr. 328.
- 84 Vgl. Maarschalkerweerd 1982, 9: bij Tull en 't Waal (ofwel tegenover Hagestein). Elders vermeld als Otslijck, Arsljick of Anslijck. Zie ook RAR, Stad Tiel (toegang 0001), inv.nr. 195 (reg.nr. 124) (10 aug. 1562).
- 85 HUA, toegang 37, inv.nr. 3, f. 118.
- 86 In een opgave van bewaarde tolrekeningen in de Haagse Rekenkamer uit het einde van de zestiende eeuw (na 1584) wordt de rekening van 1534 juist niet genoemd. Dan zijn wel nog aanwezig rekeningen van de watertol te Utrecht over 1420-1422, de tol van Utrecht aan de Vaart en het Gein over de jaren 1499-1500, 1522, 1526 en 1528, en van de tol binnen Utrecht over 1537/38, 1543 en 1547. Van de watertol te Wyck te Duerstede: een register en rekening in papier van de watertol ter Wyck van 'ii viereindeel jaren' (2 kwartalen, z.j.), verder van de jaren 1489, 1491, 1518/19 en rekeningen van Covelens (de tollenaar) van 1529-1531 en over 1533-1537: NA, toegang 3.01.27.01, inv.nr. 64C.
- 87 Enklaar 1994, met een onjuiste lezing: waar 'gents' bier staat moet 'gauts' bier (uit Gouda) worden gelezen. De nieuwe archiefverwijzing van zijn bron is HUA, toegang 218-1, inv.nr. 10, f. 232v-234r. Een sterk afwijkende alfabetisch geordende tarieflijst van de tol op de Rijnstroom, dan sinds kort geheven te Rhenen uit 1545 d.d. 20 jan. in HUA, toegang 37, inv.nr. 1, f. 141v-147r. Afschriften daarvan in HUA, Staten Landsheerlijke tijd (toegang 58), inv.nr. 561 (21 mrt. 1545), NA, toegang 3.01.27.01, inv.nr. 696g, en (incomplete) HUA, Domkapittel (toegang 216), inv.nr. 3470.
- 88 OSU, nr. 1369 (6 jan. 1256). Voor een volledig overzicht van alle in de bronnen vermelde tollenaars in Utrecht, 't Gein en de Vaart zij verwezen naar de bijlage.
- 89 HUA, toegang 218-1, inv.nr. 631 (10 okt. 1349) (reg.nr. 846).
- 90 Voor het tolsysteem zoals dat zich vanaf de dertiende eeuw in het graafschap Holland ontwikkelde, met Dordrecht aanvankelijk als centraal punt: Niermeyer 1942, 1-20; Smit 1997, x-xv. Een dergelijk, systematisch verband ontbrak in het hertogdom Gelre, ofschoon er wel een zekere hiërarchie bestond tussen de diverse riviertollen van de hertog, waarbinnen de Rijntol van Lobith goed was voor 65 procent van alle tolinkomsten: Weststrate 2008, 55-64.
- 91 De tolheffing in het Oversticht vraagt om een nadere studie. Het best in kaart gebracht is de historie van de bisschoppelijke tol in Deventer: Wientjen 1995; Benders 2002, 193-197.
- 92 Uitgave van dit arrest d.d. 31 mei 1394 in Van Rootselaar 1875, dl. 1, 443-448, aldaar 444 (nr. 9). Zie ook Hovy 1969, 24 en 42, noot 60.
- 93 AE, Stadsbestuur Amersfoort 1300-1810 (toegang 0001.01), inv.nr. 3605-055 (reg.nr. 120) (21 nov. 1399).
- 94 AE, toegang 0001.01, inv.nr. 1530: diverse ongedateerde afschriften van tarieven d.d. 1400 en ca. 1450 met kleine verschillen en soms doorhalingen. Verder worden als vrije steden genoemd Deventer, Zwolle, Kampen, Groningen, Rhenen. De raad had ook besloten geen tol te nemen van Amsterdam (soms als Amsterland) en Montfoort. Met dank aan Leendert Alberts voor transcripties. Vgl. ook Van de Water 1729, dl. 2, 326, nr. viii (z.d. (zeventiende eeuw?)).
- 95 SAMH, Stad Gouda (toegang 0001), inv.nrs. 2364 en 1201, f. 2; in afschrift bij Alkemade en Van der Schelling en NA, Staten van Holland vóór 1572 (toegang 3.01.03), inv.nrs. 81 en 2390 (reg.nr. 484).
- 96 HUA, toegang 218-1, inv.nrs. 1035-1037, citaat uit nr. 1035 (7 okt. 1523).
- 97 Zo blijkt uit de behandeling van een zaak aangespannen door de Utrechtse tollenaar bij het Hof van Utrecht in 1543, waarin wordt verwezen naar een uitspraak van de vier gezwoorenen anno 1465: HUA, toegang 37, inv.nr. 1, f. 116v-117v. Over de vier gezwoorenen zie meer in deel 2 van dit artikel.
- 98 OSU, nrs. 320 (8 juli 1126), 322 (2 okt. 1127), 331 (vóór 23 aug. 1131), 333 (vóór 23 aug. 1133): steeds vermeld als telonearius onder de ministerialen van de bisschop.
- 99 OSU, nrs. 378 (13 mrt.- 23 juni 1139), 383 (7 okt. 1143), 388 (18 okt. 1145), 392 (1147): vermeld als telonearius onder de ministerialen van de bisschop.
- 100 OSU, nr. 1369 (6 jan. 1256): vermeld als provisor grutae et thelonei in Trajecto en als famulus van de bisschop.
- 101 Immink en Maris 1969, 218, nr. 240 (ontvanger van de jaarmarkttol).
- 102 HUA, Bisschoppen (toegang 218-1), inv.nrs. 1069-1070 (rekening 1377-1378, Vermeulen 1853, 412; rekening 1378-1379, Heeringa 1926, 196).
- 103 Ibidem, inv.nr. 25, f. 8v (p. 16) (22 mrt. 1405) en f. 16v (p. 32) (31 okt. 1406) (reg.nr. 1784).
- 104 Ibidem, inv.nr. 25, f. 16v (p. 32) (8 apr. 1413) (reg.nr. 1784).
- 105 Ibidem, inv.nr. 25, f. 98r-v (p. 195-196) (21 okt. 1415) (reg.nr. 1967) en f. 134r-v (p. 223-224) (z.d.) en f. 135r-v (p. 225-226) (19 mei 1419) (reg.nr. 2052); HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht (toegang 1006-3), inv.nr. 13 (ingelaste akte uit 1413).
- 106 Ibidem, inv.nrs. 25, f. 135v-r (p. 225-226) (verpanding, 19 mei 1419) (reg.nr. 2052); inv.nr. 9, f. 25 en 36 (onderpand aan hem voor 300 schilden op deze tolleren door bisschop, 15 aug. 1422, reg.nr. 2297); inv.nrs. 25, f. 155r (p. 264), en 26, f. 161v-162r (verpanding, 1422 aug. 15) (reg.nr. 2298); 1082 (rekening van Jacob Sloyer over 1422-1425, Heeringa 1926, 231-232).
- 107 Ibidem, inv.nr. 26, f. 22r (24 juli 1430), f. 201v (22 juli 1426) en 202v (schuldbekentenis, 22 juli 1431) (reg.nr. 2478).
- 108 Ibidem, inv.nrs. 8, f. 8o (23 mrt. 1433) (reg.nrs. 2736-2737) en 26, f. 61r (23 mrt. 1433).
- 109 Ibidem, inv.nr. 26, f. 138r (14 mei 1435); inv.nrs. 1150-1152 en 26, f. 139r-140v (27 mrt. 1436) (reg.nrs. 2868, 2869 en 2905).
- 110 Ibidem, inv.nr. 9, f. 3v (28 aug. 1441) (reg.nr. 3162).
- 111 Ibidem, inv. 10, f. 4 (19 mrt. 1459) (reg.nr. 3838). Zie ook Enklaar 1922, 113-114 en 198.
- 112 HUA, toegang 218-1, inv.nr. 1035 (7 okt. 1523) (reg.nr. 5530).
- 113 Ibidem, inv.nrs. 31, f. 124v (28 sept. 1517), 1036 (14 okt. 1523) (reg.nr. 5531).
- 114 Ibidem, inv.nrs. 31, f. 124v (28 sept. 1517) en 1036 (14 okt. 1523) (reg.nr. 5531). RHC Woerden, Stad Woerden (toegang W001), inv.nr. 17 (1521); HUA, Financiële instellingen (toegang 37), inv. nrs. 17, f. 47v (1531), 18, f. 44v-45r (1533), 63 (tolrekening 1534). ARA, Grote Raad van Mechelen, Beroepen uit Holland, inv.nr. 624 (1540).
- 115 NA, Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland, Registers en Stukken (toegang 3.01.27.01), inv.nr. 64C (1537 en 1538). RAR, Stad Tiel (toegang 0001), inv.nr. 187 (1540 dec. 4, reg.nr. 98). HUA, toegang 37, inv.nrs. 20, f. 14v (1540) en 1, f. 144r-v (overlijden 1542, vóór 10 juni).
- 116 HUA, toegang 37, inv.nrs. 1, f. 144r-v (aanstelling 10 juni 1542) en f. 138 (6 mei 1545), 25, f. 48r en 26, f. 48r (1546), 26A, f. 50v (1551).
- 117 SAMH, Stad Gouda (toegang 0001), inv.nr. 2364.
- 118 HUA, toegang 37, inv.nr. 35, f. 69v (3 jaar pacht ingaande 1 mei 1559).
- 119 HUA, toegang 37, inv.nr. 2, f. 133-136; 36, f. 72v (tollen Utrecht, Nieuwevaart en 't Gein verpacht voor drie jaar 20 apr. 1562, ingaande 1 mei, eed 29 mei) en f. 163v-164 (1565). HUA, Domkapittel (toegang 216), inv.nr. 837 (8 mei 1572: verklaart negen jaar tollenaar te zijn geweest te Utrecht en op de Vaart).
- 120 HUA, toegang 37, inv.nr. 2, f. 165r-v (1564).
- 121 Ibidem, inv.nr. 3, f. 6r-v (verpachting voor drie jaar vanaf mei 1571, ontslagverzoek gehonoreerd na sluiting van de stromen door de troebelen, aanstelling vervanger, 1 sept. 1572), f. 105v-106r (commissie voor 20 maanden, 21 mrt. 1577), 135v-136r (commissie voor drie jaar, 8 okt. 1578).
- 122 Ibidem, inv.nr. 3, f. 6r-v (aanstelling bij provisie, 1 sept. 1572).
- 123 Ibidem, inv.nr. 3, f. 17r (instructie, 13 apr. 1573) en 53r (17 okt. 1573).
- 124 Matthaeus 1686, 834.
- 125 HUA, Stadsbestuur (toegang 701), inleiding inventaris, 10-11.
- 126 Vermeulen 1853, 365; Heeringa 1926, 21-22.
- 127 HUA, toegang 218-1, inv.nr. 28, 166v-167 (1 jan. 1473).
- 128 Vermeulen 1853, 365; Heeringa 1926, 21-22.
- 129 HUA, toegang 218-1, inv.nr. 28, 166v.
- 130 HUA, toegang 37, inv.nr. 1, f. 138r (6 mei 1545). RAR, toegang 0001, inv.nr. 195 (10 aug. 1562), inv.nr. 124: verklaring als voormalig tollenaar op de Vaart.
- 131 HUA, toegang 216, inv.nr. 837 (16 mei 1572): verklaring als voormalig tollenaar op de Vaart gedurende drie jaar tot 1 mei 1561.

Bestond kasteel Oud-Broekhuizen wel?

Taco Hermans

In het boek *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* is een pagina gewijd aan het kasteel Oud-Broekhuizen te Leersum.¹ Dit kasteel wordt globaal gesitueerd ten westen van de Darthuizerweg, even ten zuiden van de Zandweg. Ook in mijn dissertatie over woontorens heb ik het kasteel besproken.² Er is immers een tekening van Louis Philippus Serrurier met het opschrift 't huis Out Broekhuysen 1731' waarop mijns inziens duidelijk een woontoren zichtbaar was. In mijn - nog lopend - onderzoek naar de afbraak van kastelen in de negentiende eeuw wil ik ook aandacht aan Oud-Broekhuizen besteden, maar kan ik geen enkele aanwijzing voor de afbraak van een kasteel Oud-Broekhuizen vinden. Getuige de tekening stond het er namelijk nog in 1731, maar het moet voor 1821 zijn afgebroken want het komt, althans op de plek waarvan iedereen vermoedt dat het bestaan heeft, niet meer voor op de kadastrale minuut uit dat jaar.³ Het zou dus afgebroken kunnen zijn in het begin van de negentiende eeuw. Vreemd genoeg werd er echter in 1829 een 'BUITEN-VERBLIJF, genarnd [sic] OUD BROEKHUYSEN' te huur aangeboden. Het huis bevat maar drie kamers, en dat komt aardig overeen met de geringe omvang van het kasteel zoals dat op de tekening van Serrurier is afgebeeld.⁴ Maar waar stond dan dit buitenverblif? Overigens wordt dit pand in 1832 nogmaals te huur aangeboden, maar dan is er sprake van een 'kapitale BOEREN HOFSTEDE, genaamd OUD-BROEKHUIZEN'.⁵

Al zoekend stuitte ik op een foto van het huis Het Spijk dat iets ten zuiden van de vermeende plek van Oud-Broekhuizen ligt, aan de Zandweg 5 te Leersum. Het middendeel van dat huis, een toren, leek verdacht veel op de toren op de tekening van Serrurier. Dat deed me twijfelen. Bestond er wel een kasteel

't huis Out Broekhuysen 1731', vermoedelijk vanuit het westen. Tekening van L.P. Serrurier. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 201137.

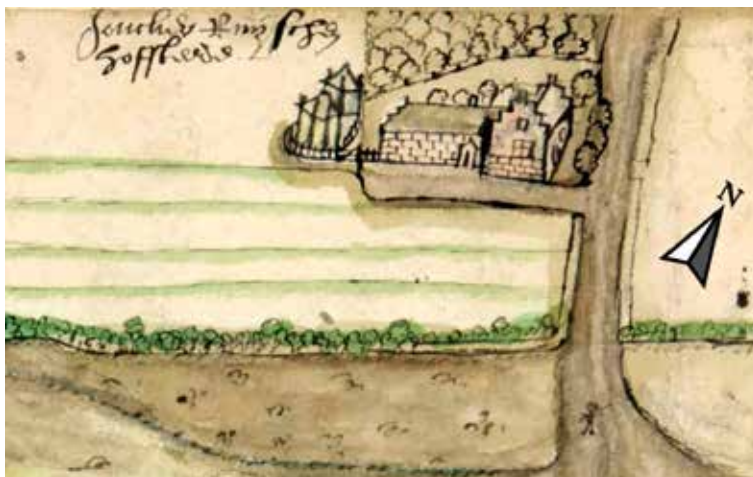
Het gehucht Darthuizen met Het Spijk (rode stip) en de vermeende locatie van het kasteel Oud-Broekhuizen (blauwe stip). Rechts onder het kasteel Broekhuizen. Het noorden boven. Kaart ontleend aan <opentopo.nl/>, detail uit de bladen 3200-39Bna t/m d.

Oud-Broekhuizen of waren er alleen maar een 'goed tot Darthuysen dat geheeten is Oud-Broeckhuysen' met onder meer een boerderij en Het Spijk, ooit omschreven als 'de soogenaamde Spijker van Oudt Broekhuijsen'?'⁶ Dit artikel doet verslag van de zoektocht naar het antwoord op deze vraag.

Oud-Broekhuizen

De vroegst bekende vermelding van Oud-Broekhuizen dateert uit 1397. In dat jaar wordt het genoemd in een leenbrief waarin, zoals ik hierboven al aanhaal, gesproken wordt over 'dat goed tot Darthuysen, dat geheeten is Oud-Broeckhuysen ende Schevichoven met den tiende van Valkenenghe met sijnen coorntiende, smalen tiende, bossche, heyde, water, weyde, med al sijn toebehoeren, alsoo als 't gelegen is in den gerechte van Darthuysen in den kerspel van Doorn, neffens de Capelle'.⁷ Het goed was leenroerig aan het huis Zuilenburg te Overlangbroek. Er is dan nog geen sprake van een huis.

De vroegst bekende mogelijke vermelding van een gebouw dateert uit 1658, wanneer er sprake is van 'de adelijcke vermaerde ende aensienlijcke hofstadt outbroeckhuysen'.⁸ Een hofstad is een stuk grond waar vaak een hof met zijn bijgebouwen op staat en onder hof wordt zowel een boerderij als een adellijk huis verstaan.⁹ Deze hof lijkt in dit geval geen versterkt huis of kasteel, maar eerder een boerderij. Althans dat suggereert de weergave op een kaart van percelen aan de Gooyerwetering uit 1592 door Jan Rutger van den Berch.¹⁰ Aan de rand van deze kaart is een T-boerderij getekend waarbij geschreven staat 'Joncker Ruyschen hofsteede'. Met deze 'joncker' wordt bedoeld Pieter Ruysch, destijds heer van Oud-Broekhuizen. Met de hofstede lijkt de boerderij bedoeld.

De 'Joncker Ruyschen hofsteede' op een kaart van J.R. van den Berch uit 1592. Collectie Het Utrecht Archief, 8001, Topografische atlas, collectie Muller, cat.nr. 2160, detail.

De boerderij (van) Oud-Broekhuizen (rechts) en Het Spijk (torentje boven) op een kaart van de Darthuizer Tiend van M. de Leeuw uit 1755. Collectie Het Utrechts Archief, 216, Archief Domkapittel te Utrecht, inv.nr. 216, afb.nr. A194826_000001, detail.

Ook op een kaart van de Darthuizer tiend uit 1755 van M. de Leeuw wordt de boerderij afgebeeld met in het perceel de tekst 'Oud Broekhuijsen'.¹¹ Het is juist deze boerderij die voorkomt op de kadastrale minuut van 1821 (nr. 205). De boerderij staat ook nog op de zogenaamde Bonnekaart van 1903, maar niet meer op die van 1912. Zij zal dus in de tussenliggende periode zijn gesloopt.¹²

De boerderij op de kadastrale minuut van 1821 (rechts, nr. 205) en Het Spijk met het omgrachte terrein daarachter (links, nr. 216 resp. 215). Het noorden boven. Op het terrein met nr. 199 (rood omcirkeld) zou volgens diverse auteurs het kasteel gestaan moeten hebben. Kadastrale gemeente Darthuizen, 1821, blad A 01. Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Na 1658 zien we sterk verschillende omschrijvingen van Oud-Broekhuizen in de notariële akten. Dat zijn in 1762 adellijke hofstad, in 1763, 1772 en 1783 boerenhofstede, in 1786 ridderhofstad, hofstad en adellijke hofstad, in 1790 weer boerenhofstede, 1793 hofstad, in 1796 hofstad c.a. met boerenwoning en in 1832 hofstede.¹³ De hierboven al genoemde term 'adellijke hofstad' duidt op het feit dat de eigenaar heer van Oud-Broekhuizen was. De term 'ridderhofstad' is echter onjuist. In de periode 1640-1643 heeft de toenmalige eigenaar van Oud-Broekhuizen namelijk tevergeefs geprobeerd zijn eigendom erkend te krijgen als ridderhofstad.¹⁴ Om als zodanig erkend te worden moest een huis aan de volgende voorwaarden voldoen: de eigenaar moest tot de ridderschap behoren, er moest een versterkt huis zijn voorzien van een gracht en een ophaalbrug en een boerderij diende tot het gebouwencomplex van de hofstad te behoren.¹⁵ In hoeverre Oud-Broekhuizen daar rond 1640 als huis aan voldeed of juist niet voldeed is niet meer na te gaan. De familie Eck van Panthaleon, vanaf 1632 eigenaar, behoorde wel tot de ridderschap van Utrecht.

Het feit dat Wouter Hendrik van Nellesteyn, heer van Darthuizen, de hofstede 'Oud-Broekhuizen' in 1832 verpacht aan Jan La Verge, geeft nogmaals aan dat met de hofstede inderdaad de boerderij wordt bedoeld.¹⁶ Immers, een kasteel Oud-Broekhuizen kwam al niet meer voor op de kadastrale minuut van 1821. Een tweede bevestiging vinden we in 1786 wanneer de verkoop plaatsvindt van 'de Adellijke Hofstad genaamd Oud Broekhuijsen met zijn Boerewoningen, Bergschuur, Schaaphokken' etcetera.¹⁷ Verderop in de akte is nog sprake van 'gragten [en] cingels' en dan blijkt het te gaan om twee schaaphokken. Ook hier wordt niet gesproken over een huis. De vermelding van grachten lijkt te duiden op het voormalige omgrachte terrein achter Het Spijk, want om de boerderij heeft, voor zover bekend, nooit een gracht gelegen. Als dit klopt dan lijkt de omschrijving hofstad juist eerder te verwijzen naar Het Spijk dan op de boerenwoning die we op de kaarten zien.

Dat zou ook de onduidelijkheid verklaren in de beschrijving van welke onderdelen van Oud-Broekhuizen waren verpacht of verhuurd. In de akte van 1786 staat dat 'het getimmer van de hofstad met een halff mergen land bij continuatie gebruikt word door Jan van Nijkerken om fl 26,- in't jaar, de boerewooninge met 35 mergen land door Jacob Overvest om fl 240,- jaarlijks'.¹⁸ Hier is sprake van zowel een hofstad als een boerenwoning. Zou ook hier met de hofstad Het Spijk zijn bedoeld? En zou dan de omschrijving 'Joncker Ruyschen hofsteede' in 1592 niet slechts duiden op een klein stuk grond met de daarop staande boerderij, maar op het hele perceel grond, inclusief Het Spijker? En geldt dat misschien ook voor het gehele perceel op de kaart uit 1755? Zoals eerder aangegeven is een hofstad of hofstede een

stuk grond. Het antwoord op de eerste vraag is ja. In een akte uit 1784 staat 'de hofstede Oudbroekhuijsen met het spijkertje, en een erfpagt van 6 gulden jaarlijks, gaande uijt het Wereltje, met de tiende vandien, leenroerig aan de ridderhofstad Zuilenborg, te samen volgens de oude brieven groot 52 morgen 343 roedden, waar van het getimmer van 't Spijkertje en een halve mergen lands gebruikt word door Jan van Nijkerk en de Boerenwooninge met vijf en dartig mergen land door Jacob Overvest'.¹⁹ Wellicht mogen we uit deze tekst ook concluderen dat het antwoord op de tweede en derde vraag eveneens ja is.

Een nadere aanwijzing dat de hofstad en de hofstede twee verschillende zaken zijn, geeft het Archief van de dorpsrechten van Darthuizen.²⁰ In 1750 werd 'de hofstede Oudbroekhuijsen groot ontrent 50 mergen [geschat] op 2450 gulden', terwijl 'de hofstad Oudbroekhuijsen met hoff graghten en zingel en 't houtgewas [geschat werd] op 625 gulden'.²¹ Met deze hofstede moet dan de boerderij met bijbehorende gronden zijn bedoeld zoals hij staat op de kaart van Van den Berch uit 1592. Met de hofstad lijkt dan Het Spijk met achterliggend omgracht terrein te zijn bedoeld. Er lijken dus twee objecten met de naam Oud Broekhuizen te zijn en dat zou ook verklaren waarom op de achterzijde van de tekening van Serrurier staat 't huis Out Broekhuysen 1731'. Op de kaart van De Leeuw zien we ook een toren afgebeeld langs de huidige Zandweg, destijds Wijkerweg genaamd. Deze toren is de kern van het huidige huis Het Spijk. Zou het kunnen dat de toren die Serrurier afbeeldt als zijnde Oud-Broekhuizen de toren is van Het Spijk? Qua maat komen ze aardig overeen.

Achter Het Spijk lag tot 1962 een leeg omgracht terrein van circa 25 x 25 meter waar volgens de auteurs van het boek *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* uit 1995 'recentelijk niets is aangetroffen'.²² Ik heb niet kunnen achterhalen of met die laatste opmerking toentertijd uitgevoerd archeologisch onderzoek is bedoeld. Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn geen gegevens bekend over een onderzoek op het terrein. Overigens zegt 'niets aangetroffen' op zich niet dat er nooit iets gestaan heeft. Het komt vaker voor dat op terreinen niets meer wordt aangetroffen omdat ze bijvoorbeeld zijn geëgaliseerd, waarbij de bovenste laag met daarin de archeologische sporen is verwijderd.

Opmerkelijk is een zin in *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat* uit 1772: 'Niet verre van dit Huis [Broekhuizen te Leersum], ziet men nog een 'ouden vierkantigen Tooren, met eene spitse, by het oude en thans verwoeste Broekhuizen'.²³ Dit suggereert dat er een (versterkt?) huis lijkt te zijn geweest dat in 1772 was verwoest en wellicht toen al niet meer zichtbaar was. De vraag is wel of de auteur zich baseert op het - toen ook al lege? - omgrachte terrein

achter de toren of dat hij daadwerkelijk nog resten van het huis heeft gezien. En wat zou hij bedoelen met 'by'? Mijns inziens duidt dat eerder op het omgrachte terrein dan op de plek waar altijd het kasteel Oud-Broekhuizen werd gesitueerd, want dat ligt 240 meter van Het Spijk. Duidelijk wordt wel uit dit alles dat de toren dan niet Oud-Broekhuizen is en dat de tekening van Serrurier dus ook niet Oud-Broekhuizen voorstelt!

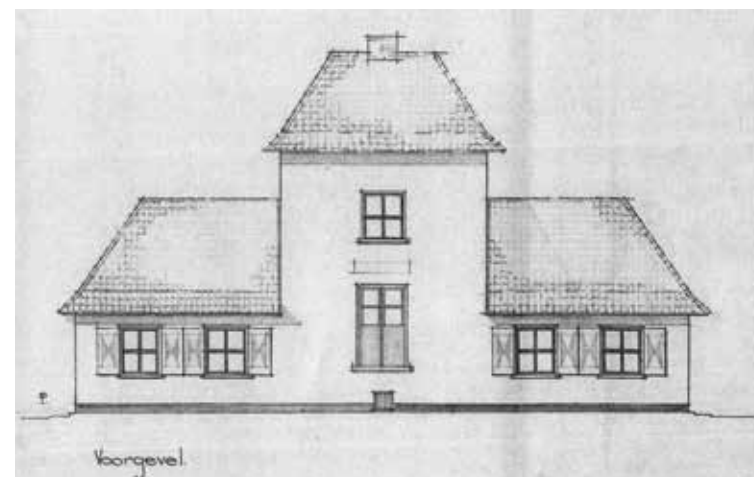
Het Spijk

Over de oorsprong van Het Spijk (ook: Het Speijk) is niets bekend. Volgens de website Historisch Leersum zou het gebouw in 1547 zijn gebouwd, maar een bronvermelding ontbreekt helaas.²⁴ De tot nu toe vroegst bekende vermelding van het huis dateert uit 1771, wanneer gesproken wordt over 'het Spijkertje van Oud-Broekhuijsen'.²⁵ Een jaar later is er sprake van 'de soogenaamde Spijker van Oudt Broekhuijsen'.²⁶ Het huis heeft dan dus duidelijk een naam. Opvallend is dat in beide archiefstukken, die een route beschrijven langs Het Spijk van het zuidwesten naar het noordoosten langs de Zandweg, een huis noch de boerderij wordt genoemd.

Van der Aa schrijft in 1840 dat Oud-Broekhuizen 'sedert jaren gesloopt [is]. Ter plaatse, waar het gestaan heeft, stond op het laatst der vorige eeuw nog een oude vierkante toren met eene spits, thans ziet men er nog eene poort, tot

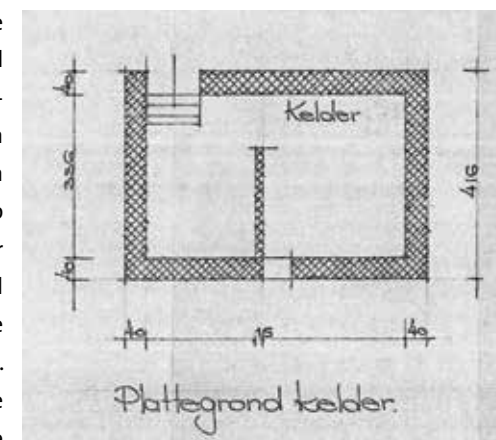
Ansichtkaart van Het Spijk vanuit het noordwesten na de verbouwing van 1962 met gewijzigd dak. Collectie auteur.

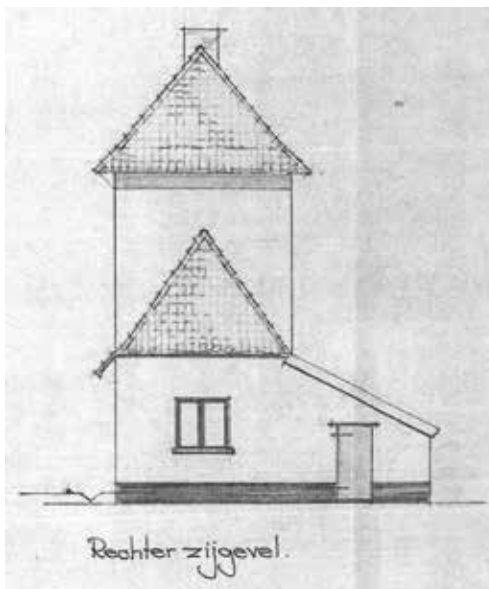
Voorgevel en souterrain van Het Spijk voor de wijziging in 1962. Tekening arch. bureau Jonkman en Van Dorp uit Zeist. Collectie Regionaal Archief Zuid-Utrecht, archiefnr. 415, inv.nr. 1202.

woning ingerigt'.²⁷ Het is duidelijk dat Van der Aa wat de toren betreft hier de *tegenwoordige staat* citeert. Heel opmerkelijk is echter het laatste deel van zijn beschrijving: op grond waarvan constateert Van der Aa dat Het Spijk, want daar lijkt het over te gaan, een poort is geweest? Zouden er toen nog sporen in de gevel van een dichtgezette poortdoorgang zichtbaar zijn geweest? Het zou wel verklaren waarom Het Spijk zo ongeveer recht tegenover de ingang naar het omgrachte terrein ligt.

Het Spijk was in 1962 in het bezit van prof.dr. W.K. Hirschfeld. In zijn opdracht is het huis in dat jaar gerestaureerd vanwege 'de bestaande slechte toestand'.²⁸ Het huis had een souterrain, een beletage, een verdieping en een zolder.²⁹ Uit de bouwtekeningen van de bestaande toestand kunnen we opmaken hoe groot het oorspronkelijke huis was: 5,95 x 4,16 meter met een muurdikte van 40 centimeter in het souterrain en op de begane grond en 22/26 centimeter op de verdieping. Deze maat van 22 centimeter geeft ons een indicatie voor de datering. Die zal niet in de middeleeuwen liggen, omdat de bakstenen toen een grotere lengtemaat hadden. Een lengtemaat van 22 centimeter is in de zestiende eeuw echter wel mogelijk, zodat de datering van 1547 zou kunnen kloppen. Bekijken we de tekening van Serrurier nader, dan komen de maten van Het Spijk aardig overeen met die van de toren op de tekening. Het bolkozijn op de

Plattegrond van de kelder van Het Spijk met daarin de lengte- en breedtemaat en de muurdikte. Tekening arch. bureau Jonkman en Van Dorp uit Zeist 1962. Collectie Regionaal Archief Zuid-Utrecht, archiefnr. 415, inv.nr. 1202.

Rechterzijgevel van Het Spijk voor de wijziging in 1962.

Tekening arch. bureau Jonkman en Van Dorp uit Zeist. Collectie Regionaal Archief Zuid-Utrecht, archiefnr. 415, inv.nr. 1202.

verdieping in de rechterzijgevel heeft globaal een maat van 1,20 à 1,5 meter, dus die gevel kan best 4,16 meter breed zijn. Met andere woorden, het gebouw op de tekening kan heel goed Het Spijk zijn.

De gevelindeling bij Serrurier is in het huidige huis niet meer terug te vinden, maar ook niet in het huis vóór de verbouwing van 1962. Het enige dat nog overeenkomt in 1962 is de opbouw en het dak met zijn centraal geplaatst rookkanaal, maar ook dat is gewijzigd bij de verbouwing. Na 1731 was de toren al aan één zijde uitgebreid met een lage vleugel, zoals te zien is op een tekening van Th. Scharthen uit 1892. De gevelindeling van 1962 was toen ook al gerealiseerd. Na 1892 is ook aan de andere zijde een vleugel toegevoegd. Wanneer de lage aanbouw aan de achterzijde is aangebracht is niet meer na te gaan. Foto's van het interieur geven ook geen enkele aanwijzing, ook niet voor het bestaan van een eventuele poortdoorgang op de begane grond.

Spieker of spijker?³⁰

Zoals gezegd zou Het Spijk in 1547 zijn gebouwd. Volgens de website Historisch Leersum zou het gaan om een 'een koren- of voorraadschuur, een 'spijker'.³¹ Maar was het wel een spijker in de vorm van een voorraadschuur?

Een spieker is in zijn oorspronkelijke functie inderdaad een opslagplaats voor graan.³² In Nederland zijn er maar weinig van over. Net over de grens in bijvoorbeeld het Münsterland en het Graafschap Bentheim komen ze nog veelvuldig voor.³³ Algemeen kan van deze spiekers worden gesteld dat het een vierkant dan wel rechthoekig gebouw betreft van één of meerdere verdiepingen, uitgevoerd in baksteen of vakwerk, waar het gedorste graan werd opgeslagen. Deze spiekers ontwikkelden zich in de loop der tijd langzaam van opslagplaats naar woning voor weduwen en erfverlaters.

Los daarvan is er, vermoedelijk al vanaf het midden van de dertiende eeuw, een verandering waarneembaar: het oprichten van gebouwen die 'spijker' worden genoemd, maar waarbij de functie van opslagplaats lijkt te ontbreken en die uitsluitend voor bewoning werden gebouwd. Voorbeelden zijn de Boedelhof te Eefde,³⁴ Pollenstein of De Spijker te Wamel,³⁵ Het Spijker te Vierakker,³⁶ De Spijker in Lom bij Arcen,³⁷ en Het Spijker bij de Mussenberg.

Schets van Het Spijk vanuit het zuidoosten.

Het huis lijkt hier pas aan één zijde een uitbouw te hebben. Tekening Th.

Scharthen uit 1892, detail.

Coll Het Utrechts Archief, cat.nr. 222071.

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw worden zij echter steeds meer gebouwd als onversterkte, maar soms omgrachte buitenhuizen met een representatieve woonfunctie voor de adel en het stedelijke patriciaat. Olde Meierink heeft aangetoond dat deze ontwikkeling zich in ruime mate heeft voorgedaan rondom Arnhem, Zwolle, Deventer en Kampen, waar de buitenhuizen van onder meer de patriciërs tot in het begin van de twintigste eeuw 'spieker' of 'spijker' werden genoemd.³⁸ Het Spijkerviertel in Arnhem ontleent hier haar naam aan.

Uit analyse van deze laatste categorie gebouwen blijkt dat een deel van de spiekers de kenmerken bezit van een woontoren: een vierkante of rechthoekige (omgrachte) solitaire toren, al dan niet met de uiterlijke kenmerken (kantelen) van een verdedigbaar huis.³⁹ Gelet op de vorm en de datering van Het Spijk lijkt het gebouw mij - gezien het bovenstaande - eerder een buitenhuis dan een graanopslagplaats. Het is dan, gezien de locatie zo ver van het oosten van Nederland, wel een vreemde eend in de bijt, maar misschien zijn er vergelijkbare gebouwen (geweest) die nog niet als zodanig zijn herkend.

Conclusie

De vraag of kasteel Oud-Broekhuizen heeft bestaan kan mijns inziens - wel met enig voorbehoud - worden beantwoord. Het antwoord is: nee. Er is in de bronnen nergens sprake van een (versterkt) huis. Er wordt alleen gesproken over een goed en een hofstad of hofstede dat duidt op een stuk grond. De bebouwing op dat stuk grond bestond uit een boerderij en een torentje dat

geïdentificeerd kan worden als Het Spijk, vermoedelijk een midden zestiende-eeuws buitenhuis dat wordt afgebeeld door Serrurier. Het omgrachte stuk land achter Het Spijk wekt de indruk dat er wellicht ooit plannen zijn geweest voor de bouw van een kasteel of buitenplaats, maar dat deze nooit zijn uitgevoerd. Ik acht de kans klein dat er iets van een huis heeft gestaan dat alweer verdwenen was voordat het in de bronnen vermeld kon worden. Het ontbreken van een huis en het feit dat Het Spijk mogelijk pas in 1547 is gebouwd zou ook kunnen verklaren waarom de aanvraag om als ridderhofstad erkend te worden is aangehouden en uiteindelijk nooit is toegekend.

Taco Hermans studeerde in 1984 af als restauratiearchitect aan de Technische Universiteit Delft. In 1985 was hij medeoprichter van het bureau Hermans en Kamphuis, bouwhistorici. Vanaf 1990 was hij werkzaam als adviseur monumenten bij het Gelders Genootschap in Arnhem en van 2001 tot september 2019 als senior onderzoeker en specialist kastelen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. In 2013 promoveerde hij op een onderzoek naar middeleeuwse woontorens aan de Universiteit Leiden.

AFKORTINGEN

HUA	Het Utrechts Archief
RAZU	Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort

LITERATUUR

- Boerkoel 1972** ► G.A.W. Boerkoel, 'De "spiekers" in oostelijk Gelderland', *Nederlandse Historiën* 6 (1972) 1, 9-11.
- De Bruin 1994** ► M.W.J. de Bruin, *Husinge ende hofstede*, Utrecht 1994.
- Van Drie 1995** ► R. van Drie, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in: B. Olde Meierink, G. van Baaren, R.G. Bosch van Drakestein e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 41-51.
- Eggert en Schepers 1985** ► A. Eggert en J. Schepers, *Spieker, „Bauernburgen“, Kemenaden. Bäuerliche Speicherbauten im Münsterland*, Münster 1985.
- Geffcken 1898** ► H. Geffcken (ed.), *Lex Salica zum akademischen gebrauche*, Leipzig 1898.
- Harenberg 1964** ► J. Harenberg en A.I.J.M. Schellart, *Spijkers zoeken?*, Amsterdam (AO-reeks, 1019) 1964.
- Harenberg 1969** ► J. Harenberg, *De kastelen van Graafschap en Liemers*, Zutphen 1969.
- Hermans 2016** ► T. Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm*, 2 banden, Hilversum 2016.
- Huiting 1995** ► J.H. Huiting, 'Oud-Broekhuizen', in: B. Olde Meierink, G. van Baaren, R.G. Bosch van Drakestein e.a. (red.), *Kastelen en*

ridderhofsteden in Utrecht, Utrecht 1995, 151.

- Kort 2001** ► J.C. Kort, *Repertorium op de lenen van Gaasbeek*, Hilversum 2001.
- Mialaret 1937** ► J.H.A. Mialaret, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: Noord-Limburg*, 's-Gravenhage 1937.
- Mostert 2014** ► M. Mostert, 'De Graaf van Holland, het grafelijke hof en de hoven van de graaf (tot het einde van de 13e eeuw)', in: T. de Ridder, E. Bult en E. Beukers (red.), *Westerheem Special: Graven in Holland - De Hoven van de Hollandse Graven tot het eind van de 13e eeuw in vergelijkend perspectief*, z.p. 2014, 7-14.
- Olde Meierink 1994** ► B. Olde Meierink, 'De buitenplaats', in: E. Gelderman en J. Hagedoorn (red.), *Een aardisch paradijs. De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle*, Zwolle 1994, 13-23.
- Postema 2011a** ► H.J. Postema, *Nadere Toegang op inv. nr 31 uit het archief van het Gerechtsbestuur Darthuizen 1666-1811* (56), z.p. [Wijk bij Duurstede] 2011.
- Postema 2011b** ► H.J. Postema, *Nadere Toegang op inv. nr 514 uit het archief van de Dorpsgerechten 1515-1811* (64), z.p. [Wijk bij Duurstede] 2011.
- Schulte 1986** ► A.G. Schulte, *Het land van Maas en Waal*, 's-Gravenhage (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst) 1986.
- Van der Aa 1840** ► A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl.2 B, Gorinchem 1840.
- Verdam 1932** ► J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage 1932.
- Z.n 1772** ► Z.n., *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat...*, dl. 12, Amsterdam 1772.

NOTEN

- Huiting 1995, 151.
- Hermans 2016, band II, 51-52.
- Kadastrale gemeente Darthuizen, 1821, blad A 01, perceel 199. Collectie RCE. Dit is onder meer de locatie op HisGIS Utrecht, zie <vanooststroom.com/> of <hisgis.fa.knaw.nl/?db=nederland&layer=100Kerken%20(U)&layer=950Grid%20(U)&layer=163Hoofdrivieren%20(U)&layer=640Percelen%20(U)&layer=510Gerechten%20(U)&style=0&style=0&style=0&style=0&style=0&x=111569.651423&y=111621.20364800001&y=478902.910087&y=478851.357862&useGM=0&raster=_&fn=eigenaar&fv=van%20ooststroom> (4 juni 2020).
- 'voorzien van drie Kamers met Stookplaatsen, Keuken, Zolders, Kelders enz.', *Opregte Haarlemsche Courant* 24-02-1829.
- Utrechtsche Courant* 05-09-1831.
- Postema 2011a, 3.
- HUA, Dom, inv.nr. 2369-1, f. 16-18. Zie Huiting 1995, 151.
- HUA, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U048a001.
- Verdam 1932, 253. De mening van Mostert, dat met hofstede in de late middeleeuwen een 'agrarische eenheid' wordt bedoeld, zoals een boerderij op een erf, deel ik niet. Zie Mostert 2014, 12. Zie voor het begrip 'hofstede' ook De Bruin 1994, 409 en in mindere mate 57.
- HUA, 8001, Topografische atlas, collectie Muller, inv.nr. 2160.
- HUA, 216, Archief Domkapittel te Utrecht, inv.nr. 216, afb.nr. A194826_000001.
- Bonnekaart 466. Bonnekaarten of Bonnebladen zijn topografische kaarten met een schaal van 1:25.000 uit de tweede helft van de negentiende eeuw. De officiële naam is Chromotopografische Kaart des Rijks. Volgens de site <historischleersum.nl/darthuizerweg-2/> (8 juni 2020) zou de boerderij zelfs al in 1885 door brand zijn verwoest en niet meer opgebouwd. Dat zou inhouden dat de Bonnebladen bij uitkomen al zeer verouderd waren. In de *Amerongsche Courant* van 10 september 1885 wordt melding gemaakt van de brand, maar wordt niet vermeld om welke boerderij het gaat, alleen de bewoner wordt genoemd, T. van Manen, die volgens voornoemde website destijds de huurder van Oud-Broekhuizen was.
- Notariële akten in HUA en RAZU.
- Van Drie 1995, 47.
- Van Drie 1995, 42.
- RAZU, 064 Dorpsgerechten, inv.nr. 74.
- HUA, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. U255a009.
- Ibid.
- RAZU, 064 Dorpsgerechten, inv.nr. 73.
- Postema 2011b.
- Postema 2011b, 7.
- Olde Meierink 1994, 544. Een bron hiervoor is nog niet

gevonden, noch in het archief van de RCE, noch in de Provinciale Archeologische Kronieken.

- Z.n. 1772, 309.
- <historischleersum.nl/zandweg-2/> (5 juni 2020).
- RAZU, 064 Dorpsgerechten, inv.nr. 73.
- Postema 2011a, 3.
- Van der Aa 1840, 763.
- RAZU, archiefnr. 415, inv.nr. 1202.
- Er is sprake van een souterrain omdat de ruimte zo'n 1,2 meter boven het maaiveld uitsteekt. Dat de kelder pas in 1962 zou zijn toegevoegd zoals wordt beweerd, berust op het verkeerd 'lezen' van de bouwtekening van de nieuwe toestand, waarop onder de 'kelder' een dwarsdoorsnede van de fundering van een nieuwe aanbouw wordt weergegeven en waar de muur eenzelfde arcering heeft als die van de kelder.
- Zie voor een uitgebreide beschrijving van spieker versus spijker: Hermans 2016, band I, 169-176.
- <historischleersum.nl/zandweg-2/> (19 juli 2020).
- Zie Harenberg 1964, 'Het woord spieker of spijker is ontstaan uit het laat-Latijnse 'spicarium' (spica = korenaar) en komt als 'spicari' voor in de tussen 486 en 507 tot stand gekomen Lex Salica, de vroegste wet van de Salische Franken. De wet bevat een groot aantal straf- en boetebepalingen. In het zestiende hoofdstuk staat '*Si quis spicario aut machalum cum annona incenderit MMD dinarios qui faciunt solidos LXII cum dimidio culpabilis iudecitur*'. Zie Geffcken 1898, 16. Vrij vertaald luidt deze boetebepaling: wie het waagt een spieker of andere opslagplaats van de oogst in brand te steken, zal veroordeeld worden tot het betalen van een boete.
- Of het woord spicarium direct afkomstig is van de Romeinen wordt door Boerkoel betwijfeld. Volgens hem gebruiken zij voor hun graanschuren het woord 'horreum'. Zie Boerkoel 1972, 9. Eerder lijkt het woord ingevoerd door monniken, die voor hun korenopslagplaatsen het woord 'spica' gebruikten. Zie Boerkoel 1972, 9. In de inkomstenlijst (Heberegister) van het Westfaalse klooster Freckenhorst, die bekend is uit een elfde-eeuwse kopie, komt het woord 'spiker' voor naast de Latijnse equivalenten 'spikari', 'spikeri' en 'spichari' (niet geannoteerde mededeling in Olde Meierink 1994, 16.). Aangeduid wordt de gemeenschappelijke graanopslagplaats. In de Latijnse tekst heet dit gebouwtje dan 'granarium communis', gemeenschappelijke spieker. Zie Harenberg 1964, 2.
- Zie hiervoor onder meer Eggert en Schepers 1985.
- Hermans 2016, band II, 40-41.
- Hermans 2016, band II, 171-172.
- Harenberg 1969, nr. 19. Het woord 'spijker' in deze betekenis is zowel mannelijk als onzijdig.
- Mialaret 1937, 13.
- Olde Meierink 1994, 15-23.
- Hermans 2016, band I, 169-176.

Het Weeshuis en de wezen van Oudewater

Nettie Stoppelenburg

Weeshuizen zijn ontstaan als gasthuizen voor een speciale doelgroep. In veel steden in Nederland werden in de zestiende eeuw weeshuizen gesticht. Oorlogen en pestepidemieën leidden tot grote aantallen weeskinderen, die vaak niet door familie konden worden opgevangen.

In de middeleeuwen waren bedelaars een geaccepteerd onderdeel van de samenleving. Voor weeskinderen zat er vaak niets anders op dan te gaan bedelen. In de zestiende eeuw veranderden de inzichten rond de opvang van armen, onder meer onder invloed van humanisten als Juan Luis Vives. Vives was voorstander van een centraal armenbeleid dat onder de verantwoordelijkheid diende te vallen van de lokale overheid. Als iedereen naar vermogen zou werken, zou er geen armoede zijn. Wie het ontbrak aan vaardigheden, moest geschoold worden. Die ideeën droegen bij tot de ontwikkeling van werkverschaffing voor armen en de oprichting van weeshuizen, waar opvoeding en onderwijs uitzicht boden op een betere toekomst.¹

In deze ontwikkeling liepen de grote steden voorop. In kleine steden konden weeskinderen bij particulieren worden uitbesteed tegen een vergoeding die ook de scholing dekte, maar in grote steden waren er simpelweg teveel weeskinderen. Toch ontstonden ook in kleine steden weeshuizen.

Zo'n kleine stad is Oudewater. Ondanks dat er betrekkelijk weinig bronnen bewaard zijn gebleven, is over dit weeshuis veel te vertellen. Hoe ging het hier in alle kleinschaligheid aan toe en in welke mate werd deze instelling gedragen door de eigen bevolking?

Het Weeshuis van Oudewater. Ingekleurde prent van F. van Bleijswijk naar een tekening van H. de Winter, circa 1740. Particuliere collectie.

Weeshuizen groot en klein

Het oudste weeshuis van Nederland ontstond uit particulier initiatief. In 1491 stichtte Evert Zoudenbalch, kanunnik van het Utrechtse kapittel van Sint-Marie, het Sint-Elisabethgasthuis aan het Catharijneveld, het latere Vredenburg. Het werd later voortgezet als het Gereformeerd Burgerweeshuis. Evert Zoudenbalch stelde het reglement vast voor zijn weeshuis.² Zo'n particulier initiatief past in de traditie van stichting van gasthuizen in de middeleeuwen, maar Zoudenbalchs initiatief was daar een van de laatste voorbeelden van. Onder invloed van de ideeën van Vives stimuleerde keizer Karel V stedelijke overheden tot een actieve rol bij de zorg voor armen en behoeftigen. Dat had ook gevolgen voor de oprichting en het beheer van weeshuizen.

In Amsterdam werd in 1520 een weeshuis voor kinderen van burgers opgericht. Het stadsbestuur stelde het reglement op.³ In Den Haag opende in 1558 een weeshuis en ook Rotterdam kreeg rond die tijd een weeshuis.

Delft kende voor 1537 al een vondelingenhuis en in 1577 besloot het stadsbestuur om het Heilige Geest-zusterhuis te gebruiken voor de opvang van vrouwelijke burgerwezen.⁴

Van de steden rond Oudewater was Gouda er het snelste bij: de twee weeshuizen in deze stad dateren eveneens uit de zestiende eeuw. Het Heilige Geestweeshuis werd in 1573 ondergebracht in het klooster van de Collatiebroeders.⁵ Dankzij een schenking van burgemeester Barend van Hoeff kon in 1581 in Schoonhoven een weeshuis worden opgericht. Het vond onderdak in het voormalige klooster van Sint-Agnes en in 1607 volgde een verhuizing naar een pand in de Koestraat.⁶ In Woerden konden kinderen in ieder geval gedurende de zestiende eeuw opvang krijgen in het Sint-Barbaragasthuis, maar in 1595 werd een speciaal stadsweeshuis opgericht.⁷ Montfoort liep wat achter. Hier werd pas in 1698 een weeshuis gesticht.

Oudewater bevond zich in de middenmoot. In de zestiende eeuw werden weeskinderen tegen een vergoeding bij particulieren ondergebracht. Dat gebeurde bijvoorbeeld na de pestepidemie van 1574 en de inname van de stad door de Spanjaarden in 1575, de beruchte 'Oudewaterse Moord'.

Van die uitbestedingen zijn rekeningen bewaard gebleven. Jutgen Crijnendr bijvoorbeeld werd van 1577 tot 1585 uitbesteed bij Anna Gerrit Taetsdr, die aan de weesmeesters haar uitgaven voor het meisje verantwoorde.⁸ Trijntgen Cornelis Rochusdr, Machteltgen Maertensdr en Stoffel Jansz werden in deze jaren op dezelfde wijze verzorgd. In de zeventiende eeuw blijkt dat er ook weeskinderen werden ondergebracht in het Arm- of Sieckhuis, een plek voor mensen die om wat voor reden niet meer voor zichzelf konden zorgen. In speciale gevallen werd er buiten Oudewater een oplossing gezocht, zoals gebeurde in 1584, toen het melaatse weeskind Jan Cock in Delft ondergebracht werd.⁹

In principe greep het stadsbestuur pas in als beide ouders gestorven waren en er geen familieleden of particulieren waren om de kinderen op te vangen. Dit kwam blijkbaar steeds vaker voor en het Armhuis kon dat probleem niet oplossen.

De oprichting van het Weeshuis van Oudewater

Daarom besloot het stadsbestuur van Oudewater in 1602 om een weeshuis op te richten. Om dat financieel mogelijk te maken, werd in eerste instantie naar fondsen gezocht binnen de goederen van de vroegere kloosters.¹⁰ De pacht van landerijen in het Land van Steijn en op Dijkvelt werd toegekend aan het op te richten weeshuis. Dat bleek onvoldoende. In 1604 vroeg het stadsbestuur aan de Staten van Holland toestemming voor het houden van een loterij ten behoeve van het weeshuis.¹¹ Meer geldbronnen werden

Ongedateerde en ongesigneerde tekening van het Weeshuis van Oudewater, waarschijnlijk van H. de Winter, circa 1740. Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, collectie Van der Lee.

aangeboord: de betaling voor het luiden van de doodsklokken werd verdubbeld en over het maken van 'hoedekens' voor overleden jongeren werd een heffing van f 1,50 gesteld,¹² alles ten bate van het weeshuis. Met 'hoedekens' kunnen kapjes met rozen of andere bloemen bedoeld zijn, als onderdeel van het doodskleed van kinderen, maar het kan ook gaan om een onderdeel van de rouwkleding die werd uitgedeeld aan de jongere gasten op de begrafenis van een kind.

Er is over deze periode geen financiële boekhouding van het stadsbestuur bewaard gebleven. De opbrengst van de loterij en de andere inkomsten zijn niet na te gaan, maar het merendeel van het geld moet zijn gebruikt voor de bouw van het weeshuis, die mogelijk al in 1602 van start was gegaan.

In veel plaatsen werd het weeshuis ondergebracht in een voormalig klooster, maar dat was in Oudewater niet mogelijk. Van de drie middeleeuwse kloosters was er één afgebroken, het tweede was verbouwd tot Gast- en

Poort in de muur rond het terrein van het Weeshuis met gevelsteen. Tekening van E.C. Rahms, circa 1868. Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, collectie Van der Lee.

Proveniershuis en in het derde, het voormalige Sint-Ursulaconvent, woonden de laatste nonnen, een domineesweduwe en een dominee. Nieuwbouw was dus noodzakelijk en daarvoor werd een terrein achter het Ursulaconvent gekozen, ooit in gebruik als moestuin van de kloosterboerderij.

In 1607 wordt het Weeshuis voor het eerst op deze plek genoemd.¹³ Op achttiende-eeuwse prenten is een langgerekt pand te zien, met grote kruisvensters op de begane grond. De kap over de eerste verdieping wordt onderbroken door vijf dakkapellen, met kleinere kruisvensters. Het terrein om het weeshuis was afgesloten door een muur met een poort. De gevelsteen boven de poort, met een voorstelling van een weesvader met twee weesjongens en twee weesmeisjes, toonde de inscriptie 'Bedenckt de arme weesen 1613'.¹⁴

Waarschijnlijk functioneerde het Weeshuis al vanaf 1603 en dateerde alleen de poort met de gevelsteen uit 1613. In 1617 verklaarde weesvader Adriaen de Visscher dat Cornelis Spierinck twaalf jaar bij hem in het Weeshuis had gewoond en Jan Russelart uit Gouda verklaarde dat Spierinck daarna een jaar bij hem in Gouda had gewoond. Dat zou betekenen dat Cornelis Spierinck zeker in 1604 al als weeskind was opgenomen.¹⁵

De zorg voor de weeskinderen

De leiding van het Weeshuis was in handen van een college van regenten. Voor de dagelijkse gang van zaken waren een weesvader en een weesmoeder aangesteld. De regenten worden voor het eerst genoemd in een akte uit februari 1613. Pas in 1669 kunnen we daar namen aan koppelen. Toen werd het gebruikelijk om elk jaar de namen van de regenten van het Gasthuis en het Weeshuis, de kerkmeesters en de Heilige Geestmeesters - de armenzorg - te noteren. In 1669 gaat het om Jacob van Wijngaarden, boekhouder, die werd bijgestaan door Cornelis Jansz Hack en Dirck Alkemade. In 1670 werd Huijch Dircksz van Dam boekhoudend regent, de andere twee bleven in functie. In 1671 werden drie nieuwe regenten aangesteld: Cornelis Verweij als boekhouder met Arien Munter en Adriaen van Laren als mederegenten. Deze drie regenten bleven in 1672 in functie, met het verschil dat Adriaen van Laren boekhoudend regent werd. In 1673 waren er weer drie nieuwe regenten, waaronder Dirck Alkemade die ook in 1669 regent was geweest.¹⁶ Zo wisselde de groep regenten weliswaar regelmatig, maar ze bleken allen afkomstig uit dezelfde sociale klasse, die ook de leden voor het stadsbestuur leverde.

De regenten hielden toezicht op de financiën en het beheer van de landerijen van het Weeshuis maar waren ook betrokken bij de dagelijkse gang van zaken in het Weeshuis.

Gevelsteen uit de poort van het Weeshuis, tegenwoordig ingemetseld in de zijmuur van Kromme Haven 11-12, zichtbaar vanuit de tuin van Kromme Haven 13. Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, collectie Van der Lee.

De taak van weeshuisregent bleef niet beperkt tot de heren. Hun echtgenoten werden eveneens ingeschakeld. Samen werden ze aangeduid als 'buitenvaders en buitenmoeders', waar de weesouders 'binnenvader en binnenmoeder' waren. Van bestuur op afstand bleek geen sprake. In 1681 bijvoorbeeld zegde weesvader Leendert van Sprinckhuijsen zijn baan op omdat hij en zijn vrouw van mening waren dat er met boekhoudend regent Dirck Munter en diens vrouw 'geen huys te houden was'.¹⁷

Er zijn meer voorbeelden te noemen waaruit blijkt dat de functie van regent geen nominale functie was. Zo meldde boekhoudend regent Jan Arendonk in 1686 dat weesvader Martinus Naveu ondanks eerdere waarschuwingen weer dronken in een herberg was gesignaleerd. Hij werd ontslagen.¹⁸ Regent Gerardus Johannes de Jong meldde in 1785 aan de magistraat dat weesmeisje Cornelia Jensem zwanger was van weesjongen Dirk Westerhout en dat zij zouden gaan trouwen; het was aan de magistraat om te beslissen of zij hun uitzet zouden krijgen.¹⁹

De regenten voerden de onderhandelingen met sollicitanten voor de functie van weesouders. De weesouders waren meestal afkomstig uit Oudewater en het was geen volledige betrekking. Zo was Bartholomeus Cornelisz Blijel touwslager, Herman Bitter schoolmeester en Abraham Spiering werkte als waagmeester. Het salaris van de weesouders was 100 gulden per jaar.

Uit notulen en rekeningen van het stadsbestuur, uit notariële archieven en vanaf 1675 uit de rekeningen van het Weeshuis kunnen een aantal bepalingen en regels omtrent de zorg voor de weeskinderen worden afgeleid.

Het stadsbestuur bepaalde welke kinderen in het Weeshuis werden opgenomen. In principe ging het om kinderen van burgers van wie beide ouders waren overleden. Ook kinderen die door een ouder waren achtergelaten of van wie de overgebleven ouder niet in staat was om voor de kinderen te zorgen, golden als weeskinderen.

Er waren enkele ongeschreven regels die naar believen werden toegepast. Na hun veertiende werden kinderen niet meer opgenomen. Ze werden geacht zelf werk en onderdak te hebben. Ook moesten kinderen kapitaal hebben om toegelaten te worden. Zorg en opvoeding werden in principe van hun eigen geld betaald. Dit is het grote verschil met het Armhuis. Kinderen zonder eigen kapitaal, en kinderen jonger dan 5-6 jaar werden opgenomen in het Armhuis, op enkele uitzonderingen na. Het Armhuis bood alleen werk, geen scholing. Zo is er in 1675 sprake van een beukmolen waar de weeskinderen uit het Armhuis konden werken.

Voor zover kan worden nagegaan, kwamen alleen kinderen van gereformeerde ouders in aanmerking voor een plaats in het Weeshuis. Er is één geval bekend van twee katholieke weesmeisjes die uitbesteed werden, maar wel

met de bedoeling hen een gereformeerde opvoeding te geven. Deze zaak is bekend omdat de pleegmoeder de kinderen katholiek liet opvoeden en dus gestraft werd door het stadsbestuur.

Het stadsbestuur benoemde weesmeesters. Zij vertrouwden de dagelijkse zorg voor de kinderen toe aan een weesvader en weesmoeder. Dezen waren verantwoordelijk voor de maaltijden, de kleding en de hygiëne in het Weeshuis en zagen toe op de opleiding en de werkzaamheden van de weeskinderen. De eerste weesvader was Adriaen de Visscher, de eerste weesmoeder zijn vrouw Tanneken Gijselings. Hij werd in 1617 als weesvader genoemd en was mogelijk vanaf 1604 al in functie.²⁰ In 1625 werd Cornelis Cornelisse genoemd als weesvader en in 1636 was sprake van de overleden weesvader Aert Jacobsz Copper.²¹

De belangrijkste taak van de weesouders was om de weeskinderen te voorzien in hun basisbehoeften: voedsel, kleding en onderdak. Wat de voeding betreft, in de rekeningen worden soms de levensmiddelen genoemd: grutten, gort, stroop, kaas, boter, boontjes, stokvis, rijst, erwtenpeulen, haring; maar vooral grutten. Het was geen sterrenrestaurant en er waren tijden dat er op de maaltijden moest worden bezuinigd. Dat was het geval in 1676. Ten gevolge van de epidemie in 1673 waren er in één jaar 25 kinderen tegelijk in het weeshuis opgenomen, meer dan ooit tevoren.²² De inkomsten hielden geen gelijke tred en de reserves waren op. Toen werd onder andere bezuinigd op het middagmaal. Verder moesten goedkopere boter, het gebruik van olie in plaats van boter bij het bakken en een verbod op rijst de uitgaven verminderen. Alleen op donderdag en op zondag werd nog vlees opgediend. In 1687 was er een tekort van 500 gulden: opnieuw leidde dat tot bezuinigingen op het eten. Voor wat betreft de kleding worden in de rekeningen stoffen genoemd plus de nodige naaisters. Er wordt speciaal gesproken van kleding voor de weeskinderen die buiten de deur werkten. Waarschijnlijk droegen zij na hun twaalfde jaar geen uniform meer.

Het onderdak voor de kinderen was simpel: er was een slaapkamer voor de jongens en er was een slaapkamer voor de meisjes. In 1695, in 1715 en in 1735 woonden er - voor zover na te gaan - ongeveer 15 kinderen in totaal in het weeshuis. Als de kinderen ziek waren, werd de dokter of de chirurgijn gehaald. Elk jaar staan er kosten voor medische verzorging in de rekening.

De kinderen verlieten het huis als zij 25 jaar oud waren. Zij kregen een uitzet mee: de jongens voor 25 gulden, de meisjes voor 30 gulden. Verder kregen de kinderen hun kleding mee. Als zij hadden gespaard, kregen zij het geld uit hun spaarpot mee. In een tijd van bezuinigingen kon de leeftijd voor het vertrek tijdelijk verlaagd worden. Zo werd in 1676 besloten de meisjes met 18 jaar en de jongens met 20 jaar te laten vertrekken.

Natuurlijk was er meer nodig voor de opvoeding van de weeskinderen dan voeding, hygiëne en kleding. De weeskinderen in het Oudewaterse Weeshuis waren verzekerd van onderwijs. Uit de rekeningen blijkt dat de kinderen leerden lezen, schrijven en rekenen. Soms gaf de weesvader onderricht, soms werden de kinderen naar school gestuurd. Uit het bedrag dat aan de schoolmeester werd betaald, is enigszins af te leiden hoeveel jonge kinderen er op dat moment in het Weeshuis woonden: vaak gaat het maar om vier kinderen. Schoolmeester Jan Barentsz van Wijk, die zoals gebruikelijk ook voorzanger was in de kerk, bleek in 1613 de kinderen in het Weeshuis te onderwijzen in het zingen van psalmen.²³ Na de school, vanaf hun twaalfde, kregen de jongens een leertijd bij een gildemeester om een vak te leren. Daarbij werd rekening gehouden met hun voorkeur. Zo werd Evert Versluijs in eerste instantie in de leer gedaan bij een lijndraaier, maar hij was vaak ziek en vond het werk niet leuk. Hij gaf zelf te kennen dat hij bij een schildersbedrijf wilde werken en werd in de leer gedaan bij schilder Reijnier Vergouw.

De weesmeisjes kregen les in naaien en breien. Soms wordt specifiek 'wolleenaaien' genoemd. In sommige rekeningen is ook sprake van een 'spinnewiel'. De meisjes werkten vaak enige jaren in een dienstje, vooral bij ongehuwde oudere dames. Andere meisjes kregen zo uitgebreid naailes, dat het lijkt alsof zij werden opgeleid tot naaister.

Het Weeshuis betaalde het leergeld. Het geld dat de kinderen verdienden, moest ingeleverd worden. Van extraatjes mochten de kinderen wel sparen.

Inkomsten van het Weeshuis

Gasthuis, Armhuis en Weeshuis deelden de inkomsten uit het grondbezit van de opgeheven kloosters. Andere vaste inkomsten waren gebaseerd op afspraken over het deel dat het Weeshuis kon opeisen uit stedelijke inkomsten, zoals een klein bedrag per verkochte koe op de veemarkt, acht penningen van ieder verkocht varken op de 'verckenmerckt' in de Rootstraat, een deel van de inkomsten over de verkochte mest, een percentage van de opbrengst van de Bank van Lening, een percentage van de opbrengst van de waag, een recognitie bij de verkoop van één van de marktschuiten van een veer.

Een interessante bron van inkomsten zijn de collectebussen waarmee weeskinderen op de dag van de herdenking van de 'Oudewaterse Moord' in de poorten stonden te collecteren. De 'Oudewaterse Moord', de inname van de stad door de Spanjaarden, had in 1575 immers veel kinderen tot wees gemaakt. Later werden de bussen ook wel gewoon opgehangen in de poorten en aan de bus die bewaard is gebleven, is ook nog een ketting bevestigd. In 1717 werden tarieven vastgesteld die verplicht waren voor reizigers die met paard en wagen of te paard de stad bezochten. Uit de bewaarde rekeningen

van het Weeshuis, uit de periode 1675-1817, is op te maken dat de opbrengst meestal tussen de 20 en 30 gulden per jaar was.²⁴

Het Weeshuis had ook veel inkomsten uit schenkingen. Enkele schenkers, die hieronder de nodige aandacht krijgen, voorzagen de kinderen jaarlijks van enkele feestjes. Daarnaast waren er veel weldoeners die rentebrieven schonken waaruit het Weeshuis jaarlijks inkomsten had. 'Bedenckt de arme wesen' was geen loze uitroep in Oudewater.

In diverse testamenten werd geld nagelaten aan het Weeshuis: soms een bepaald percentage van de erfenis, in andere gevallen een vast bedrag of een jaarlijkse smulpartij - zoals rijst, eierkoeken met boter, wijn en wittebrood.²⁵

Iemand die een vast bedrag schonk, was Aeltge Huijgen, weduwe van burgemeester en lakenkoper Willem Dircxz. Zij liet in 1633 3.000 gulden aan het Weeshuis na. Baljuw Carel van Willigen zette in 1655 het Weeshuis in zijn testament voor 600 gulden. Tijsje van Dam, die tijdens haar leven een bonneteriewinkel dreef en meisjes voor haar liet breien, liet 1.000 gulden na aan het Weeshuis.

Aan drie schenkingen was een feest voor de weeskinderen verbonden: de schenkingen van Cornelis Coninck, van Jan Frederiksz van Velsen en van Jannigje Joosten.

De geboorte van zoon Johan in 1642 na een kinderloos huwelijk van zestien jaar was voor brouwer Cornelis Coninck aanleiding om op de geboortedag van zijn zoon een jaarlijkse traktatie te organiseren. In de oudst bewaarde rekening, van 1675, staat de schenking als volgt vermeld:

'Op den 1 januarij 1676 vermogens het gelegateerde van Cornelis Koninck door ordre van mr. Johan de Koninck de weeskinderen sijne gedachtenisse off verjaersdach, gedaen tracteren met den avont maeltijt van vrolijkheit en daervoor betaalt 20.16.2.'²⁶ In 1677 wordt zelfs nog meer uitleg gegeven: 'Ingevolge van de intentie van zaliger Cornelis Andries Koningh en Jannetie Swammerdam, ter gedachtenisse van de geboortedach van de hr mr Johan de Koningh haren soone, waer inne gemelten heer naer 't overlijden van sijn ed vader en moeder heeft gecontinueert, en oock toen dien sijnde der capitael

Tijdens de herdenking van de Oudewaterse Moord stonden de weeskinderen in de poorten van de stad met collectebussen waarin de bezoekers een bijdrage konden doen. Eén van de bussen is bewaard gebleven. Collectie Stadsmuseum Oudewater. Foto auteur.

Anoniem, brouwer Cornelis Coninck (circa 1600-1659). Het portret is tegenwoordig te zien in het Stadsmuseum van Oudewater. Foto Auteur.

van vijfhondert gulden angetelt, soo hij den rendant op den 1 januarij 1678 een dach van vrolijckheijt de weeskinderen doen hebben, als doen aen oncosten voor 't een of 't ander gedragen 20.11.0.' Later werd de schenking geheel toegeschreven aan Johan: 'Op den 1 jann 1771 zijn de kinderen volgens den wil van mr. Jan de Koning met een maaltijd en een vrolijke dag onthaald op dat op dezelve zijn geboortedag plagt in te vallen waar voor hij aan deze huise heeft gemaakt of gegeven een somme van f. 500 memorie.'²⁷

Slagerszoon Jan Frederiksz van Velsen liet in zijn eerste testament, opgemaakt in 1642, een legaat van 150 gulden na aan het weeshuis voor een maaltijd op Driekoningenavond, bestaande uit eierkoeken met boter en Spaanse wijn met wittebrood.²⁸ In zijn tweede testament, opgemaakt in 1650, liet hij 200 gulden na voor deze feestmaaltijd. Jan Frederiksz van Velsen overleed ongehuwd toen hij 23 jaar oud was. Driekoningenavond was vanaf 1650 een feest voor de weeskinderen, maar de naam van de schenker raakte in de vergetelheid. In de rekening van 1675 staat over schenking: 'Op driekoningen

avont de weeskinderen gedaen hebben volgens het legaat van Jan Fredricx van Velsen, eijerskoeken met twee kannen spaanse wijn en daer voor betaald 10.4.4.'²⁹ In de rekening van 1770 staat: 'Volgens 't legaat van Jan Frederik Willem is op drie koningen avond aan de kinderen gegeven eijer koeken met spaansche wijn of mede .. memorie.'

De derde die een speciale schenking deed, was Jannigje Joosten. Jannigjes eigen kinderen waren jong overleden, maar zij wist duidelijk waar ze kinderen een plezier mee kon doen. Van haar erfdeel moesten de weeskinderen jaarlijks op 2 en 3 februari een feestmaaltijd krijgen en twee vrije dagen ter gedachtenis aan haar verjaardag, 2 februari. Bij deze gelegenheid kregen de kinderen ook echt lekker te eten. In één rekening wordt zelfs de huur van een wafelijzer genoemd. Twee dagen spelen! Wie er ook vergeten werd, Jannigje niet. Ze overleed in 1670. In de rekening van 1675 staat: 'Den 2 en 3 februari 1676 heeft den rendant de weeskinderen 2 dagen speeltijt gegeven en meers als ordinarijs spijs, volgens den testamente van Jannitie Joosten, waer voor de

selve den weeshuise gelegateert heeft de somme van 1200 guldens als doer aen extraordinarijs oncosten gedragen de somme van 28.4.12.' In de rekening van 1770 staat: 'Op den 3e februari vrn. hebben de kinderen 2 a 3 dagen speeltijt gehad met meer als gewoone spijs ter gedagtenis van Jannigje Joosten huisvrouw van Willem Cornelis Droogscheerder waar voor bij deeze huise is genoten een somme van f. 200.'³⁰

Deze drie schenkingen droegen niet bij aan het structurele inkomen van het Weeshuis, maar voor de weeskinderen waren de feestmaaltijden en de vrije dagen een welkome afwisseling in de dagelijkse routine.

Over het algemeen bedroegen de totale inkomsten van het Weeshuis meer dan 2.000 gulden per jaar. De uitgaven waren lager.

De portretten in de regentenkamer

Drie schenkers waren vereeuwigd in portretten die een plek kregen in de regentenkamer van het Weeshuis. De lokale historicus Van Zijll beschreef in 1861 deze regentenkamer: 'Vervolgens bemerkt men op deze zelfde regentenkamer drie portretten, waarop echter geen namen van schilders te vinden zijn, dat des te meer te betreuren is, daar de eerste die wij bezien, alleruitmuntendst van penseelbehandeling is. Volgens de sage stelt dit portret voor, zekere burgemeester en volgens eene aantekening ons van eene vriendelijke zijde geworden, Mr. Johan de Koning, eertijds een voornaam ingezetene alhier. Het tweede mannenportret, is de beeldtenis van Jan Frederik van Velzen, en het derde - zijnde een vrouwenportret - van Jannigje Joostens, hoogstwaarschijnlijk echtgenoot van den laatsten. Deze drie personen, hebben ieder aan het Weeshuis een legaat gemaakt, om jaarlijks op zekere dagen, een feestmaal voor de daar aanwezige kinderen aan te rigten. Nog tot in deze eeuw, werden deze dagen op voornoemde buitengewone wijze gevierd.'³¹

Eén van de drie portretten is nog in Oudewater bewaard, het portret dat door Van Zijll als dat van Johan de Koning werd beschreven. Het toont een man in een kostuum met een molensteenkraag, zoals in de eerste helft van de zeventiende eeuw gebruikelijk was. In de bovenhoek is een wapen met vier kruisen te zien. Het kruis was het wapenteken van de familie Coninck of De Koning en is ook te zien op de grafsteen van de echtgenote van Johan de Koning, Lucia Catharina van Everdingen. Het is echter niet waarschijnlijk dat hier Johan de Koning is afgebeeld, maar wel zijn vader, de brouwer Cornelis Coninck (ca. 1600-1659). Het portret is ongesigneerd. Het heeft lang in Museum De Heksenwaag gehangen en wordt tegenwoordig geëxposeerd in het Stadsmuseum.

Ook het portret van Jan van Velsen (1627-1650) hing in het verleden in Museum De Heksenwaag, als een bruikleen van de Stichting Weesbestuur

der Hervormden, die zich beschouwde als rechtsopvolger van de regenten van het Weeshuis. Bij een restauratie bleek dat het gesigneerd was door de schilder Nicolaes Maes.³²

De derde van wie een portret in de regentenkamer hing, was Jannigje Joostens (circa 1600-1670). Zij was in 1628 weduwe en hertrouwde met de droogscheerder Willem Cornelisz. Een droogscheerder knipt bij het maken van laken - een wollen stof - de pluisjes af waardoor de stof mooi glad wordt. In Oudewater werd nog in de zeventiende eeuw veel laken vervaardigd. De kinderen uit haar tweede huwelijk overleden jong. In het testament dat het echtpaar in 1666 opmaakte, vermaakte Jannigje haar erfdeel aan het weeshuis van Oudewater.

Ook het portret van Jannigje hing in het verleden in Museum De Heksenwaag. Net als het portret van Jan van Velsen is het door de Stichting Weesbestuur der Hervormden verkocht en de huidige verblijfplaats is onbekend.

Het schilderij van de weesouders met de weeskinderen

In 1651 werden weesvader, weesmoeder en de weeskinderen vereeuwigd op een schilderij door een schilder die signeert als 'H. van Ommen'.

Er woonde in deze tijd een familie Van Ommen in Oudewater. Op 12 augustus 1623 werd hier ene 'Heyndrick van Ommen' gedoopt, de zoon van Gerrit Jansz van Ommen uit de Peperstraat. Gerrit Jansz van Ommen was raad in de vroedschap van Oudewater. Was 'Heyndrick' de schilder? Hij kwam zeker uit een familie waar geld was voor een schildersopleiding. Bij zijn overlijden, op 29 mei 1674, wordt hij genoemd als 'Monsieur van Ommen', een titel die zeker niet aan een doorsneeburger werd toegekend. Buiten Oudewater was hij zeker niet bekend. Het enige andere werk dat van hem genoemd wordt, is een maaltijdstillevan in de inventaris die in 1676 werd opgemaakt van de goederen van de Oudewaterse Catharina de Koningh.³³

De voorstelling toont weesvader en weesmoeder aan beide zijden van een rijkelijk gedekte tafel. Achter de tafel staan de weeskinderen. Eén van hen heeft een opengeslagen bijbel in de hand, want de weeskinderen worden niet alleen voorzien van voeding voor het lichaam, maar ook van voeding voor de geest, 'lijfs en siels onderhout', zoals de tekst op de schilderij zegt.

De weesouders van 1651 moeten Bartholomeus Cornelisz Blijeel en Machteltgen Hendricks van Dam zijn geweest. In 1636 werd de voorgaande weesvader, Aert Jacobsz Copper, voor het laatst genoemd. Over Blijeel is heel wat bekend. Hij was lijndraaier van beroep, maakte deel uit van de vroedschap, fungeerde als schepen en als boekhouder van de Heilige Geest Armen. Hij trouwde in 1630 met Machteltgen Hendricks van Dam en zij hadden twee dochters, Meijnsje en Maria. In januari 1654 werd Blijeel nog genoemd als

weesvader. In september van dat jaar bleek Barent Jansz van Deventer binnenvader in het Weeshuis te zijn. Blijeel werd op 18 juni 1656 begraven: hij was waarschijnlijk in 1654 om gezondheidsredenen gestopt als weesvader.³⁴

De weeskinderen op het schilderij, vijf meisjes en dertien jongens, zijn minder gemakkelijk te identificeren. Op een serie rekeningenboeken na is er weinig archief van het Weeshuis bewaard gebleven. Het eerste rekeningboek dateert uit 1675. In de rekeningen worden de kinderen genoemd als zij vertrekken en soms als er speciale onkosten voor hen moeten worden gemaakt. Veel gegevens over weesouders en weeskinderen moeten dus bijeengezocht worden uit vermeldingen in de resoluties van het stadsbestuur, het archief van de weeskamer en de archieven van notarissen. In principe bepaalde het stadsbestuur welke kinderen werden opgenomen in het Weeshuis: weeskinderen worden dan ook regelmatig genoemd in de resolutieboeken.

Uit het begin van de zeventiende eeuw zijn weinig resolutieboeken van het stadsbestuur bewaard gebleven. Aangezien het stadsbestuur meestal verzocht om de opname van weeskinderen in het Weeshuis, ontbreekt daarmee een belangrijke bron. In feite zijn er maar zes weeskinderen te noemen die waarschijnlijk op het schilderij zijn afgebeeld: Dirck Willemsz Tocker, de vier kinderen van Griffin Sutton, en Trijntge Pietersdr.³⁵

Weesouders Bartholomeus Cornelisz Blijeel en Machteltgen Hendricks van Dam met de weeskinderen, geschilderd door Heyndrick van Ommen (1623-1674).

Foto Ashwin Snel.

Weesvaders die over de schreef gingen

Er is al eerder geschreven over Herman Bitter, die de meisjes zou hebben betast, en Cornelis Hoybouw, die zich ook daadwerkelijk vergreep aan weesmeisjes.³⁶ Een andere weesvader ging hen voor, met een veel ernstiger vergrijp. Dit is niet in de resoluties van het stadsbestuur te vinden, zoals de zaken van Bitter en Hoybouw, maar in de criminele registers.³⁷

Aert Hendrickse van Wijngaerden werd in 1693 aangesteld als weesvader met zijn vrouw Pieterella van Cats als weesmoeder. In 1692 was het geestelijk gehandicapte meisje Sybilla Hoogervorst in het Weeshuis opgenomen, in dat jaar 8 jaar oud. In 1699 vergreep de weesvader zich voor het eerst aan haar, toen zij 'aan het blok' zat. Sybilla was toen 15 jaar. Het misbruik ging jarenlang door. In 1704 werd Sybilla zwanger. Het werd de weeskinderen verboden hierover tegen anderen te spreken. Sybilla werd voorgehouden dat zij mensen die haar zeiden dat zij zwanger was een klap in het gezicht moest geven. De vroedvrouw werd niet gewaarschuwd tijdens de zwangerschap. Toen het kind geboren werd, mocht niemand naar Sybilla toe, ondanks haar gegil. Het meisje wist niet wat er gebeurde en was op een 'stilletje' gaan zitten. De baby stikte in de emmer. Uiteindelijk kwam de vroedvrouw toch - mogelijk gewaarschuwd door mensen in de buurt die het geschreeuw hoorden - en zij getuigde later voor het gerecht. De weesvader en zijn vrouw waren inmiddels met de noorderzon vertrokken en het enige wat het gerecht kon doen, was hen levenslang verbannen.

Herman Bitter volgde deze weesvader op. Hij was eigenlijk schoolmeester en was ook veel beter dan zijn opvolger in dat vak. Het gevolg was dat zo'n 40 kinderen naar het Weeshuis gingen voor onderwijs. Het stadsbestuur bepaalde dat hij maximaal twaalf kinderen les mocht geven: dit is een goede indicatie voor het aantal kinderen dat op dat moment in het Weeshuis verbleef.³⁸ In 1711 vertrok Herman Bitter nadat hij had bekend dat hij enkele meisjes op 'onbehoorlijke wijze hadde aangetast'.³⁹

Cornelis Hoybouw werd in 1743 aangesteld als weesvader met zijn vrouw Barbara Mik als weesmoeder. In 1752 bleek dat hij al jarenlang achter de oudere weesmeisjes aanzat. Huybertje en Josijntje Veehof en Ariaantje Baars legden een getuigenis af en noemden daarbij met name Pieterella Lisset waarmee Hoybouw al zes jaar tevoren een relatie had. Hoybouw kwam zelfs 's nachts op de meisjesslaapzaal. Waarschijnlijk heeft Hoybouw alleen met Pieterella Lisset echt een relatie gehad, de andere meisjes wilden niets van hem weten. Pieterella was inmiddels al een paar jaar uit het Weeshuis vertrokken, keurig met uitzet. Hoybouw vertrok uit Oudewater en overleed een jaar later in Papekop.

Op een totaal van ruim twintig bekende weesvaders waren er drie die hun handen niet thuis konden houden. Van het Weeshuis van Woerden is één soortgelijk geval bekend, weesvader Gerrit Jansz de Ruijter, die in mei 1669 werd onthoofd. In Alkmaar zijn twee weesvaders ontslagen vanwege onzedelijke handelingen met weesmeisjes.⁴⁰ Oudewater scoort in dit opzicht vrij hoog.

Wie waren de kinderen in het weeshuis?

De zorg in het Weeshuis was niet slecht. De kinderen kregen een opleiding en hadden ook een eigen inbreng in hun toekomst. Het merendeel van de weesouders deed ongetwijfeld zijn best om voor de kinderen te zorgen. Wie waren die weeskinderen die in het Weeshuis werden verzorgd? Hoe kwamen ze in het Weeshuis terecht? Hoe verging het hen tijdens hun jaren in het Weeshuis? Veroorzaakten ze wel eens problemen? En als de kinderen het Weeshuis verlieten, wat kwam er dan van hen terecht? Door het combineren van de gegevens uit de rekeningen van het weeshuis, de resoluties van het stadsbestuur, notariële archieven en data uit doop-, trouw- en begraafboeken is over het wel en wee van sommige weeskinderen veel te achterhalen. Dat geldt zeker voor kinderen die in criminele stukken worden vermeld. Het waren er niet veel, maar ze springen er wel uit, zoals Augustijn Augustijnsz en Catharina Snelderwaerde.

In 1618 werd Augustijn Augustijnsz, zoon van Augustijn Marcusz, in het Weeshuis toegelaten.⁴¹ Zijn leeftijd wordt niet vermeld, wel dat er nog een broertje of zusje was dat bij familie van zijn vader in Utrecht woonde. Wanneer Augustijn het Weeshuis heeft verlaten, is ook onbekend maar in ieder geval vertrok ook hij uit Oudewater. In 1643 werd hij genoemd in een criminele sententie van het Hof van Utrecht. Augustijn verkeerde in het gezelschap van een vechtersbaas die in een herberg in Baarn de plaatsvervangend schout geslagen had.⁴² Augustijn zelf werd niet gestraft, maar in 1650 blijkt dat niet alleen zijn vrienden gewelddadig waren maar hij zelf ook. In mei 1646 kwam Augustijn terug van de Amersfoortse kermis en aan de Baarnse dijk ging hij binnen bij de herberg van Gosen Jansz. Daar zat schippersgezel Aert Thonisz. Augustijn sloeg hem in elkaar en gooide hem de herberg uit. Toen Aert terugkwam, trok hij zijn mes en zonder dat Aert de tijd had om zich te verweren, stak Augustijn hem dood. Pas in 1650 werd hij hiervoor opgepakt en veroordeeld tot de dood door het zwaard: onthoofding dus.⁴³

Catharina Snelderwaerde - later bekend als Caat Gennip - kwam uit een familie waar al het nodige voorgevallen was. Zo was haar grootmoeder ooit betrokken geweest bij een diefstal van kussens uit de kerk.⁴⁴ Catharina kwam waarschijnlijk rond 1700 in het Weeshuis terecht. Ze was geboren in 1691 en zou dus tot 1716 in het Weeshuis wonen. Niet zo. Op 18 juli 1711 meldde de

boekhouder van het weeshuis dat Catharina voor de zoveelste maal was betrapt in de 'knegjeskamer' in het bed van Willem Hoogkamer. Beiden moesten uit het Weeshuis vertrekken, maar kregen nog wel hun geld mee.⁴⁵ De relatie hield geen stand. Catharina trouwde in 1715 met de weduwnaar Johan Leenders Kok, die al snel overleed. In 1724 en 1727 kreeg zij een 'speelkint' en het stadsbestuur besloot haar in 1727 de stad uit te zetten wegens openbare hoerij.⁴⁶ Binnen een paar maanden was ze terug en werd ze officieel verbannen.⁴⁷ Catharina trok zich daar weinig van aan. In 1732 werd ze opnieuw verbannen en daarna komt haar naam niet meer in Oudewater voor.⁴⁸ Als de ouders tot de 'juiste' klasse behoorden, deed het stadsbestuur duidelijk haar best, zelfs als er geen geld was en ook bij halfwezen.

Apotheker Lubbert Wolfardij verdween in 1692 na het overlijden van zijn vrouw en liet zijn vier kinderen achter. Er was geen geld en het jongste kind was drie jaar, te jong voor het weeshuis. Maar ja, een kind van een apotheker in het Armhuis? De kinderen werden uitbesteed tegen een te lage vergoeding en de pleegmoeders weigerden daarmee door te gaan. Uit de armenzorg werd hun opname in het Weeshuis gefinancierd. Na enkele jaren bleek dat Wolfardij dienst had genomen bij de VOC als soldaat, maar toen was hij al overleden. In 1701 kreeg de raad lucht van een erfenis van ene Titia Wolfardij, de tante van de kinderen, ten bedrage van 1.218 gulden. Het bedrag werd opgedeeld: 500 voor de armen, 500 voor het Weeshuis en nog 218 gulden voor de kinderen. Hoe het met de kinderen is afgelopen, is onbekend.

Simon en Sara van Eijdsen, kinderen van het herbergiersechtpaar Lubertus van Eijdsen en Margaretha Jans Leusing, werden in 1703, na het overlijden van de moeder, in het Weeshuis opgenomen. Hun vader was krankzinnig en kon niet voor hen zorgen. De kosten werden gedekt door de verkoop van herberg Den Toelast, eigendom van Van Eijdsen. Margaretha Leusing had nog twee kinderen uit een eerder huwelijk, van wie de jongste ook in aanmerking kwam voor opname in het Weeshuis.

Uit de achttiende eeuw is betrekkelijk veel archief van het Weeshuis bewaard gebleven. Dat maakt het mogelijk om het leven van sommige kinderen in het Weeshuis bijna compleet te reconstrueren. Met de kinderen uit vier gezinnen is dat vrij goed gelukt.

In september 1730 overleed Cornelis Baars, met achterlating van drie jonge kinderen en een zwangere vrouw. Het jongste zoontje werd in december 1730 geboren en de moeder, Neeltje Lievens van Ruysen, stierf ten gevolge van de bevalling. De oudere kinderen waren 5, 3, en 1 jaar oud, eigenlijk te jong voor opname in het weeshuis. In eerste instantie was het dan ook de diaconie die de zorg op zich nam, later bleek dat de kinderen toch in het Weeshuis werden verzorgd. Het ouderlijk huis werd verkocht. Niet van alle

kinderen is bekend wat er met hen gebeurde. Adriaantje kreeg naailes en werkte later als dienstmeisje bij verschillende burgers in Oudewater. Adriaantje verliet het Weeshuis in 1752 met haar uitzet. Zij trouwde in 1764 met een weduwnaar. Cornelis Baars junior, geboren na het overlijden van zijn vader, wilde in 1752 weg uit het Weeshuis. Hij was nog te jong, 22 jaar. Niettemin zette hij door, met hulp van zijn oudere broer Pieter.⁴⁹ Hij wilde gaan varen. Op 3 oktober 1752 vertrok hij met het schip Wimmenum voor de kamer van Amsterdam naar de Oost. In 1760 kwam hij weer terug, nam in 1762 dienst op het schip De Drie Papegaaien maar tijdens deze reis zou hij in Azië overlijden.⁵⁰ Pieter was inmiddels getrouwd met Catharina van Ameijde, een dochter uit een schippersfamilie. Hij werkte waarschijnlijk op één van de veerdiensten die vanuit Oudewater vertrokken.

Rond 1746 werden vier van de vijf kinderen van Cornelis Thijssse Versluys en Trijntje Jacobs Lagerburg opgenomen in het Weeshuis. Het jongste kind, Katharina, was op dat moment nog te jong voor het Weeshuis. De oudste, Matthijs, ging er al snel vandoor maar werd teruggehaald. Hij was toen 15 jaar oud. Zijn verdere tijd in het Weeshuis heeft geen speciale aantekeningen opgeleverd en verliep kennelijk zonder al te veel problemen. Jacobus werkte in 1750 als lijndraaiersknecht bij Hendrik van Dijk. Hij was toen 17 jaar oud. Twee jaar later overleed hij. De 11 gulden en 10 stuivers in zijn spaarpot waren voldoende om voor de begrafenis te betalen.

Zijn zuster Cornelia kreeg in 1750 naailes. Zij was toen 15 jaar oud. Twee jaar later werkte zij in haar eerste dienstje, bij de weduwe van Jochem van Ameide. Haar tweede werkgeefster was bankhoudster Hendrina van Welt-Maas en later werkte zij nog bij notaris en stadssecretaris François van Hoogstraten. Maar in die tijd ging Cornelia er vandoor. Zij was zwanger en werd uit Amsterdam teruggehaald naar Oudewater om te bevallen. Ondertussen had een corporaal, Jan Meijer, voor haar een uitkoopsom van 105 gulden betaald. Hij kreeg ook haar kleding mee tegen vergoeding van de kraamkosten. Maar Jan Meijer was al getrouwd. Het is niet duidelijk wat er verder met Cornelia is gebeurd. Evert werd al op zijn twaalfde naar lijndraaier Hendrik van Dijk gestuurd. Hij werkte daar drie jaar als knecht, maar was erg vaak ziek. Dat ontging de regenten niet: 'Het jongetje Evert Versluys in het weeshuis is niet bestand om de lijndrayerije te leren, hij is diverse malen ziek uyt de baan 'thuys gekomen. Hij wil liever glazen maken en verven leren.' Evert werd prompt in de leer gedaan bij de schilder Reijnier Vergouw. Hij kreeg linnen schildersjassen en schorten. In 1760 maakte hij een reis naar Amsterdam. Evert vertrok uit het Weeshuis in 1763, toen hij 26 jaar oud was. Hij is nooit getrouwd en overleed ongeveer tien jaar later. Het jongste kind was Katharina, geboren in 1741. Zij kreeg in 1757 naailes en de lerares verplichtte zich om haar vier jaar lang

les te geven. Mogelijk heeft zij gewerkt als naaister. In 1764 verzocht zij om drie maanden voor het verstrijken van haar tijd het Weeshuis te mogen verlaten. Dat werd toegestaan. Maar voor het zover was, werd Katharina ziek. De visites, medicijnen en lavementen van dokter Rudolf Voss van Zijll mochten niet baten: Katharina overleed. Met haar spaargeld en de opbrengst van de verkoop van haar kleren werden zowel de begrafenis als de dokterskosten betaald.

Na het overlijden van touwslager Cornelis Bruineman en zijn vrouw Pieterella Honkoop kwamen hun drie kinderen Andries, Barbara en Cornelis Bruineman in 1762 in het Weeshuis. Andries was waarschijnlijk al in de leer bij schoenmaker Jan van Gelder. In 1765 kreeg hij 6 stuivers per gemaakt paar schoenen en later 7 stuivers per paar schoenen voor volwassenen en 4 stuivers voor kinderschoenen.

Barbara, 14 jaar oud, kwam in dienst bij lijndraaier Hendrik van Dijk met als voorwaarde dat ze nog maar eens lezen, schrijven en rekenen moest gaan leren. Barbara kreeg ook naailes, specifiek 'wollenaaien'. Voor de naailessen van 'Babpie' werd 4 gulden betaald. Cornelis werd net als zijn vader lijndraaier en werkte voor diverse bazen om het vak te leren. Hij verdiende meestal 8 stuivers per dag en daarboven kreeg hij dan 3 stuivers weekgeld. Alle drie de kinderen verlieten het Weeshuis met hun uitzet. Barbara trouwde de bakker Korstiaan Montijn. Cornelis trouwde Ernsje van der Groep. Andries begon een schoenmakerszaak.

In 1766 overleden kort na elkaar zowel Ary van der Lee als zijn tweede vrouw Krijntje Vuyk. Uit het eerste huwelijk van Ary waren nog vier kinderen in leven, uit het huwelijk met Krijntje drie. De vijf oudste kinderen werden bij familie ondergebracht, maar de twee jongsten, Klaas en Hendrik van respectievelijk zeven en twee jaar oud, gingen naar het Weeshuis. Voor Hendrik werd dus een uitzondering gemaakt op de regel dat jonge kinderen naar het Armhuis gingen. Ongetwijfeld had oom Gijsbert van der Lee hier een vinger in de pap. Juist in deze tijd werd hij regent of buitenvader van het Weeshuis en getuige zijn inbreng in de magistraat over de gang van zaken in het huis, was hij er erg vaak. Klaas ging in 1772 in de leer bij oom Geerlof en verliet het Weeshuis met zijn uitzet in 1784. Hendrik begon in 1776 als leerling in het schoenmakersgilde maar hij overleed in 1783 en werd op kosten van oom Gijsbert in de kerk begraven. De oudste zoon van Ary, Jan, was naar een oom in Rotterdam gegaan en zou daar eveneens in 1783 overlijden. Cornelis, die bij het overlijden van zijn vader dertien jaar oud was, was in huis bij oom Gijsbert en diens vrouw Maria Lomeyer. Hij zou uiteindelijk, met het kapitaal van Maria Lomeyer, het familiebedrijf voortzetten.

Als we aannemen dat deze kinderen maatgevend zijn voor de zorg in het Weeshuis van Oudewater, was die zorg over het algemeen goed. Als een kind

ziek was, kwam er een dokter. Er werd naar de weeskinderen geluisterd en ze mochten een vak leren dat hen aansprak. Daarmee kregen ze misschien wel meer kansen dan ze bij hun ouders thuis gekregen zouden hebben.

De laatste decennia van het Weeshuis

De Franse tijd betekende voor het Weeshuis vooral veel onrust en ingekwartierde soldaten. Al in 1786 en 1787 waren er soldaten ingekwartierd geweest in het Weeshuis.⁵¹ Nu ging het om veel grotere legereenheden. Er was niet alleen behoefte aan onderdak, maar ook aan ruimte voor herstel van zieke en gewonde soldaten. De brandnieuwe municipaliteit voorzag al in 1795 dat er een beroep zou worden gedaan op de ruimte in het Weeshuis: 'Zijnde gecommuniceert dat de commissaris ordonnateur Collas alhier ter steede was gekoomen omme te inspecteeren deezer stadsgebouwen, tot 't formeeren van een hospitaal, waarop is geresolveert dat bij aldien dezelve daartoe het weeshuys mogte verkiezen volstrekt te refuseeren, en zulks zo veel mogelijk teegen te werken.'⁵² Zo Fransgezind waren we nu ook weer niet. Niettemin, Oudewater kreeg zoveel inkwartieringen dat de burgers het niet meer aan konden en er wel naar andere oplossingen gezocht moest worden. In 1797 moesten 33 rekruten op doortocht een nacht in Oudewater verblijven en de municipaliteit zette daarvoor de grote zaal van het weeshuis in. De burgerij was zo blij met deze oplossing, dat dit de aanzet gaf voor de uiteindelijke bouw van de kazerne op IJsselvere. Voordat het besluit tot de bouw van een nieuw gebouw werd genomen, liet de municipaliteit het weeshuis toch nog eens beoordelen op geschiktheid voor gebruik als kazerne. Het Weeshuis werd onvoldoende geschikt bevonden.⁵³

Er was niet alleen interesse voor het gebouw, ook de wezen genoten in deze tijd de belangstelling van de overheid. In 1806 kwam het verzoek om opgave te doen van de wezen die geschikt waren 'tot de wapendienst'. De jongens die door de municipaliteit genoemd werden, waren Willem de Lange, 25 jaar, Christiaan Cadde, 17 jaar, Jan Tromp, 24 jaar en Johannes Frouw, 17 jaar. Geen van deze jongens had belangstelling om soldaat te worden. Niettemin, in oktober van dat jaar kwam sergeant Kleijst om de jongens op te halen. Jan Tromp had zich op tijd uit de voeten gemaakt, Christiaan Cadde was te klein, maar Willem de Lange en Johannes Frouw werden meegenomen.⁵⁴

In 1818 begon Johannes van den Bosch met zijn 'Maatschappij van Weldadigheid'. In eerste instantie liet hij boerderijtjes bouwen voor arme stedelingen. Maar al snel breidden zijn activiteiten zich uit. In 1820 kreeg het gemeentebestuur van Oudewater een brief met het aanbod om 'vondelingen, wees- of armkinderen' voor 60 gulden per jaar op te nemen.⁵⁵ De kinderen zouden in de kolonie wonen met een verzorgster uit Oudewater.

Op dat moment woonden er nog twee kinderen in het Weeshuis en vier in het Armhuis. De verdeling was merkwaardig: zo woonde Arie Roesteen, 11 jaar oud, in het Weeshuis terwijl zijn zus Janna, 18 jaar oud, in het Armhuis leefde. Het gemeentebestuur besloot gebruik te maken van het aanbod. Daarmee liepen zij vooruit op de landelijke ontwikkelingen.

In 1823 liet Johannes van den Bosch bij Veenhuizen een groot landelijk weeshuis bouwen. Op 1 maart 1823 sloot de regering een contract met de Maatschappij van Weldadigheid te Veenhuizen. Alle wezen van Nederland zouden daar onderdak vinden, ver van hun familie en hun bekende omgeving. Oudewater had dat niet afgewacht: alle wezen waren immers in 1820 al naar een boerderijtje in de kolonie vertrokken. In 1826 benaderde de familie Brouwer het gemeentebestuur vanwege de twee jongste kinderen van Adrianus Brouwer en Neeltje van Vliet. De ouders waren beiden overleden en de familie verzocht om Gijsbert en Adrianus Brouwer in het Weeshuis op te nemen. De kinderen werden tijdelijk in het Weeshuis opgenomen onder de zorgen van de weduwe van Jan Houtman, maar het gemeentebestuur wilde hen toch naar Frederiksoord bij Veenhuizen sturen. Voordat de kinderen vertrokken, greep de familie in. Oma en twee ooms, Gerrit en Corstiaan Brouwer, besloten dat zij zelf wel voor de kinderen zouden zorgen - in Oudewater.⁵⁶

Het Weeshuis stond leeg, maar niet voor lang. In het Armhuis, Kapellestraat 30, waren ouderen en mensen die om andere redenen niet voor zichzelf

De Oudewaterse tekenaar en fotograaf E.C. Rahms maakte deze foto van het Weeshuis kort voordat het werd verbouwd tot gasfabriek. Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, collectie Van der Lee.

Prentbriefkaart van de Waag kort na de openstelling als museum met aan de achterwand waarschijnlijk de portretten van Jan van Velsen en Jannigje Joostens.

konden zorgen, ondergebracht. Het feitelijke Armhuis stond achter het nog bestaande pand en was in slechte staat. Het Weeshuis was veel beter onderhouden. Burgemeester Johannes Justus Montijn stelde daarom op 7 februari 1829 aan de gemeenteraad voor om de bewoners van het Armhuis te verhuizen naar het Weeshuis en het Armhuis te verkopen. En zo geschiedde.⁵⁷ Gorseling Stekelenburg en zijn vrouw Maria Smaling waren binnenvader en binnenmoeder in dit bejaardenhuis. Er waren twintig bewoners, exclusief de vader van Maria en de drie kinderen van de binnenvaders.

In 1869 werd het Weeshuis verbouwd tot gasfabriek. De portretten uit de regentenkamer zijn mogelijk door Gijsbert van der Lee of door A.C. van

Aelst meegenomen. Toen de Heksenwaag in 1948 ingericht werd als oudheidkamer, werden de schilderijen daar opgehangen. De portretten van Jan Frederix van Velsen en Jannigje Joostens waren daar al voor de herinrichting van 2007 niet meer te zien. Ze kwamen in handen van de Stichting Weesbestuur der Hervormden en zijn verkocht. Het portret van Cornelis Coninck en het groepsportret van de weesouders met de weeskin- deren bleven wel in Oudewater. Het Weeshuis is afgebroken voor nieuwbouw van de gasfabriek.

Conclusie

De stichting van het Weeshuis van Oudewater mag dan een initiatief van het stadsbestuur zijn geweest, de bevolking droeg hier toch in belangrijke mate aan bij. ‘Fundraising’ voor de bouw, legaten en speciale schenkingen voor feestmaaltijden laten zien dat de bevolking betrokken was.

Over het algemeen was de verzorging in het Oudewaterse Weeshuis redelijk goed. De kinderen hadden inspraak in hun opleiding, zoals blijkt bij Evert Versluys en ook uit het feit dat niet alle meisjes naailes kregen. Er was zo nodig medische zorg en de kinderen kregen een uitzet mee als ze het Weeshuis verlieten. Hun leven was niet beperkt tot het Weeshuis, ze hadden baantjes in de stad en konden ook buiten het Weeshuis relaties aanknopen, zoals Cornelia Versluys deed.

De rol van de weesouders was belangrijk. De periodes met de weesvaders Aert van Wijngaarden en Cornelis Hoybouw waren dramatisch voor de kinderen, natuurlijk vooral voor de directe slachtoffers zoals Sybilla Hoogervorst, maar ook voor de getuigen.

Aan de andere kant, opgenomen worden in het Weeshuis was geen garantie voor een lang en succesvol leven: als weeskind werd je net zo snel ziek als andere kinderen, met alle risico's van een vroege dood. Ongepast gedrag, en met name onzedelijkheid, was duidelijk een reden om kinderen uit het Weeshuis te zetten. Caat Gennip is slechts één van de wezen die dat overkwam. Een praktisch punt was dat er niet altijd zoveel wezen waren die onderdak nodig hadden. Dat moet ook hebben meegespeeld bij de beslissing om al voorafgaand aan de landelijke regeling wezen naar Veenhuizen te sturen.

Nettie Stoppelenburg studeerde in Utrecht kunstgeschiedenis, geschiedenis en archeologie en is werkzaam als vakspecialist educatie en informatie bij Het Utrechts Archief. In 1998 raakte zij betrokken bij de oprichting van het Touwmuseum in Oudewater. Sinds die tijd doet zij archiefonderzoek naar de geschiedenis van dit stadje. In de afgelopen jaren verschenen boeken en artikelen van haar hand over diverse aspecten van de sociale, kerkelijke en economische geschiedenis van Oudewater. Voor de Geschiedkundige Vereniging verzorgde zij tentoonstellingen en schreef zij teksten voor de website.

AFKORTINGEN

HUA Het Utrechts Archief
RHCRL Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard

LITERATUUR

- Abels 2002** ➤ P.H.A.M. Abels e.a., ‘Arm van goed en rijk van geest’, in: *Duizend jaar Gouda, een stadsgeschiedenis*, Hilversum 2002.
- Groenvel, Dekker en Willemse 1997** ➤ S. Groenvel, J.J.H. Dekker en Th.R.M. Willemse, *Wezen en boeffes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen*, Hilversum 1997.
- Hazelzet 1988** ➤ K. Hazelzet, *Burgers en bestuurders. Het stadhuis van Oudewater*, Zwolle 1988.
- Molen 2000** ➤ H. van der Molen, *Ordentelijk, stil en manierlijk. Het Schoonhovense weeshuis 1581-1940*, Rotterdam 2000.
- Pietersma en Smit 1991** ➤ A. Pietersma en L.L.M. Smit (red.), *Burgerwezen van Utrecht. 500 jaar stichting van Evert Zoudenbalch*, Utrecht 1991.
- Plomp en Van Schaik 1982** ➤ N. Plomp en J.W.C. van Schaik, ‘Portretkunst in het Stichts-Hollandse grensgebied’, *Heemtijdingen* 18 (1982) 3, 69-72.
- Vis 1996** ➤ G.N.M. Vis, *Het weeshuis van Woerden*, Hilversum 1996.
- Zijll 1861** ➤ W.C. van Zijll, *Oudewater en omtrek geologisch, mythologisch en geschiedkundig geschetst*, Oudewater 1861.

NOTEN

- Groenvel, Dekker en Willemse 1997, 22-24.
- Pietersma en Smit 1991, 22.
- Groenvel, Dekker en Willemse 1997, 58-69.
- Groenvel, Dekker en Willemse 1997, 69-77.
- Abels 2002, 378-384.
- Molen 2000, 17-19.
- Vis 1996, 24-28.
- RHCRL, Archief van de weeskamer van Oudewater, Ooo7, inv. nr. 1.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 2, folio 105.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 3.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 3, folio 77v.
- Het kan hier gaan om kapjes met bijvoorbeeld rozen, als onderdeel van het doodskleed van kinderen, maar het kan ook gaan om een onderdeel van de rouwkleiding die werd uitgedeeld aan de jongere gasten op de begrafenis van een kind. Met dank aan dr. Llewellyn Bogaers en drs. Bini Biemans-van der Wal.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 3, folio 84v.
- Deze gevelsteen is bewaard gebleven en ingemetseld in de zijgevel van het pand Kromme Haven 11-12.
- RHCRL, Notariële archieven van Oudewater, Oo63, inv. nr. 1877.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 12.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 12.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 13.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 20.

- RHCRL, Notariële archieven van Oudewater, Oo63, inv. nr. 1877, folio 69.
- RHCRL, Archief van de NH gemeente Oudewater, Oo70, inv. nr. 52 en archief van het stadsgerecht Oudewater, Oo61, inv. nr. 197.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 13.
- RHCRL Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 3, folio 103v.
- Vermeldingen onder andere in: RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 14.
- Testamenten met legaten aan het weeshuis van Oudewater zijn te vinden in o.a.: RHCRL, notariële archieven van Oudewater, Oo63, inv. nr. 1877, inv. nr. 1881 en inv. nr. 1883.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 436, rekeningen van het Weeshuis over 1675-1682.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 444, rekeningen van het Weeshuis over 1770-1781.
- RHCRL, Notariële archieven van Oudewater, Oo63, inv. nr. 1883.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 436.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 444.
- Zijll 1861, 257.
- Plomp en Van Schaik 1982, 80.
- RHCRL, Notariële archieven van Oudewater, Oo63, inv. nr. 1916, folio 77.
- De genealogische gegevens over Bartholomeus Cornelisz Blijel zijn afkomstig uit ongepubliceerd onderzoek van C.H. van Wijngaarden.
- RHCRL, Notariële archieven van Oudewater, Oo63, inv. nr. 1879 en Archief van het Stadsgerecht Oudewater, Oo61, inv. nr. 157, folio 193.
- Hazelzet 1988, 39.
- RHCRL, Archief van het Stadsgerecht Oudewater, Oo61, inv. nr. 133, folio 109.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 14.
- RHCRL, Archief van het Stadsgerecht Oudewater, Oo61, inv. nr. 133.
- Vis 1996, 75-78.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 3.
- HUA, Archief van het Hof van Utrecht, toegang 239-1, inv. nr. 99-08, vonnis 1892.
- HUA, Archief van het Hof van Utrecht, toegang 239-1, inv. nr. 99-08, vonnis 1935.
- RHCRL, Archief van het Stadsgerecht Oudewater, Oo61, inv. nr. 137.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 14.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 15.
- RHCRL, Archief van het Stadsgerecht Oudewater, Oo61, inv. nr. 134.
- RHCRL, Archief van het Stadsgerecht Oudewater, Oo61, inv. nr. 134.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 18.
- Zie de database van opvarenden van de VOC.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 20.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 24.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 25.
- RHCRL, Oud-archief Oudewater, Ooo1, inv. nr. 26.
- RHCRL, Archief gemeente Oudewater 1813-1939, Ooo2, inv. nr. 2.
- RHCRL, Archief gemeente Oudewater 1813-1939, Ooo2, inv. nr. 3.
- RHCRL, Archief gemeente Oudewater 1813-1939, Ooo2, inv. nr. 3.

Hoe de Sint-Catharina garnizoenskerk werd

Thomas von der Dunk

De Sint-Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat bevindt zich inmiddels weer meer dan twee eeuwen in katholieke handen, waarvan zij er al ruim anderhalve eeuw functioneert als kathedraal van het in 1853 heropgerichte aartsbisdom.¹ Daarvoor had het gebouw een tiental jaren als gewone parochiekerk voor één van de acht Utrechtse staties gefunctioneerd, en daarna een kwart eeuw als garnizoenskerk, nadat de oude kloosterkerk, sinds lang door de hervormden gebruikt, in 1815 met dat doel tijdelijk aan de katholieken was toegewezen. Hoe dat laatste precies in zijn werk ging, vormt een tot nu toe onbekend hoofdstuk uit de geschiedenis van het gebouw, dat hieronder voor het eerst uitvoerig uit de doeken wordt gedaan.²

Twee eeuwen lang had de toen gereformeerd geheten Hervormde Kerk gedurende de Republiek in Utrecht over alle oude kerkgebouwen kunnen beschikken, terwijl zowel de protestantse dissenters als de rooms-katholieken op zelfgeknutselde huiskerken aangewezen waren. De Staatsregeling van 1798 had de hervormden weliswaar ernstig in hun ongestoord bezit ervan bedreigd, maar het gevaar was met de staatsgreep van 1801 bijtijds bezworen, en ook de door Lodewijk Napoleon zeven jaar later geïnitieerde heropening van de restitueonderhandelingen had in de bestaande situatie geen verandering gebracht. De hervormde gemeente bleef in het bezit van hetgeen zij op dat moment bezat. De parochiekerken, tot nu toe door de Staat aan haar - als voormaals enig erkend kerkgenootschap - uitgeleend, gingen al spoedig in haar wettig eigendom over, en de twee resterende kapittelkerken (de Janskerk en de Dom) zouden later, in 1824, middels een speciale regeling volgen.³

De Sint-Catharinakerk na de voltooiing rond 1550. 3D-reconstructie van Daan Claessen, afdeling Erfgoed gemeente Utrecht/Karel Emmens.

Slechts één middeleeuwse kerk glipte in deze jaren uit haar handen, en zag zij uiteindelijk zelfs geheel in het bezit van de katholieke concurrent overgaan: de Sint-Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat. Een kleine twee eeuwen inmiddels hadden de protestanten gebruik gemaakt van het bescheiden laatgotische bedehuis, waarvoor de eerste steen in 1468 was gelegd. Toentertijd gesticht als de kerk van het gewezen Karmelietenklooster, werd het gebouw kort na de in 1529 door Karel V begonnen bouw van de dwangburcht op het Vredenburg, die de aldaar gevestigde Johannieterridders tot een verhuizing noopte, in 1550 door laatstgenoemden als hun nieuwe bedehuis voltooid.⁴

Oude plattegronden en afbeeldingen, waaronder tekeningen van de bekende kerkinterieurschilder Pieter Saenredam (1597-1665), tonen een korte kruisbasiliek van vijf door zuilen gescheiden en met kruisribgewelven overdekte

Interieur van de Sint-Catharinakerk naar het oosten. Tekening met pen en penseel van Pieter Saenredam uit 1636. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 28599.

traveeën, met een niet-uitspringend transept en een smal eenbeukig driesijdig gesloten koor, alsmede een elegante dakruiter op de viering die na de orkaan van 1674 zou worden vernieuwd.⁵ Een westtoren ontbrak; in plaats daarvan pronkte de kerk aan de straatzijde met een rijk in maniëristische renaissance-vormttaal geornamenteerde topgevel uit 1550 die in een minuscuul fronton uitliep. Na het in 1580 door de Staten van Utrecht afgekondigde verbod op de katholieke eredienst eerst als smederij, ijzerpakhuis en soldatenverblijf misbruikt, had het gebouw tijdelijk van 1622 tot 1625 als zondags onderkomen voor de Engelse gemeente en vervolgens als *theatrum anatomicum* gediend, totdat het in 1635 ten behoeve van de 'Heerschende Kerk' was ontruimd.⁶ Het aanpalende kloostergebouw was intussen al lang als Catharijnegasthuis geseculariseerd en fungeerde vanaf 1636, het oprichtingsjaar van de Utrechtse universiteit, tevens als academisch ziekenhuis. Toen op 2 augustus 1808 Lodewijk Napoleon als koning van Holland het fameuze decreet afkondigde waarbij werd bepaald dat alle kerkgebouwen aan de daarin dienstdoende kerkelijke gemeente in eigendom moesten

worden overgedragen, deed zich bij de Sint-Catharinakerk het probleem voor dat deze zich met het bijbehorende hospitaal en de aanhangende goederen en fondsen niet in het bezit van de staat, maar in dat van het Catharijnegasthuis bevond. Dat werd geacht uit de bedoelde fondsen behalve het onderhoud van de vele in het gasthuis verblijvende stedelijke zieken ook dat van die ene gotische kerk te bekostigen.

Het treffen van een regeling waarbij de hervormden het gebouw zouden overnemen had zodoende meer voeten in de aarde dan bij 'gewone' parochiekerken, en de daaruit resulterende vertraging werd de hervormden ten slotte fataal. Het Koninkrijk Holland werd namelijk reeds in de zomer van 1810 door Napoleon bij het Franse keizerrijk ingelijfd. Toen men vervolgens op 18 december 1810 onder leiding van de landdrost van Utrecht eindelijk tot een overeenkomst was gekomen, bleek het voor een ratificatie door het verantwoordelijke ministerie van Binnenlandse Zaken al te laat. Ten gevolge van de administratieve vereniging met Frankrijk rond de jaarwisseling was er in Den Haag niemand meer die de bevoegdheid had om het akkoord te fatteren, en de burelen van de daartoe voortaan bevoegde Parijse functionarissen werden door de desbetreffende akten kennelijk nooit meer bereikt. De officiële overdracht van de kerk aan de hervormden bleef daarmee uit.

Als dan kort na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 Utrecht een belangrijke rol krijgt toebedeeld bij de militaire verdediging van het nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en in dat kader tussen 1816 en 1824 een krans van forten om de stad wordt aangelegd, heeft dat spoedig ook voor het gebruik van de oude stadskerken consequenties. In de stad wordt namelijk een garnizoen gelegerd, waarvan de infanterie in de vanaf 1824 gebouwde Willemkazerne bij de Wittevrouwenpoort, en de cavalerie in het zuiden van de stad - in het gebouw waarin nu het Centraal Museum is gevestigd - wordt ondergebracht, tot zij in 1841 naar Den Haag en Leiden zouden verhuizen.⁷ Omdat dat nieuwe garnizoen voor een groot deel bestaat uit katholieke soldaten, en men daartoe met spoed een eigen kerkgebouw behoeft, ligt de oplossing wat de stedelijke overheid betreft al spoedig voor de hand: omdat de Sint-Catharinakerk formeel nog geen hervormd eigendom is, meent zij hierover vrijelijk te kunnen beschikken. Het gebouw wordt, voor zo lang als het verblijf van het katholieke garnizoen zal duren, in 1815 ten behoeve van de militairen voor de eredienst in gereedheid gebracht.

Een deel van die katholieke soldaten zou overigens pal naast de kerk zijn onderkomen vinden: in de aanpalende voormalige conventsgebouwen werd een militair logement voor troepen op doortocht ingericht, de zogeheten Passantenkazerne.⁸ In het Catharijnegasthuis, dat hierin zo

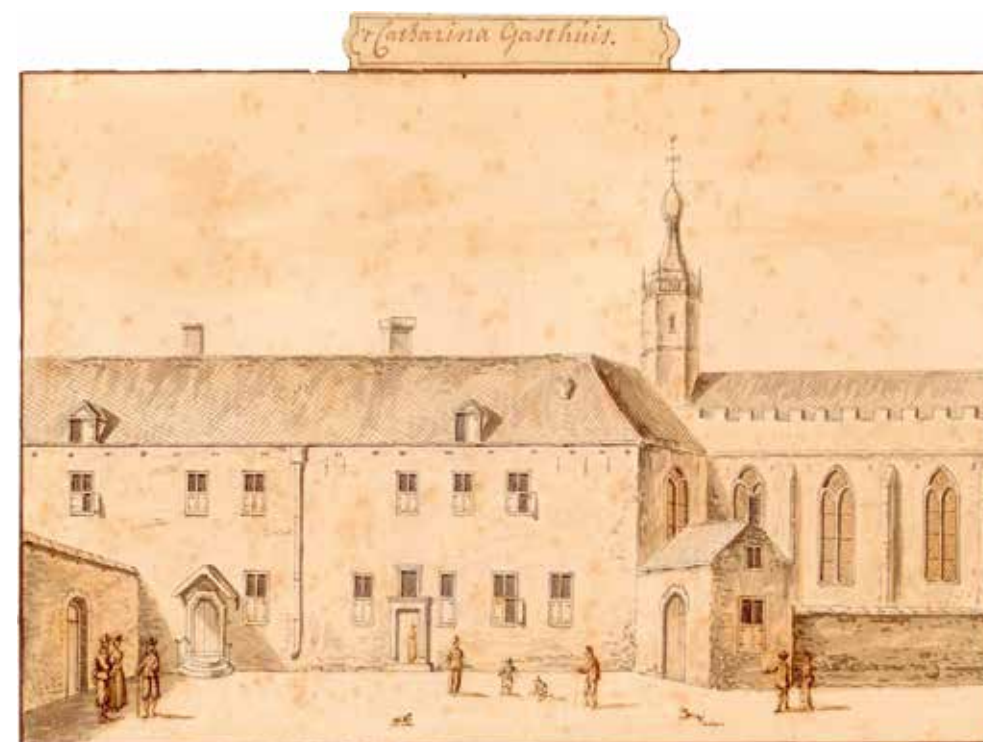
De Sint-Catharinakerk vanuit het zuiden. Schetsmatige pentekening van Nicolaas van der Monde uit ongeveer 1840 naar tekening uit circa 1720. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 37604.

lang gevestigd was geweest, werden sinds 1812 geen zieken meer verpleegd, waardoor Utrecht tien jaar lang, tot de opening van het nieuwe Algemeen Ziekenhuis in het daartoe vertimmerde Apostelgasthuis in de Lange Jufferstraat, een goed ziekenhuis zou ontberen.⁹ Met de ontruiming van de gewezen kloosterkerk voor de katholieken wordt zo de eerste fase van een proces in gang gezet, dat uiteindelijk met de officiële overdracht vijftientig jaar later zou worden besloten, want de katholieken zijn nooit meer uit de Sint-Catharinakerk weggegaan. Met de bestemming tot gewone katholieke parochiekerk bij Koninklijk Besluit van 24 oktober 1840 werd de confessionele metamorfose van de Sint-Catharinakerk definitief.

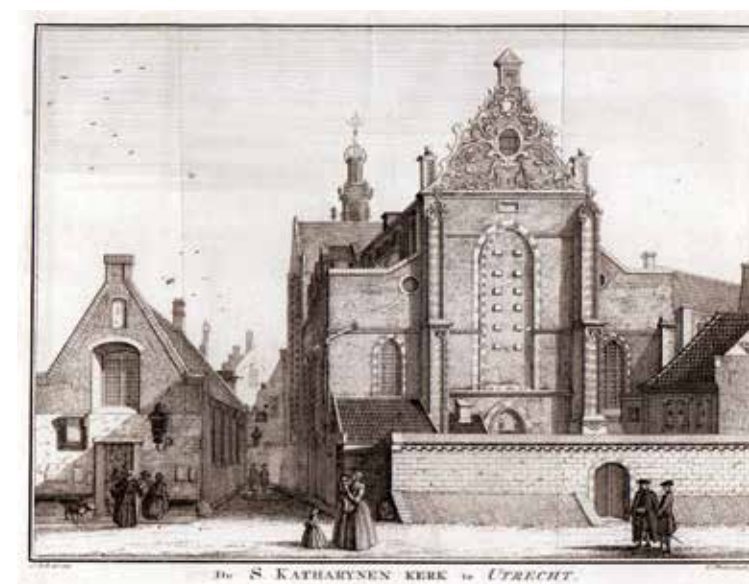
Het was min of meer de hervormde kerkvoogdij zelf, die het ambtelijk raderwerk daartoe in beweging heeft gezet. Met een rekwest aan de koning om eindelijk de net niet geratificeerde overdrachtsregeling alsnog goedgekeurd te krijgen - met de bedoeling om vervolgens het

sterk vervallen gebouw eindelijk te kunnen renoveren - heeft zij op 18 mei 1814, dus nog geen half jaar na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid, de ministeriële geesten onverhoopt wakker geschud.¹⁰ In Den Haag rijzen naar aanleiding daarvan namelijk spoedig twijfels op over de noodzaak van een en ander. Men is daar ongetwijfeld tot de conclusie gekomen dat Utrecht met zeven kerken in hervormde handen wel erg royaal is bedeed. Men wil derhalve, om te voorkomen dat er ook maar één cent voor reparaties aan een nutteloos gebouw ter beschikking wordt gesteld, eerst weten of de Sint-Catharinakerk wel tot die kerken behoort, 'waarvan het voortdurend gebruik voor de Hervormde Gemeente van Utrecht als nodig geacht worden'.¹¹

De drempel die zo voor overhaaste goedkeuring van het in 1810 gesloten akkoord opgeworpen is, wordt daarop alleen maar hoger, als het Utrechtse stadsbestuur medio 1815 met de mededeling overvallen wordt dat de Domstad tot garnizoensplaats uitverkoren is. Want het garnizoen dat, twee- tot drieduizend man groot, weldra aan haar wordt toegewezen, is Brabants - en

Gezicht op het Sint-Catharinaklooster vanaf de binnenplaats naar het noorden met rechts de Sint-Catharinakerk. Tekening in pen en penseel van Abraham Rademaker uit het eerste kwart van de achttiende eeuw. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 37595.

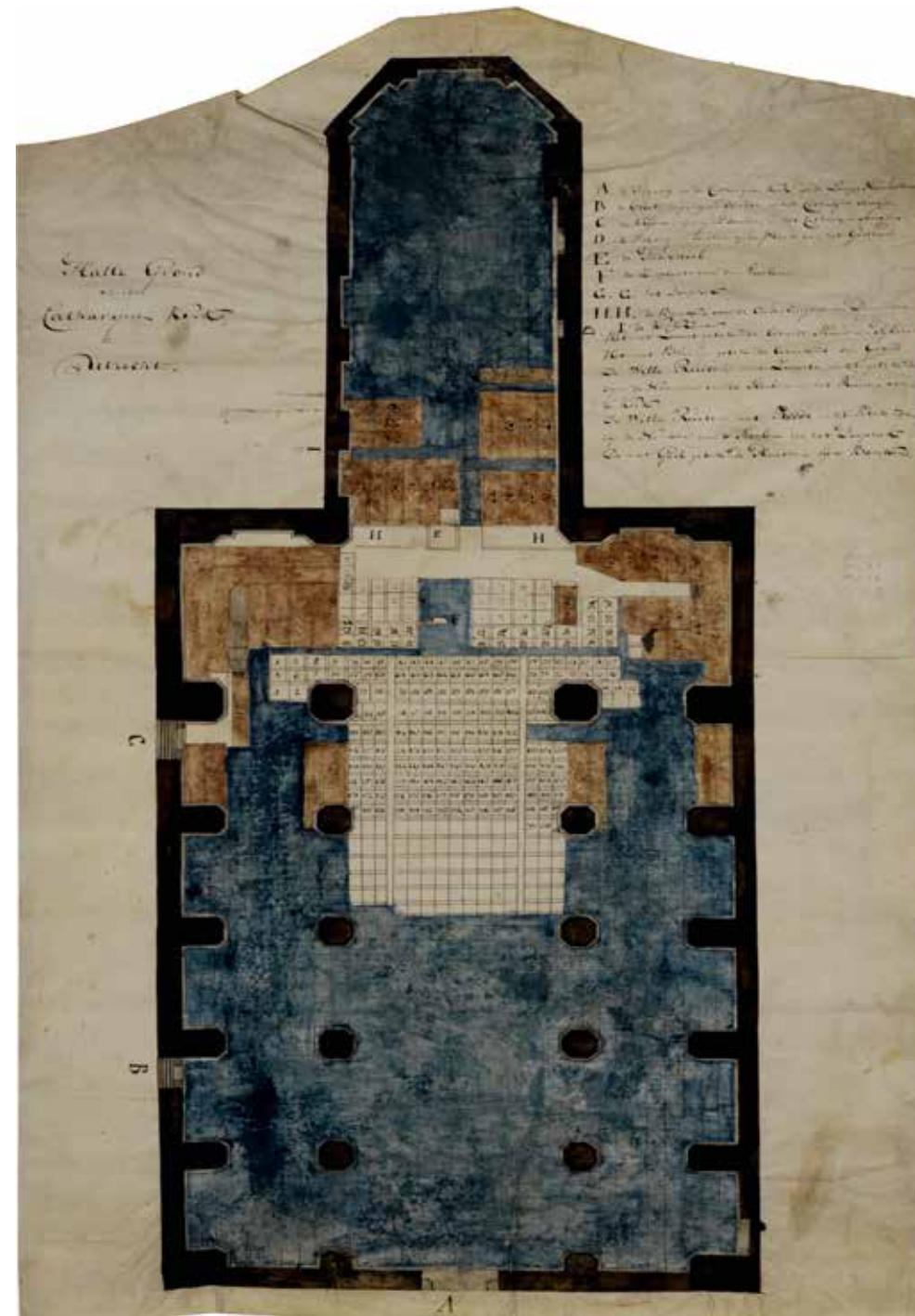

Voorgevel van de Sint-Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat. Prent van Caspar Philips Jacobs naar tekening van Jan de Beijer uit 1744 uit de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, deel XXI (1758). Collectie Het Utrechts Archief, cat. nr. 37606.

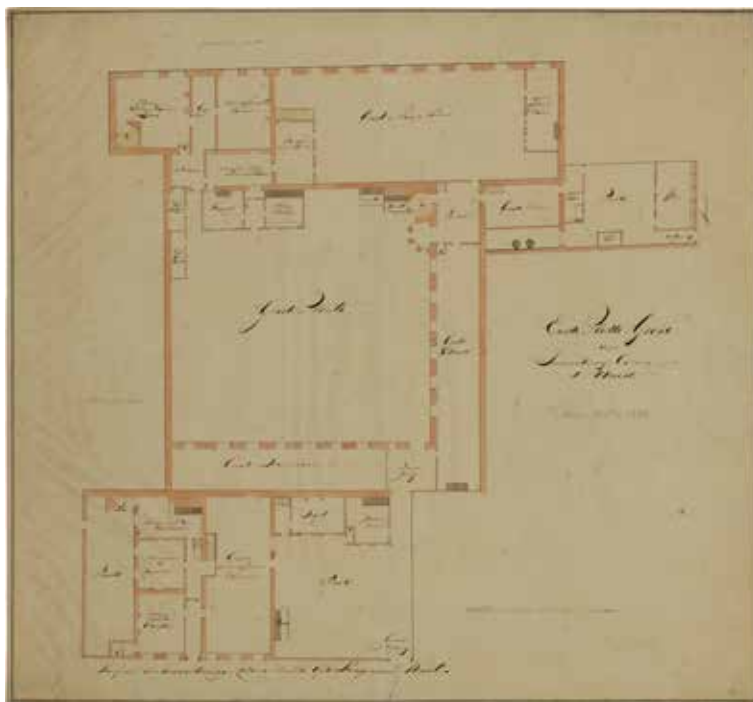

De Lange Nieuwstraat met het ommuurde voorplein van de Sint-Catharinakerk. Prent van Carel Frederik Bendorp de Oude naar tekening van Jan Bulthuis uit 1788. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 38115.

daarmee voor negen-tiende katholiek. Een aparte kerk daarvoor is wenselijk. Daar de katholieken niet, en de hervormden juist wél overvloedig over geschikte kerkruimte beschikken, laat de overheid al snel het oog op een protestants bedehuis vallen. Nadat het stadsbestuur even de Geertekerk in gedachten heeft gehad,¹² wordt daarvoor op 14 juli 1815 dan ook de Sint-Catharinakerk aangewezen, en de hervormde kerkenraad gelast om deze meteen al voor de eerstkomende zondag leeg op te leveren.¹³ Begrijpelijkwijs voelt de hervormde gemeente zich door deze oekaze geschokt. De kerkenraad merkt pinnig op dat zij 'misschien had mogen verwachten, dat zoodanig eene dispositie nopens een van haare kerkgebouwen niet zou zijn genomen dan met voorkennis en overleg van hun, aan welke het opzigt over hetzelfde gemeente, en over het gebruik van haare kerkgebouwen is toevertrouwd'. Zij legt zich slechts schoorvoetend bij dit *fait accompli* neer om niet de schijn te wekken 'als wilde zij aan leden van een ander kerkgemeenschap de gelegenheid ter uitoeffening van hunnen

Plattegrond van de Sint-Catharinakerk met graven. Aquarel op perkament rond 1785. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 216489.

Plattegrond van de begane grond van het Sint-Catharinaklooster na inrichting tot kazerne in 1815, vermoedelijk rond 1840 vervaardigd. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 216486.

Godsdienst betwisten'.¹⁴ De financiële commissie van de kerkvoogdij gaat eveneens slechts onder protest akkoord, met klem opmerkende - en nog een kwart eeuw later zou zij zich hierop met grote hardnekkigheid in haar verzet tegen definitieve afstand van de kerk aan de katholieken blijven beroepen -

dat deze zaak nimmer strekken moge tot eenig pre Judice van het regt der Gereformeerde Gemeente, en dat dezelve voorts daarheen werd gedirigeerd, dat de voorzeide onze Gemeente zo kort zulks doenlyk zal zyn, gepriveerd blijve van het gebruik der Catharinakerk, en dat wanneer het tegenwoordig Garnisoen zal uittrekken, en dus gemelde kerk niet meer ten behoeve van hetzelfde zal dienen, die aan onze Gemeente weder in zodanigen behoorlyken staat kosteloos zal worden overgegeven, als dezelve zich thans bevonden heeft.¹⁵

Nu gaat ook het stadsbestuur daar vooralsnog geheel en al van uit,¹⁶ maar naar later zal blijken zijn de hervormden met deze ontruiming toch het bewuste gebouw voorgoed kwijt.

Zo trekken Brabants militairen op zondag in het bedehuis in de Lange Nieuwstraat. Het is intussen evenwel een zeer kale kerk die katholiek Utrecht in handen krijgt. En wie precies die kale kerk in handen krijgt, is daarmee bovendien nog niet beslist. De verdere afwerking van de overdracht, die per decreet zo voortvarend geregeld leek, heeft dan ook nog heel wat voeten in de aarde.

Om te beginnen voelt weldra niet alleen de hervormde gemeente zich bij de gang van zaken gepasseerd. Als namelijk de pastoor van de Augustijnerstatie, Johannes Franciscus Josephus de Carnoncle (1756/57-1815), in verband met

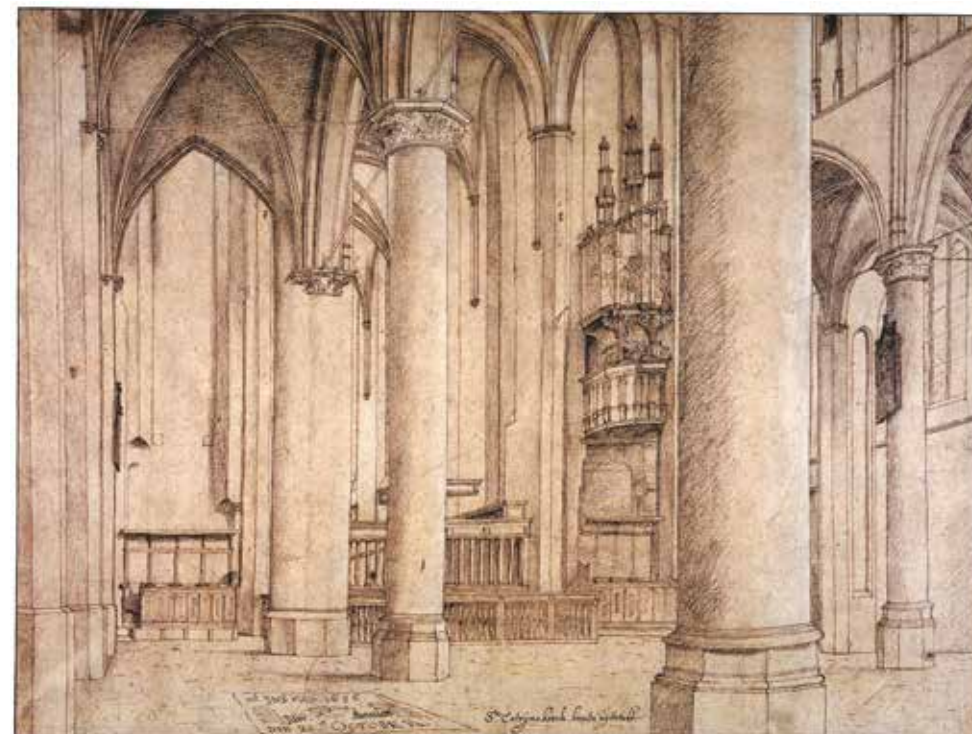

Jezus zegent de kinderen van Michiel Poppen en zijn vrouw. Schilderij van Werner van den Valckert uit 1620, vanaf 1815 het altaarstuk in de Sint-Catharinakerk. Collectie Museum Catharijneconvent, inv.nr. ABM s127. Foto Museum Catharijneconvent/Ruben de Heer.

door hem ten behoeve van de garnizoenssoldaten verzorgde erediensten, op eigen houtje de overheid verzoekt om een financiële bijdrage voor de aanschaf van de nodige liturgische paraferalia ad f 350,-, alsmede om een jaarwedde van f 1.500,- ('als door de Hervormde predikanten te Utrecht wordt genoten'),¹⁷ trapt de Utrechtse aartspriester Gerrit van Nooy (1765-1832) - in kerkhiërarchisch opzicht zijn directe chef - op de rem. Verbaasd dat de bewuste pastoor gemeend heeft dit alles buiten hem om te kunnen regelen laat hij de gouverneur van de provincie Utrecht, Jan Maximiliaan baron van Tuyll van Serooskerken (1771-1843), weten dat De Carnoncle niet de enige is die voor ondersteuning in aanmerking komt. De desbetreffende taak rouleert onder álle geestelijken, zodat 'elk Pastoor wiens tourbeurt het is, om aldaar den dienst te verrigten, zich in de noodzakelijkheid bevindt, het nodige als zijnde kandelaren, waschkaarsen, kruisbeeld en overige zaken, welke voor het uitoeffenen der godsdienst onontbeerlijk zijn, met zich te voeren'.¹⁸ Iedereen heeft zodoende recht op alles.

Met als gevolg dat niemand iets krijgt. De commissaris-generaal van Oorlog ad interim, Friedrich Adrian graaf von der Goltz (1770-1849), en de staatssecretaris voor Binnenlandse Zaken, Jhr. Willem Frederik Roëll (1767-1835), adviseren Willem I op 4 september namelijk negatief, en vinden daarvoor bij de koning gehoor.¹⁹ In andere steden worden door geestelijken van allerlei slag ook aparte diensten voor de militairen gehouden zonder dat daar een nadere vergoeding voor materiaal- of personeelskosten tegenover staat. Tevens is in Utrecht de lastenverzwaring maar tijdelijk; alleen als dit niet het geval is, zou een speciale garnizoenspriester aangesteld moeten worden.²⁰ Slechts de buitengewone uitgaven die door de pastoors speciaal voor de garnizoenskerk moeten worden gemaakt en waarvan de hoogte nog exact zal dienen te worden vastgesteld, zo wordt derhalve bij Koninklijk Besluit van 23 september 1815 no.16 bepaald, kunnen eventueel worden vergoed.²¹

Maar voor Van Nooy was de bestaande werkverdeling nu al geen oplossing meer. De garnizoensdienst is voor zijn pastoors gewoonweg te zwaar om er nog langer even bij te doen, zeker voor hen die niet over een eigen kapelaan beschikken. Met angst en beven zien zij vanwege deze taakverzwaring de aanstaande kerstviering tegemoet. Derhalve wendt de aartspriester zich op 5 december tot het Rijk teneinde voor de militairen een eigen, van landswege te bezoldigen aalmoezenier te doen aanstellen, en voor hem het nieuwverworven oude kerkgebouw op rijkskosten op passende wijze in te laten richten.²² Later zou hij met het oog daarop ook nog op het militaire hospitaal wijzen, waarin meestal tevens veel zieke soldaten uit andere steden verpleegd worden, wat de belasting voor de huidige stadspastoors nog eens extra verzwart.²³

Interieur van de Sint-Catharinakerk, blik vanuit de noorderzijbeuk door het schip naar koor en transept. Tekening met pen en krijt van Pieter Saenredam uit 1636. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 28621.

Een zeer gedetailleerde lijst met twaalf kerkelijke benodigdheden, 'zo spaarzaam als mogelijk is' berekend, wordt nog diezelfde dag door hem opgestuurd. Het betreft, zo benadrukt Van Nooy, echt een minimumprogram, en beperkt zich tot zaken als kelken, kandelaren, kaarsen en klederen, benevens onder andere twee biechtstoelen - 'schoon in de Roomschen Kerken, 't gebruik is van beelden te plaatsen, en meestal een orgel word gevonden, zo heb ik egter deze zaken niet willen aanstippen, omdat ze tot 't onontbeerlyke voor den Godsdienstoeffening niet behooren'.²⁴

Hoe specifiek ook, voor de gouverneur is de opgave niet specifiek genoeg. De aartspriester verklaart echter, dat *nog* specifiekere ondoenlijk is. De uiteindelijke kosten hangen sterk af van de mate waarin de koning op een koopje uit is, dan wel het politiek-psychologische belang van een uitbundige uitmonstering onderkent. Het Rijk dient er zich in dit verband immers rekenschap van te geven, zo laat Van Nooy er waarschuwend op volgen, dat:

wanneer de benodigdheden ter uitoeffening der R.C.Godsdienst in den St.Cathrynekerk op eene al te economische en zuinige voet werd zamengesteld, zulks voor de Militairen van gemelden Godsdienst, onder wien zo veelen van eene aanzienlijke geboorte gevonden worden, en die zo zeer aan prachtige kerken zijn gewoon, zeer aanstootelijk zou voorkomen, en zij welligt op verkeerde begrippen zoude kunnen vallen, dat de R.C.Godsdienst in deze departementen, zo niet verdrukt, ten minsten als beuzelingen word behandelt, waardoor zeer zeker, Zyne Koninglyken Majesteit zoude worden gecompromitteert.²⁵

- hoe royaler de koning met zijn beurs voor de katholieken omspringt, hoe royaler ook de katholieken met hun steun voor de koning zullen omspringen.

Het departement van Oorlog ziet dit evenwel anders. Zoals de gouverneur in zijn naam op 4 januari 1816 aan het stadsbestuur meedeelt: wat de materiële kosten betreft had De Carnoncle, die intussen overleden was,²⁶ zich indertijd zeer wel in de mogelijkheid bevonden een bedrag te noemen. Men wenst dit nu dus van Van Nooy eveneens. En wat de personele kosten betreft, rijst er plots überhaupt weer twijfel aangaande de noodzaak om alle katholieke soldaten in de Sint-Catharinakerk bijeen te brengen - kan men hen niet over alle kerken verdelen? Want als men hen hier in Utrecht een dure eigen kerk en herder geeft, moet men dat elders met hun soortgenoten ook doen.²⁷

Verder dan het noemen van een zeer globaal - en zeer royaal - bedrag (te weten f 2.500,-) gaat de aartspriester daarop evenwel niet, en nu de Sint-Catharinakerk net is binnengehaald, is hij geenszins van plan deze weer zonder slag of stoot uit handen te geven. Ofschoon er binnen de stadsmuren van Utrecht al liefst zeven katholieke kerken bestaan, zo laat het stadsbestuur in zijn geest gouverneur Van Tuyll weten, zijn zij geen van alle groot, ten minste niet zo groot dat zij burgers en militairen tegelijk zouden kunnen bevatten: in dat geval zouden alle pastoors dubbel dienst moeten doen, 'hetgeen ons zoude voorkomen niet wel van hen te vergen is'.²⁸ Zolang er in de stad roomsgezinde soldaten huizen, hebben de katholieken de extra kerk en een extra pastoor hard nodig.

Met deze financiële eis is in Den Haag de 23 september geopende deur echter wel meteen weer dicht. De sprong van f 330,- (opgave-De Carnoncle) naar f 2.500,- (program-Van Nooy) is te fors om subsidiëring nog langer in overweging te nemen, al is het maar met het oog op het gevaar van precedentwerking. Het departement van Oorlog schrijft bij monde van Van der Goltz op 31 januari nogmaals:

blijft het land noodeloos en zonder eenig nut bezwaard met alle de gemaakte depenses, en met de bewaring, en het onderhoud der hier of daar aangekochte goederen telken reize wanneer, ten gevolge der zoo frequente garnisoensverwisselingen, in die steden korpsen en bezetting komen welke in de noordelijke provincien geligt en zamengesteld zijn uit militairen de onroomsche belijdenissen toegedaan.²⁹

Cruciaal, met andere woorden, is het uitzicht van Utrecht op het behoud van een omvangrijk katholiek garnizoen op de langere termijn. Zolang hieromtrent niets zeker is, wil de rijks-overheid de eredienstuitgaven tot het uiterste minimum beperken.

Merkwaardigerwijs wordt pas nu het departement voor R.K. Eeredienst over deze kwestie geraadpleegd. Directeur-generaal Melchior Joseph François Ghislain baron Goubau d'Hovorst (1757-1836) blijkt met het oog op de tijdelijkheid van het garnizoen geheel dezelfde mening toegedaan. Als dit verblijf inderdaad tijdelijk is, is de f 330,- van De Carnoncle voldoende. Als de koning echter de kerk definitief aan de katholieken wil laten, en op rijkskosten 'van alle benodigdheden' wil voorzien, is deze som daarentegen veel te weinig.³⁰

Van Nooy laat zich hierdoor niet uit het veld slaan. Als Den Haag een tot op de cent nauwkeurige kostenopgave wil krijgen, kan Den Haag zijn tot op de cent nauwkeurige kostenopgave ook krijgen. Geflankeerd door een - exact gelijktijdige - ondersteunende brief van de Utrechtse bataillonscommandant, die met het oog op zedenheil en zielenheil van zijn manschappen het verzoek om een eigen garnizoensgeestelijke onderschrijft,³¹ stuurt de aartspriester 8 juli 1816 het departement de gevraagde toekomstige factuur op. Zij is inderdaad tot op de cent nauwkeurig:

- 1 Vier houte uitgesneedene kandelaren opt altaar; dezelve wit geverft en vergult, item een Christusbeeld aan t kruis om opt tabernakel te plaatsen met verven en verzilveren. Maakt f 187,10;

Melchior Joseph François Ghislain baron Goubau d'Hovorst (1757-1826), van 1815 tot 1826 directeur-generaal van het departement voor R.K. Eeredienst. Portret van Pierre Corneille van Geel uit 1836. Collectie Österreichische Nationalbibliothek Wien. Foto Wikimedia Commons.

- 2 de noodige Linnens ter bekleedinge van t altaar, communiebank, zo ook t linnen voor de priesterlijken klederen, met t noodige kantwerk en toebehooren. Maakt f 423,-;
 - 3 de vijf noodige, van zijden stoffen gemaakte miskleederen, en deszelfs toebehooren, volgens de vijf onderscheidene couleuren, die de kerk gebruikt, als ook de daartoe noodigen Persementen franje werken, daarenboven de benodigden zeiden ondercommunieklederen. Maakt f 893,14.
- N.B. behalven deesen goederen zoude gemelden kerk nog van ten minsten eenen kelk en ciborium, wierooksvat &c. voorzien behoren te worden, zijnde tot nog toe de dienstdoende Pastoor genoodzaakt t zelve mede te brengen.³²

Goubau is ditmaal tevreden. In plaats van twee-en-een-half-duizend gulden verlangt de aartspriester nu in concreto nog maar vijftienhonderddrie. Zijns inziens staat derhalve thans een gratificatie en inrichting op rijkskosten niets meer in de weg,³³ en na een persoonlijk bezoek aan het kerkgebouw laat hij weten dat hij zo spoedig mogelijk voor een aparte garnizoensgeestelijke zal zorgen³⁴ - die er dan ook inderdaad komt.

Voor het tot herinrichting van de kerk komt, komt er echter nog wat tussen. Het verblijf van het Brabantse garnizoen blijkt inderdaad slechts van korte duur - eind 1816 is het weer vertrokken. En zodra de laatste Brabantse militair zijn hielen heeft gelicht, beveelt het stadsbestuur op Oudjaar de katholieken de Sint-Catharinakerk binnen tien dagen te ontruimen.

Twee dagen later protesteert Van Nooy in een nieuw schrijven aan de koning fel. De kerk was weliswaar indertijd inderdaad specifiek voor de katholieken ingeruimd vanwege het toenmaals sterk katholiek gekleurde garnizoen, maar er zal in Utrecht altijd een militaire bezetting blijven, en daaronder zullen zich ook altijd wel katholieken bevinden. Zelfs ingeval van het ontbreken van enige gelovige soldaat is het gebouw onmisbaar geworden, met name tijdens de feestdagen. De handelwijze van het stadsbestuur, zo laat hij volgen, heeft de ingezetenen van Utrecht zeer geschokt, 'te meer daar zij van tijd tot tijd ontwaren dat uwe koninklijke Majesteit aan de protestanten in België goedgunstig kerken schenkt'. Eens te meer bevreemdt de hele gang van zaken:

daar 't klaarblijkelijk is, dat van den eene kant de protestanten te Utrecht overvloed van kerken hebben om op eene voor hen gemakkelijke wijze hunnen Eeredienst te kunnen uitoefenen, en dat men van

den anderen kant aan de R.Catholijken van Utrecht, zijnde circa 12000 zielen in getal en dus ruim eenderden der overige geloofsgenoote uitmaakende, een voor de uitoeffening van den Godsdienst aanzienlijk en nuttig gebouw doet ontruimen, 't welk schoon om andere reden ter uitoeffening van hunnen Godsdienst is geschonken. Jaa ik meen, Uwe Majesteit te mogen doen opmerken dat deze handelwijze mij niet toeschijnt met de Grondwet, die aan alle gezindheden gelijkheid van voorrechten toekent, overeentekomen.³⁵

Ook de Utrechtse pastoors zitten niet stil. Op 7 januari 1817 sturen zij gezamenlijk een protestbrief van dezelfde strekking aan het stadsbestuur. Goubau had hen afgelopen zomer als zijn wens te kennen gegeven dat de Sint-Catharinakerk 'tot een duurzame Garnisoenskerk dienen zoude', en daaraan houden zij vast. Tot elke prijs wenst men te voorkomen dat hun keurige kerkgangers in de toekomst in te benauwde engtes met bonkig krijgsvolk om een zitplek moeten vechten:

wij willen hierdoor het gemor en gevloek van tegenwoordige en komend garnizoenen, het misnoegen ende veragting van ons aller eigene gemeentens ons voorzigtig van den hals houden. - Van de militaire, die zig in onse negenueursche kerk of in het geheel niet zullen kunnen begeven om de steeds Plaatsgrijpende volhijd en alle de bezette Plaatsen van eigenaren, en zoo onder den bloten hemel aan regen en wind dikwils geëxposeerd worden zullen of in de Kerk zonder Plaatsen in hoeken en holen / zooals onse kerkhuizen zijn / zig als verschoveling zullen moeten behandeld zien, tegen hun heerschend Point d'honneur en dit voor verdedigers van het vaderland, 's Konings kinderen, welke zijne Majesteit gewis boven anderen met eene goede godsdiensttoefening wil bevoorrecht zien.³⁶

Er kan toch geen sprake van zijn dat de roomse soldaten het in de toekomst zonder aparte garnizoenskerk zouden moeten stellen, omdat zij dan ingevolge het onvermijdelijke toerbeurtsysteem onder de reguliere pastoors 'ieder zondag naar een andere kerk ginds en herwaards zouden geslingerd worden, hetgeen gewis ieder militair moet ergeren en verdrieten'? Bovendien zou dit hevig misnoegen bij de gewone kerkgangers opwekken. Ook als het maar om vijftientig man zou gaan, zouden de 'inkomende militaire menigtes stoornis, verwarring, opschudding en hindering in godsvrucht en berooving hunner wettige Plaatsen in hunne toch genoeg bekrompene en voor henzelve nog te klijne kerkhuizen [veroorzaken]'.³⁷

De aartspriesterlijke interventie van 2 januari had intussen echter al succes gehad. Goubau gelast vier dagen later de gouverneur ervoor te zorgen dat de burgemeester de gegeven orders inzake de Sint-Catharinakerk intrekt en de kerk in afwachting van een definitieve oplossing ter beschikking van de katholieken laat.³⁸ Aldus gebeurt.

Maar het gebeurt niet van harte. En als het alleen aan het stadhuis ligt, gebeurt het zelfs niet. Burgemeesters blijven erbij dat nu het garnizoen vertrokken is ook automatisch de in bruikleen afgestane Sint-Catharinakerk teruggegeven dient te worden aan de rechtmatige eigenaars, die zich immers, na twee eeuwen ongestoord bezit, hun gemis slechts 'voor dien tijd' hadden laten welgevalen³⁹ - inderdaad zou de Byzondere Kerkeraad van de hervormde gemeente weldra van een dergelijke wens en verwachting kond doen.⁴⁰ Dat de katholieke kerkjes te klein zijn doet volgens het stadsbestuur niet ter zake. Mocht Willem I alsnog aan het idee van een permanente katholieke garnizoenskerk willen vasthouden, dan zou men daarvoor beter de voormalige huiskapel van Lodewijk Napoleon in diens paleis aan de Voorstraat kunnen nemen, tenzij de katholieken en hervormden over de afstand van een ander gebouw tot overeenstemming zouden komen.⁴¹

Gouverneur Van Tuyll, de katholieken minder ongunstig gezind dan het stadsbestuur, knoopt hierbij direct aan door Van Nooys opmerking inzake de hervormde rijkdom aan bedehuizen te onderschrijven, 'als kunnende wel een der kerkgebouwen gemist worden'.⁴² Zowel de minister van Binnenlandse Zaken, Patrice Charles Ghislain ridder de Coninck (1770-1827), die inmiddels Roëll is opgevolgd, als directeur-generaal van R.K. Eeredienst Goubau sluiten zich daar anderhalve maand later prompt bij aan.⁴³ In deze geest wordt derhalve bij Koninklijk Besluit van 6 mei 1817 no. 34 beschikt. Het stadsbestuur krijgt de opdracht een schikking tussen de aartspriester en de hervormde gemeente over het gebruik van de Sint-Catharinakerk of enige andere protestantse kerk tot stand te brengen.⁴⁴ De noodzaak van een extra katholieke kerk in zijn algemeenheid is daarmee expliciet door het rijk erkend - of, zoals de directeur-generaal het later zou formuleren: de bekrompenheid van de bestaande kerken geeft aanleiding 'tot allerlei ongeregelde heden en zedeloosheid, waartegen het volstrekt noodzakelijk zij, te voorzien'.⁴⁵ Er is er geen enkele ruim genoeg om fatsoenlijk aan alle eigen kerkgangsters plaats te bieden.

Omdat het afstaan van een andere kerk de hervormden en het met hen heulende stadsbestuur ongetwijfeld nog meer aan het hart zou zijn gegaan, blijft het bij de Sint-Catharinakerk. Goubau schrijft 16 januari 1818 het departement van Hervormde Eredienst dat hij op zijn jongste rondreis, die rond kerstmis plaats had gevonden,⁴⁶ alle katholieke kerken in Utrecht bekeken had, en ook de Sint-Catharinakerk had bezocht. Hoe slecht die kerk er

ook uitzag - vrijwel alles ontbreekt - zij is ruim, lichtig, gezond, kortom, 'bijzonder geschikt voor de katholieken'. Hij heeft een van de burgemeesters gevraagd of dit gebouw niet finaal aan de katholieken afgestaan zou kunnen worden. Deze zag geen bezwaren, en Goubau ziet deze zelf evenmin, integendeel. Als de katholieken namelijk niet de Sint-Catharinakerk krijgen, hebben zij binnenkort beslist subsidie nodig om zelf een fatsoenlijke nieuwe kerk te kunnen bouwen.⁴⁷

Of Goubau hiermee het gesprek waarheidsgetrouw weergaf, is niet zeker. Burgemeesters van hun kant herinnerden zich meer dan anderhalf jaar later de uitkomst van Goubau's bezoek van 25 december in ieder geval iets anders dan deze indertijd zelf. Geenszins, zo zouden zij ten overstaan van de provincie beweren, waren beide partijen toen onderling overeengekomen dat de hervormden zo gemakkelijk de Sint-Catharinakerk konden missen. Integendeel. Goubau zou toen in het bijzijn van de aartspriester juist verklaard hebben, dat hij de hervormde gemeente zeker niet perse de Sint-Catharinakerk wilde afnemen, maar slechts wenste dat zij bij minnelijke schikking 'van een harer kerken, welke die dan ook ware, aan de Roomschegezinden, ten behoeve van de Militairen, afstand dede'.⁴⁸

En beslist hadden zij, burgemeesters, zélf ten aanzien van de Sint-Catharinakerk een voorbehoud gemaakt. Want alleen als de hervormde gemeente eindelijk in het eigendom van de Dom en Janskerk - in 1811 bij de opheffing van de kapittels door de Staat geconfisqueerd en aan de Domeinen toegevoegd⁴⁹ - bevestigd werd, zou zij in staat zijn te beoordelen 'welke kerk zij het gevoeglijkst zoude kunnen overgeven'.⁵⁰ Zij wilden duidelijk niet het risico lopen, dat de hervormden uiteindelijk zonder alle drie de kerken zouden komen te zitten.

Intussen is er toch nog steeds sprake van een contingent katholieke militairen binnen de Utrechtse stadsmuren, er fungeert althans inmiddels een legeraalmoezenier. Het is de gewezen arts Johannes Baptist Huygens (1771-1824), hij zit er niet tot genoegen van het stadsbestuur,⁵¹ hij schrijft ook af en toe een brief, en ongetwijfeld was het mede daarom, dat hij er niet tot genoegen van het stadsbestuur zat.

Hoog lopen namelijk de gemoederen op, nadat hij op 15 november 1818 's ochtends de kerkdeur heeft geopend. De aartspriester krijgt even later te lezen dat de aalmoezenier

in het opgaan van den predikstoel heeft bevonden, dat er even te voren volgens de omstandigheden berekend, door eenen mensch gesegden preekstoel tot een plaats (andersints tot noodsaakelijkheid) was gebruikt, dat den ondergeschrevene ziende de kerk met eene

menigten van alle slag van menschen geheel vervult, het geraadzaamst vond, deeze zoo honende als onteerende daad te moeten verzwijgen, om geen twist of oproer te veroorzaken, moetende zig over den predikstoel houden om van den stank bevrijd te wezen.

Na afloop heeft hij daarover evenwel de legercommandant, en met diens goedkeuring de officier van politie ingelicht.⁵²

Ook een zorgvuldig geselecteerde groep kerkgangers was door aalmoezenier Huygens op de hoogte gebracht, en dezen wenden zich daarop zelfs direct tot het departement. Geschokt berichten zij dat zij door de aalmoezenier naar de kansel waren meegetroond

om in oogenschouw te neemen eene daad, die zoo voor een R.C.bidplaats, voor den Priester zelve, voor geheel onze geloofsgezindheid, als aan ieder der Catholijken in het bijzonder, zoo honend, ja zelfs zoo oproerverwekkend is, als is dat zij ondergeschrevenen aldaar hebben moeten zien, dat een mensch zijn ruim bevoeg had gedaan in den predikstoel, konnende deze schandelijke daad, volgens bijzijnde omstandigheden, niet anders zijn geschied dan in den nacht; om, dewijl het onmogelijk is, dat er een Catholijke in de kerk kan komen, en geen andere als Gereformeerde de sleutels hebben, die, ofwel om lijken te begraven, of particulieren, die daar hunne werktuigen inbrengen, de vorige koster die zijn sleutels nog in bewaring houdt, etc. een particulier Jongman die zijne slaapkamer aan de kerk heeft, die met een open vengster in de kerk uitkomt, welk hij niet wilt laten sluiten...⁵³

De suggestie is duidelijk: of De Jeugd, of De Reformatie heeft het gedaan.

De ellende, aldus steekt ook Huygens de beschuldigende vinger uit in de richting van de tegenpartij, is een gevolg van een teveel aan openstaande vensters en rondzwervende sleutels bij de gewezen gebruikers, gevolg van de nog immer bestaande onduidelijkheid inzake het eigendom van de kerk. Een herhaling van een dergelijke wandaad dient met alle macht voorkomen te worden - 'want soo iets diergelijks op het altaar geschiede, zoude het den ondergeschrevene onmogelijk zijn zijnen dienst te kunnen verrigten', en is de beer geheel los.⁵⁴

Een reden temeer voor de aartspriester om nogmaals met klem op de al zo vaak verzochte afstand van de Sint-Catharinakerk aan te dringen, waarbij hij niet kan nalaten op te merken dat hem 'soms in de gedachten komt of de oorzaak deezer vertraging, niet bij het een of ander tusschenbestuur moet

worden gezocht'.⁵⁵ Als men de kerk eindelijk aan de katholieken toewijst, is er voor de hervormden geen reden meer om op teruggave te hopen, en houden het soort schunnigheden als de bedoelde stinkbom, die slechts op grond van deze hoop tot doel hebben de katholieken voortijdig uit te roken, vanzelf wel op.

De kwestie wordt intussen reeds op zeer hoog niveau met belangstelling bestudeerd. Goubau, op wiens bureau de berichten uiteindelijk zijn beland, blijft er echter vooreerst nuchter onder en benadert de zaak vooral van de praktische kant. Zijn oplossing is simpel: draag de kerk over aan de katholieken, zodat deze geheel hun eigendom is; het probleem van de kleine, bekrompen bedehuizen is alleen door de verwerving van grote kerken te verhelpen, en de hervormden hebben de Sint-Catharinakerk toch niet nodig. Belet vervolgens de toegang aan personen van elke andere gezindte, wat betekent: sleutels inleveren, vensters dicht.⁵⁶

Op het stadhuis kijkt men er duidelijk anders tegenaan. Een der burgemeesters heeft reeds een antwoord gereedliggen, waarin de zwarte piet in het katholieke kamp wordt gelegd, en de kerk weer ten behoeve van de hervormden wordt opgeëist. De anderen gaan daar zonder slag of stoot mee akkoord. Helder had hun collega in hun ogen uiteengezet op welke wijze indertijd de Sint-Catharinakerk provisioneel was afgestaan, 'met vermelding van welke delayerende uitvlugten de aartspriester zich heeft bediend, om genoemde kerk (de reden waarom dezelve was gecedeerd ophoudende) op daartoe gedaane aanvraag terug te geven; betogende dezelve voorts de verkeerdheid van het sustenu, als of de in de afgelopen maand in den Kansel van voorsz. kerkgebouw gepleegde wandaad juist door leden buiten den R.C.Godsdiensdienst zoude moeten zijn gepleegd'.⁵⁷ De opgestelde brief wordt derhalve door de vergadering onverkort overgenomen en meteen verzonden. Daarin neemt men vooral uitdrukkelijk stelling tegen de stemming, als zouden de beweerde baldadigheden - waarvan men overigens niets gehoord heeft - op conto van protestanten geschreven moeten worden. Een dergelijke vorm van kanselbevuilding vindt ook regelmatig in de hervormde kerken plaats, speciaal in de Dom, en dat zonder dat iemand dit direct zonder enig bewijs aan een katholiek, bij uitsluiting van elk ander, toe zou durven schrijven, 'als te wel overtuigd zijnde, dat er in alle kerkgenootschappen menschen van eene slechte opvoeding en Euvelen moedwil gevonden worden'. Bovendien kon iedereen naar binnen, want de avond tevoren hebben diverse voorbijgangers de kerkdeuren open zien staan. Ongetwijfeld is het de koster zelf geweest die vergeten is de kerk af te sluiten, en liegt deze wanneer hij zegt dat verder alleen hervormden sleutels bezitten. Dezen komen verder alleen bij een begrafenis nog binnen, 'niemand hunner heeft er eenige

gereedschappen in, dan die tot het begraven vereischt worden, en het venster der Slaapkamer van zekeren bij ons onbekende Jongman [...] is met ijzeren tralien [...] geseceerd'. De burgemeesters dringen er dan ook nadrukkelijk bij de gouverneur op aan om hun rapport aan Goubau ter hand te stellen, opdat deze de misleiding onderkent.⁵⁸

Er bestaat bovendien, zo blijkt uit deze brief, ook nog enig oudzeer aan de zijde van de burgemeesters. Want bovenal, zo hadden zij besloten, had het hen hogelijk verbaasd dat de katholieke klachtbrief mede ondertekend was door een zekere Lambertus Johannes Lambotte (1763/64-1840). Toen namelijk afgelopen september enige hervormde kasten in de Sint-Catharinakerk opengebroken bleken, 'de goederen eruitgenomen, door de kerk verstrooit, en de Bijbels met Voeten vertrapt', viel namelijk ook reeds diens naam, 'als den last tot die braak te hebben gegeven'. Lambotte had toen weliswaar ontkend, maar had zich, aldus burgemeesters, bij de confrontatie met deze beschuldiging hoogst verdacht gedragen.⁵⁹

Van Tuyl onderschrijft de teneur van het rapport, maar voegt er wel aan toe, dat het stadsbestuur duidelijk niet graag tot overdracht van de Sint-Catharinakerk overgaat. Het lijkt hem echter dat als er eenmaal een regeling getroffen is inzake het onderhoud van de Dom en de Janskerk, misschien ook zelfs nog andere kerken aan de katholieken afgestaan zouden kunnen worden.⁶⁰ Zijn schrijven blijft echter vooreerst zonder gevolg - de katholieken behouden weliswaar het gebruik van de Sint-Catharinakerk, maar tot een daadwerkelijke overdracht komt het niet. En de hoognodige onderhoudsbeurt blijft achterwege.

Dat is mede het gevolg van de opstelling van het Algemeen Bestuur van de Vereenigde Gods- en Gasthuizen, dat de nodige personele overlapping met het stadsbestuur kende. Het was ingevolge de bij het Koninklijk Besluit van 27 maart 1817 tot stand gekomen reorganisatie van de stedelijke ziekenzorg verantwoordelijk geworden voor het Catharijneconvent, dat bij deze gelegenheid met acht andere oude gasthuizen tot één instelling was gefuseerd.⁶¹ De nalatigheid van dit college, dat uit dien hoofde tevens voortaan het beheer over het kerkgebouw voerde, zou de komende jaren meermalen tot hevige wrijving leiden.

Symbool in de strijd om de onderhoudsplicht wordt daarbij weldra het lot van het torentje op het dak: voor de katholieken psychologisch belangrijk als uithangbord, voor de tegenpartij op de rekening een onnutte kostbare post. Het torentje blijkt namelijk bouwvallig. Waar Huygens het dus gerepareerd wil zien, daar vindt het gasthuisbestuur hierin aanleiding om het te willen slopen, wat de aalmoezenier koste wat kost wil voorkomen, omdat dit tot

'haatelijke verbitteringen' tussen Rooms en Onrooms zal leiden.⁶² En niet alleen de kwestie van het torentje leidt tot wrevel; daarnaast laat het pleisterwerk boven het altaar los, om in kleine stukjes naar beneden te vallen, en zijn de graven zo slecht afgedicht, dat 'men tusschen de reeten der grafsteen de leiken kan gewaar worden, [waardoor] in gezegde kerk steeds eene stinkende uitwaaseming plaats vindt'.

Mogelijk mede om te dezer zake een oplossing te forceren, dienen dan enkele vooraanstaande katholieken een verzoekschrift in om 'ten voordeele der Roomsche Katholijken [...] over de voormalige Capittelkerken, thans aan den Domeinen toebehoorende, te willen beschikken'. Anders gezegd: zij vragen, nu adequate herstelmaatregelen van de garnizoenskerk uitblijven, naast de Sint-Catharinakerk nu ook nog eens om toewijzing van de Janskerk en de Dom. Dit, zo stelt Van Nooy, is zowel ten bate van de luister der katholieken als ten voordele van het Rijk. Alleen zo kunnen nodeloos kostbare reparaties aan de zeven huiskerken voorkomen worden, welke namelijk, hoe prijzig ook verbeterd, nooit werkelijk zullen kunnen voldoen.⁶³

Intussen bereikt het conflict rond de Sint-Catharinakerk een hoogtepunt, als Gast- en Godshuizen daadwerkelijk aanstalten gaat maken om het wankle torentje te slopen.⁶⁴ Den Haag roept daarop Utrecht ter verantwoording, maar daar houdt men voet bij stuk. Nogmaals stuurt men Goubau een door de burgemeester opgesteld uitvoerig exposé 'van de onregmatige wijze, waarop welgemelde kerk thans noch in bezit wordt gehouden'.⁶⁵ Waar Huygens, een medicus die 'onder den titel van Aalmoezenier der Troepen van Zijne Majesteit de voornoemde kerk heeft geoccupeerd zonder dat wy van die qualificatie eenige, veelmin legalen, kennis hebben bekomen', het lef vandaan haalt om een nieuwe toren op te eisen, 'even of [hij] de dispositie over die kerk en over het fonds van het Gasthuis hadt', is het stadsbestuur een raadsel. Dat het in de kerk stinkt komt niet door slecht afgesloten graven, maar omdat men het gebouw gewoon te weinig lucht. En dat het pleister afbrokkelt, moge waar zijn, maar de verantwoordelijkheid voor het binnenwerk berust sedert het decreet van Lodewijk Napoleon van 2 augustus 1808 bij de gebruiker, zodat de vordering van Huygens aan het onbetamelijke grenst. Hieruit, en uit het hen nu door de regering toegezonden rekwest waarin de katholieken zelfs nog eens twee hervormde kerken extra verlangen, zo besluiten B&W, blijkt afdoende, wie aan het ontstaan van fricties tussen de diverse kerkgenootschappen schuldig is. In ieder geval dienen de zaken nu eens definitief geregeld te worden, en dat betekent dat de Dom en Janskerk eindelijk aan de hervormden overgedragen worden, waarna deze vervolgens kunnen bepalen welke kerk zij het minste zouden missen.⁶⁶

Gedeputeerde Staten sluiten zich daarop bij dit voorstel aan.⁶⁷ Gevolg is, dat er geen vervolg is. Het departement van R.K. Eeredienst is kennelijk niet bij machte om een doorbraak tot stand te brengen.

Gevolg is zo, dat twee-en-een-half jaar later het torentje, nog altijd niet gerepareerd, nu helemaal op instorten staat. Op 1 juni 1822 roept de aalmoezenier derhalve weer de hulp van de aartspriester in.⁶⁸ Het helpt weinig, want het stadsbestuur ligt andermaal dwars. Huygens, zo stelt burgemeester Johannes van Doelen (1751-1828) - tevens voorzitter van het gasthuisbestuur en als zeer conservatief Orangist ongetwijfeld geen katholieken-vriend⁶⁹ - namens zijn collegae met nadruk, heeft alle ellende geheel aan zichzelf te wijten. Toen de kerk nog bij de hervormden in gebruik was, waren deze laatsten namelijk al in 1810 tot het verstandige inzicht gekomen dat sloop van het torentje onvermijdelijk was, gelijk enige jaren terug eveneens al voor de Janskerk gegolden had. Slechts tijdsomstandigheden hadden toen bij de Sint-Catharinakerk de afbraak verhinderd, en slechts de koppigheid van de aalmoezenier verhindert deze thans.⁷⁰

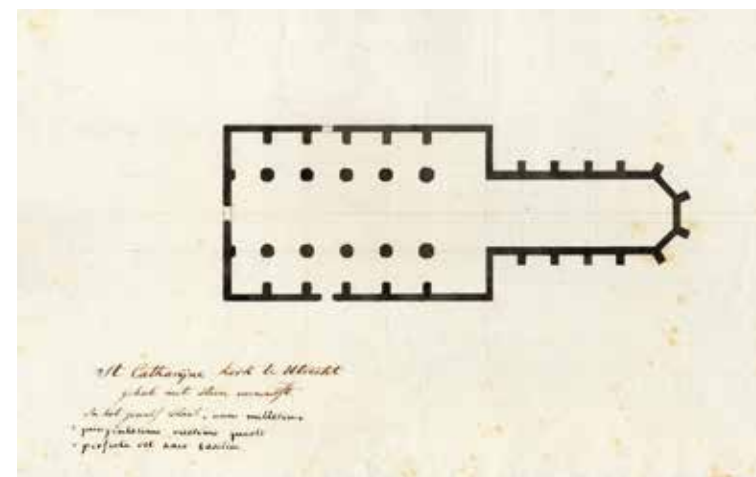
Ook het gasthuisbestuur, zo vervolgt Van Doelen, had nu namelijk in de lijn van zijn voorganger tot sloop besloten. Alleen had men ditmaal nauwelijks het besluit daartoe genomen, 'of de Aalmoessenier vervoegde zich ten huize van den ondergetekenden, als President van het Collegie van voorn.

Godshuizen, en opposeerde zich op eene vrij onheusche wijze tegen het tot stand brengen van voorn. Resolutie - het mocht weinig baten, dat de ondergetekende den Aalmoezenier onder het oog bracht, dat bijaldien het Torentje op het dak der kerk nêerstortede hijzelve gevaar liep van voor het Autaar verpletterd te worden, en bij aldien het naar buiten op de straat nêerviel zijn persoon verantwoordelijk zou zijn voor de daarvan te wachten ongelukken: het één mocht zo weinig baten dan het andere; de Aalmoessenier dreigde zich hoger te zullen adresseren, indien men wilde voortgaan het Torentje te doen afbreken'.⁷¹

Het is zodoende aan de aalmoezenier zelf te wijten, 'dat het meergem. Torentje tot dusver in dezelfde gevaarlijke toestand gebleven is': want 'zo dra de Aalmoessenier geliefd te kennen te geven, dat hij van het behoud van het bouvallig Torentje afziet, genegen zijn hetzelfde te doen

Johannes van Doelen (1751-1828), van 1824 tot 1827 burgemeester van Utrecht. Schilderij van Pieter Christoffel Wonder uit 1815. Collectie Centraal Museum Utrecht, inv.nr. 17812.

Plattegrond van de Sint-Catharinakerk. Pentekening van Frans Nicolaas Marius Eyck van Zuylichem uit het tweede kwart van de negentiende eeuw. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 39935.

afbreken', zal Gast- en Godshuizen dit werk even secuur uitvoeren als zij dit jaar uit eigener beweging kosten hebben gemaakt voor de algehele vernieuwing van de vloer van de kerk⁷² - waarmee ongetwijfeld beoogd was het euvel van de lijkengreur te verhelpen.

Het torentje zou voorlopig niet instorten, en pas veertien jaar later worden gesloopt, toen het kerkgebouw als gevolg van een fysieke storm ook al snel in een politieke storm belandde.⁷³

En de kerk? Aanvankelijk heeft de aalmoezenier het koor slechts uitsluitend gebruikt voor diensten voor de katholieke militairen die in het aanpalende Catharijneconvent waren gehuisvest. Maar al snel werd de doelgroep uitgebreid, en marcheerden voortaan ook katholieke militairen uit andere Utrechtse kazernes op zondag achter hun muziekkorps naar de Sint-Catharinakerk. Hun mis met koperblazers bood een feestelijk schouwspel, dat vervolgens ook gewone katholieken uit de hele stad aantrok. De gevolgen waren tweeledig: niet alleen had de aalmoezenier weldra de beschikking over het gehele gebouw, en niet slechts over het koor, ook de aparte militaire status van de Sint-Catharinakerk, geheel van het burgerlijk stedelijk leven geïsoleerd, begon te eroderen.⁷⁴ Sluipenderwijs werd de Sint-Catharinakerk zo in de beeldvorming toch steeds meer een 'gewone' katholieke kerk als andere.

In de eigendomsverhoudingen traden op zich een kwart eeuw lang geen wijzigingen op: daarvoor zou een nieuwe schok nodig zijn. De katholieken hadden het gebruik van de kerk, maar bezaten deze niet. De Hervormde

Interieur van de Sint-Catharinakerk, blik vanuit de zuidelijke zijbeuk door het schip naar het transept. Aquarel van Jurrianus Grolman uit het tweede kwart van de 19e eeuw. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 37562.

Interieur van de Sint-Catharinakerk, blik vanuit de zuiderzijbeuk door het schip naar het transept. Schilderij van Adrianus Wilhelmus Nieuwenhuizen uit 1843. Collectie Museum Catharijneconvent.

gemeente claimde principieel het bezit, maar had zich in de praktijk tot lijdelijk verzet tegen de roomse occupatie van 'haar' bedehuis beperkt en zich onder voorbehoud bij de toestand neergelegd. Het feit dat men in 1824 de volle eigendom over de Dom en Janskerk had verworven, zal met het geringer gevoelde gemis ook de zucht tot zeuren hebben verminderd. Het gasthuisbestuur ten slotte, voor wie de kerk geen enkele functie had, zag zich contrecoeur met de plicht tot onderhoud belast. De fronten lagen zo voorlopig vast, en het was de daaruit resulterende impasse inzake het eigendom van de kerk die vervolgens ook lang een echt daadkrachtige aanpak van het herstel van het hele gebouw in de weg zou staan zodra dit anderhalf decennium later écht urgent begon te worden.

Pas een orkaan zou er op 29 november 1836 in slagen om in de vastgeroeste verhoudingen enige beweging te krijgen. Forse verzakkingen noopten na sluiting van de kerk wegens instortgevaar tot uitvoerig bouwkundig onderzoek, en dat bracht vervolgens de nodige structurele gebreken aan het licht. Als gevolg daarvan zouden er nu eindelijk wat cruciale knopen worden doorgehakt. Het gebouw werd in 1841/42 door provinciaal bouwmeester

Voorgevel van de Sint-Catharinakerk. Foto van Willem Cornelis van Dijk uit 1868. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 43093.

Gezicht op het Sint-Catharinaklooster vanaf de binnenplaats naar het westen met rechts de Sint-Catharinakerk in de achttiende eeuw. Reconstructietekening van Karel Hanau uit 1900. Collectie Het Utrechts Archief, cat.nr. 31663.

Christiaan Kramm (1797-1875) grondig hersteld, en vervolgens - omdat hij niet langer specifiek voor soldaten nodig was - als gewone kerk aan de naburige katholieke statie in het Catharijnesteegje overgedragen.⁷⁵ Amper tien jaar later volgde haar verheffing tot kathedraal.

Thomas von der Dunk is cultuurhistoricus en publicist. Hij studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. In 1994 promoveerde hij aan de Universiteit Leiden op een dissertatie over het propagandistische gebruik van openbare monumenten in het Heilige Roomse Rijk door de Habsburgers in hun concurrentiestrijd met de Bourbons tussen de late Middeleeuwen en 1740. Tot 2002 was hij onderzoeker bij de vakgroepen geschiedenis van de Universiteit Utrecht en de Universiteit Leiden. Sindsdien is hij gevestigd als zelfstandig publicist en politiek commentator. Vanaf 2007 is hij tevens als gastonderzoeker verbonden aan de vakgroep Europese Studies van de Universiteit van Amsterdam.

ARCHIEVEN	
AP	Archief Aartspriester van Utrecht
B&W	Archief Burgemeester en Wethouders van Utrecht
KRNH	Archief Kerkenraad Hervormde Gemeente Utrecht
KVNH	Archief Kerkvoogdij Hervormde Gemeente Utrecht
PA	Parochiearchief St.-Catharinakerk Utrecht
PB	Archief Provinciaal Bestuur van Utrecht
RKE	Archief van het Ministerie voor Rooms Katholieke Eeredienst

AFKORTINGEN	
Aal	Aalmoezemier
AP	Aartspriester
B	Burgemeester
B&W	Burgemeester en Wethouders
BC	Bataillonscommandant
BinZ	Binnenlandse Zaken
ByzKR	Byzondere Kerkeraad
CG	Commissaris-Generaal
DG	Directeur-Generaal
FCNH	Financiële Commissie Hervormde Kerkvoogdij
G	Gouverneur
GBW	Gereformeerd Burgerweeshuis
GS	Gedeputeerde Staten
Ingez	Ingezetenen
K	Koning
KRNH	Kerkenraad Hervormde Gemeente Utrecht
KV	Kerkvoogdij
Min	Minister
NHE	Nederlands-Hervormde Eeredienst
Oor	Oorlog
P	Pastoor
RKE	Rooms-Katholieke Eeredienst
SS	Staatssecretaris
SvS	Secretaris van Staat

LITERATUURLIJST	
Boeyer 2020	► F. Boeyer, 'Tussen staat en bijbel. De Catharinakerk na de reformatie', in: T. Meijers en C. Staal (red.), <i>De Utrechtse Catharinakerk</i> , Utrecht 2020, 53-77.
Bouvy 1975	► D. Bouvy e.a., <i>Het Catharijneconvent. Monument met toekomst</i> , Utrecht 1975.
Brom 1901	► G. Brom, 'Geschiedenis der Metropolitaankerk van St. Catharina te Utrecht', <i>Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht</i> 27 (1901), 48-60.
Brondgeest 1901	► P.Q. Brondgeest, <i>Bijdragen tot de geschiedenis van het Gasthuis, het Klooster en de Balije van St. Catharina der Johanniter-ridders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht</i> , Hilversum 1901.
De Bruin 1986	► R.E. de Bruin, 'Stilte na de storm: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw', <i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</i> 101 (1986), 510-528.
Dirkse 1975	► P. Dirkse, 'Van Passantenhuis tot Rijksmuseum', in: D. Bouvy e.a., <i>Het Catharijneconvent. Monument met toekomst</i> , Utrecht 1975, 30-38.
Von der Dunk 2020	► T.H. von der Dunk, 'Terug in katholieke handen. De Catharinakerk in de vroege negentiende eeuw', in: T. Meijers en C. Staal (red.), <i>De Utrechtse Catharinakerk</i> , Utrecht 2020, 79-99.
Emmens en Van den Hoven van Genderen 2020a	► K. Emmens en B. van den Hoven van Genderen, 'De Karmelieten en hun Vrouwenbroederskerk. Een bedelordekerk uit de vroege zestiende eeuw', in: T. Meijers en C. Staal (red.), <i>De Utrechtse Catharinakerk</i> , Utrecht 2020, 21-35.
Emmens en Van den Hoven van Genderen 2020b	► K. Emmens en B. van den Hoven van Genderen, 'De Johannieten en hun Catharinakerk. Voortbouwen in de zestiende eeuw', in: T. Meijers en C. Staal (red.), <i>De Utrechtse Catharinakerk</i> , Utrecht 2020, 37-51.
Graafhuis 1961	► A. Graafhuis, 'De opheffing van de vijf Utrechtse kapittels', <i>Maandblad van Oud-Utrecht</i> 34 (1961), 142-145.

Graafhuis 1984	► A. Graafhuis, <i>De Utrechtse heren zeventien. Zeventien Utrechtse burgemeesters en hun stad, 1813-1980</i> , Utrecht 1984.
Graafhuis en Van der Meulen 1975	► A. Graafhuis en J.N. van der Meulen, <i>Van gasthuisbed tot verzorgingsflat. De ontwikkeling van de huisvesting van bejaarden in de stad Utrecht</i> , tent.cat. Utrecht (Gemeentelijke Archiefdienst) 1975.
Van Hoof 2010	► J. van Hoof, <i>Defensie en de Domstad. Utrecht en zijn militaire verleden</i> , Utrecht 2010.
Van Hoof en Luttik 1989	► J.P.C.M. van Hoof en A.A. Luttik, <i>Utrecht als militaire stad</i> , Den Haag (Brochurereeks Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf 6) 1989.
Van Hulzen 1985	► A. van Hulzen, <i>Utrechtse kerken en kerkgebouwen</i> , Baarn 1985.
De Jonge van Ellemeet 1947/'48	► B.M. de Jonge van Ellemeet, 'De Utrechtsche Nederd. Hervormde Gemeente in jaren van overgang (1795-1824)', <i>Jaarboek Oud-Utrecht</i> (1947/'48), 128-149.
Kalf 1906	► J. Kalf, <i>Katholieke Kerken in Nederland. Dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld</i> , Amsterdam 1906.
Looijenga 1991	► A.J. Looijenga, <i>De Utrechtse school in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde</i> , Amsterdam (proefschrift Rijksuniversiteit Leiden) 1991.
Van der Loos 1934	► J.C. van der Loos, 'Uit den necrologus van den aartspriester Van Banning', <i>Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht</i> 58 (1934), 90-111.
Meijers 2020	► T. Meijers, 'De Catharinakerk in vogelvlucht. Van kloosterkerk tot metropolitane kerk', in: T. Meijers en C. Staal (red.), <i>De Utrechtse Catharinakerk</i> , Utrecht 2020, 9-19.
Meijers en Staal 2020	► T. Meijers en C. Staal (red.), <i>De Utrechtse Catharinakerk</i> , Utrecht 2020.
Muller 1923	► S. Muller Fz., <i>Geschiedenis van de Verenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht van 1817 tot 1917</i> , dl. II (<i>Geschiedenis van het Algemeen Gasthuis en van de overige stichtingen</i>), Utrecht 1923.
Pekelharing 1921	► C.A. Pekelharing, <i>Geschiedenis van de Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht van 1817 tot 1917</i> , dl. I (<i>Geschiedenis van het Algemeen Ziekenhuis</i>), Utrecht 1921.
Rientjes 1920	► A.E. Rientjes, <i>De Roomsche Kerken van Utrecht</i> [Overdruk uit de officiële kerkenlijst van 1920, exemplaar GA Utrecht].
Rientjes 1930	► A.E. Rientjes, 'De St. Catharijnekerk en hare geschiedenis', <i>Maandblad Oud-Utrecht</i> 5 (1930), 18-19.
Staal 1975	► C.H. Staal, 'Anderhalve eeuw uit de geschiedenis van de Utrechtse Sint Catharijnekerk', in: <i>Het Catharijneconvent. Monument met toekomst</i> , Utrecht 1975, 22-29.
Staal 2003	► C. Staal, <i>Catharijnekerk</i> , Utrecht (Utrechtse Monumenten Reeks VIII) 2003.
Staal 2009	► C. Staal, 'De wisselvallige geschiedenis van een kerkgebouw: de Catharinakathedraal te Utrecht', in: O. Boelens en T. Meijers (red.), <i>Het kerkgebouw als religieus erfgoed. Verslagboek van de publieksdag gehouden op 9 oktober 2006</i> , Bergambacht 2009, 113-119.
Uit Utrechtse 1973	► <i>Uit Utrechtse gods- en gasthuizen</i> , tent.cat. Utrecht (Centraal Museum), typoscript Utrecht 1973.

NOTEN	
1	Over de kerk verscheen recent voor het eerst een serieuze monografie: Meijers en Staal 2020. Oudere literatuur over de kerk en aanbehoren: Brom 1901; Kalf 1906, 9-11; Rientjes 1920, 1-79; Rientjes 1930; Bouvy 1975; Van Hulzen 1985, 106-120; Looijenga 1991, 91-113; Staal 2003; Staal 2009.
2	Dit opstel vormt een sterk uitgebreide versie van de desbetreffende episode in mijn bijdrage in de in noot 1 genoemde monografie over de kerk: Von der Dunk 2020, 79-82.
3	Vgl. De Jonge van Ellemeet 1947/'48; m.b.t. Dom en Janskerk speciaal 146-147. De derde in 1795 nog bestaande en bij de hervormden in gebruik zijnde kapittelkerk, de Mariakerk, was onderwijl (tussen 1813 en 1816) gesloopt; zie Van Hulzen 1985, 64.
4	Daarover nu uitvoerig: Emmens en Van den Hoven van Genderen 2020a; Emmens en Van den Hoven van Genderen 2020b.
5	Vgl. Rientjes 1920, 12; resp. Brom 1901, 53-56; en Kalf 1906, 9-10. Voor de Sint-Catharinakerk tijdens de Republiek nu: Boeyer 2020.
6	Vgl. Rientjes 1920, 9-11; en de inleiding van Meijers 2020, 10-11.
7	Voor Utrecht als garnizoensstad in de eerste helft van de negentiende eeuw vgl. kort: Van Hoof en Luttik 1989, 12-19; Van Hoof 2010, 57-63.
8	Brondgeest 1901, 88; Dirkse 1975, 30-31; Van Hoof 2010, 63.
9	Brondgeest 1901, 87-90. Voor de planning en bouw van het nieuwe ziekenhuis zie Pekelharing 1921, 4-10.
10	Rekwest KV aan K, 18 mei 1814, KVNH 25, bijl. 18 mei 1814 A.
11	Brief B aan KV, 13 dec. 1814 nr. 33, KVNH 25: bijl. 17 dec. 1814 A.
12	Blijkens Notulen KV, 15 juli 1815, KVNH 20, 141-142; en brief FCNH aan B&W, 15 juli 1815, B&W 92 dl. juli-sept. 1815, bijl. 294A.
13	Notulen B&W, 14 juli 1815, B&W 92 dl. juli-sept. 1815, 96.
14	Brief KRNH aan B, 26 juli 1815, B&W 92 dl. juli-sept. 1815, bijl. 294B. Vgl. ook Notulen Bijz. KRNH, 15 juli 1815 en 17 juli 1815 #4, KRNH 17, 324.
15	Brief FCNH aan B&W, 15 juli 1815, B&W 92 dl. juli-sept. 1815, bijl. 294A (Ook in KVNH 25, bijl. 15 juli 1815 A).
16	Vgl. brief B&W aan GBW, 17 juli 1815, B&W 92 dl. juli-sept. 1815, bijl. 267.
17	Vgl. Koninklijk Besluit van 23 sept. 1815 nr. 16, RKE 3, doss. 192; brief G aan B&W, 6 nov. 1815 nr. 2, B&W 92 dl. okt.-dec. 1815, bijl. 552.
18	Brief G aan BinZ, 14 aug. 1815 nr. 10, RKE 1: doss. 30; PB 5571. Zie ook brief AP aan G, 11 aug. 1815, PB 5571: 14 aug. 1815 nr. 10, met vrijwel letterlijk dezelfde citaten (Ook in AP 1048).
19	Blijkens Koninklijk Besluit van 23 sept. 1815 nr. 16, RKE 3, doss. 192.

- 20 Brief CG Oor a.i. en SS BinZ aan K, 14 sept. 1815, RKE 3, doss. 192.
- 21 Zie Koninklijk Besluit van 23 sept. 1815 nr. 16, RKE 3, doss. 192.
- 22 Request AP aan K, 5 dec. 1815, RKE 3, doss. 192 (Ook in AP 1048).
- 23 Brief AP aan DG, 8 juli 1816, RKE 3, doss. 192.
- 24 Brief AP aan B&W, 5 dec. 1815, B&W 92 dl. okt.-dec. 1815, bijl. 583A; bijgevoegd: 'Opgave van het benodigde ter uitoeffening der R.C.Godsdienst in de St.Cathrijnekerk te Utrecht'.
- 25 Brief AP aan B&W, 21 dec. 1815, B&W 92 dl. okt.-dec. 1815, bijl. 627.
- 26 En wel op 15 oktober 1815. Zie Van der Loos 1934, 100.
- 27 Brief G aan B&W, 4 jan. 1816, B&W 92 dl. jan.-apr. 1816, bijl. 34.
- 28 Brief B&W aan G, 17 jan. 1816, B&W 92 dl. jan.-apr. 1816, bijl. 35.
- 29 Brief CG Oor aan DG, 31 jan. 1816 nr. 11, RKE 3, doss. 192.
- 30 Brief DG aan CG Oor, 8 febr. 1816, RKE 3, doss. 192.
- 31 Brief BC aan DG, 8 juli 1816, RKE 3, doss. 192.
- 32 'Opgave der kerkgoederen, die by voorraad Noodig zijn, om de Catharijne Kerk te Utrecht ter uitoeffening der Roomsche Catholyken Godsdienst, ten dienste der R.C.Militairen aldaar garnisoen houdende', bijl. bij brief AP aan DG, 8 juli 1816, RKE 3, doss. 192.
- 33 Brief DG aan CG Oorlog, 17 juli 1816, RKE 3, doss. 192.
- 34 Althans volgens brief P's aan B&W, 7 jan. 1817, B&W 92 dl. jan.-apr. 1817, bijl. 16.
- 35 Rekwest AP aan K, 2 jan. 1817, RKE 16, doss. 881.
- 36 Brief P's aan B&W, B&W 92 dl. jan.-apr. 1817, bijl. 16.
- 37 Ibidem.
- 38 Brief DG aan G, 6 jan. 1817 nr. 881, RKE 16, doss. 881; PB 5588: 8 jan. 1817 nr. 1.
- 39 Brief B&W aan G, 24 jan. 1817 nr. 15, PB 5588: 28 jan. 1817 nr. 5 (Ook in B&W 92 dl. jan.-apr. 1817, bijl. 43).
- 40 Notulen ByzKR, 3 febr. 1817 #3, KRNH 17, 432.
- 41 Brief B&W aan G, 24 jan. 1817 nr. 15, PB 5588: 28 jan. 1817 nr. 5 (Ook in B&W 92 dl. jan.-apr. 1817, bijl. 43).
- 42 Brief G aan Min BinZ, 28 jan. 1817 nr. 6, PB 5588: 28 jan. 1817 nr. 5.
- 43 Brieven BinZ aan DG, 19 mrt. 1817 nr. 26, en DG aan BinZ, 28 mrt. 1817 nr. 881, beide in RKE 16, doss. 881.
- 44 Brief SvS aan AP, mei 1817, AP 1032: 33. Vgl. ook Brief BinZ en DG aan K, 14 apr. 1817 nr. 881, RKE 16, doss. 881.
- 45 Brief DG aan CG NHE, 16 jan. 1818 nr. 881, RKE 38, doss. 2206.
- 46 Blijkens brief B&W aan GS, 28 sept. 1819, RKE 38: doss. 2206.
- 47 Brief DG aan CG NHE, 16 jan. 1818 nr. 881, RKE 38, doss. 2206.
- 48 Brief B&W aan GS, 28 sept. 1819, RKE 38, doss. 2206 (Ook in B&W 92 dl. sept.-dec. 1819, bijl. 33A).
- 49 Vgl. Graafhuis 1961; alsmede De Jonge van Ellemeet 1947/1948, 146.
- 50 Brief B&W aan GS, 28 sept. 1819, RKE 38, doss. 2206 (Ook in B&W 92 dl. sept.-dec. 1819, bijl. 33A). Vgl. ook brief B&W aan G, 18 dec. 1818 nr. 241, RKE 38, doss. 2206; PB 5611: 21 dec. 1818 nr. 2; B&W 92 dl. sept.-dec. 1818, bijl. 464.
- 51 Vgl. brief B&W aan G, 18 dec. 1818 nr. 241, RKE 38, doss. 2206; PB 5611: 21 dec. 1818 nr. 2; B&W 92 dl. sept.-dec. 1818, bijl. 464; alsmede brief B&W aan GS, 28 sept. 1819, RKE 38, doss. 2206 (Ook in B&W 92 dl. sept.-dec. 1819, bijl. 33A).
- 52 Brief Aal aan AP, 15 nov. 1818, RKE 38, doss. 2206.
- 53 Brief Ingez. aan DG, 15 nov. 1818, RKE 38, doss. 2206 (Ook in: B&W 92 dl. sept.-dec. 1818 bijl. 463D).
- 54 Ibidem.
- 55 Brief AP aan DG, voor 28 nov. 1818, RKE 38, doss. 2206.
- 56 Vgl. commentaar in de marge bij brief Aal aan AP, 15 nov. 1818, RKE 38, doss. 2206; en brief DG aan G, 12 dec. 1818 nr. 2206, RKE 38, doss. 2206; ook in PB 5611: 14 dec. 1818 nr. 1; B&W 92 dl. sept.-dec. 1818 bijl. 463B.
- 57 Notulen B&W, 18 dec. 1818, B&W 92 dl. sept.-dec. 1818, 476.
- 58 Brief B&W aan G, 18 dec. 1818 nr. 241, RKE 38, doss. 2206; PB 5611: 21 dec. 1818 nr. 2; B&W 92 dl. sept.-dec. 1818, bijl. 464.
- 59 Ibidem.
- 60 Brief G aan DG, 21 dec. 1818 nr. 2, RKE 38, doss. 2206; PB 5611: 21 dec. 1818 nr. 2.
- 61 Zie Brondgeest 1901, 88-89; Pekelharing 1921, V-VII (met op X-XII de complete tekst van het KB) en 1-4; Muller 1923, 5-11; Uit Utrechtse 1973, 3; Graafhuis en Van der Meulen 1975, 10-11.
- 62 Brief AP aan DG, 10 aug. 1819, RKE 38, doss. 2206.
- 63 Ibidem.
- 64 Brief Aal aan AP, 19 aug. 1819, RKE 38, doss. 2206.
- 65 Notulen B&W, 28 sept. 1819, B&W 92 dl. sept.-dec. 1819, 33.
- 66 Brief B&W aan GS, 28 sept. 1819, RKE 38, doss. 2206 (Ook in B&W 92 dl. sept.-dec. 1819, bijl. 33A).
- 67 Brief GS aan DG, 22 okt. 1819 nr. 13, RKE 38, doss. 2206.
- 68 Brief Aal aan AP, 1 juni 1822, RKE 38, doss. 2206.
- 69 Vgl. voor zijn politieke opvattingen De Bruin 1986, 522. Zie over hem kort: Graafhuis 1984, 38-43.
- 70 Brief B&W aan G, 6 aug. 1822 nr. 147, PB 5655: 8 aug. 1822 nr. 7 (ook in B&W 92 dl. mei-aug. 1822, bijl. 147).
- 71 Ibidem.
- 72 Ibidem.
- 73 Brom 1901, 59 en Kalf 1906, 11, stellen ten onrechte dat het torentje al in 1821 werd gesloopt; volgens Rientjes 1920, 14-15; en Looijenga 1991, 93, gebeurde dat - vermoedelijk afgaande op het Registrum Memoriale (PA 42, 5-6 sub 1836) - pas na de storm in 1836.
- 74 Staal 2009, 114-115.
- 75 Voor de restauratie en de definitieve overdracht aan de katholieken, die daarmee op gang wordt gebracht, zie Von der Dunk 2020, 84-99; verder tot dusverre slechts summier: Brom 1901, 57-58; Rientjes 1920, 14-16; en Staal 1975, 27.